

І В А Н Г О Н Ч А Р Е Н К О

**Основи
українського
національного
виховання**

— 1 9 5 9 —

Видавництво „Українські вісті“

І В А Н Г О Н Ч А Р Е Н К О

Основи українського національного виховання

ВСТУП

«Гине великий геній народу-раба з непочатим джерелом могутньої творчости. Ходять його великі поети і мудреці неграмотні за плутом, виливають свою душу його надхнення музики у вільний простір степового повітря — нікому незнані, ніким не почуті... Коли ж, звідки з'явиться Мойсей, що виведе його з лабет неволі і темряви на вільний шлях визволення і людського поступу?».. (Ф. Дудко «Чорторий». Стор. 26)

Маємо історичний факт поневолення українського народу його сусідами. На протязі своєї історії ми, справді, мали й своє державне життя, але, коли брали княжу Русь-Україну, то вона була в стані свого національного формування, яке не закінчилось, так само як було воно не викінчене і в інших європейських народів тих часів. Це формування було перервано навалюю азіатських кочових орд. Залишена після цього українська державність в західній частині наших земель не могла устоятись в боротьбі з Польщею, яку таки ми захистили від руїни татарських орд власною руїною.

Другий момент нашого державного життя за часів гетьмана Богдана Хмельницького був надто короткий і занадто бурхливий, щоб можна було закінчити формування української нації, перерване в 13 ст., і вирізбити її окремішність, уяскравити духовість і на цій підставі об'єднати в один духовий моноліт. Те ж саме можна сказати й про третій період нашої державности — про Українську Народню Республіку. Сприятливі політичні обставини (революція 1917 р.) ми не могли належно використати, бо, як казав Тарас Шевченко, ми

збудились у цій революції «окраденими», «Злії люди» старанно і довгий час нас присипляли.

Отож, коли відкинути недовгі роки нашого самостійного державного життя, яке є необхідною умовою формування кожного національного організму, формування його духової субстанції, то будемо мати факт перебування протязом віків під опікою чужих пан-держав. Ця опіка чужих коштів нашому народові незчисленних втрат і в галузі добробуту народного, в галузі політичного розвитку його, а особливо в галузі духової культури. Наші сусіди на заході й на півночі протязом усього часу панування над нами старанно й безнастанно нищили в пам'яті народній сам факт самостійного державного існування. Терор економічний і політичний був засобом їх. Вони знищили наше шкільництво, переслідували релігію, фальшували історію, забороняли мову, літературу, мистецтво і т. д. Одним словом, вороги наші стреміли й тепер ще стремлять до того, аби знищити нас духово, знищити індивідуальність національну, прищепивши нам своє — свою культуру, свою духовість.

Чи можна після цього дивуватись, що українська духовість, народній наш характер на сьогодні сильно пощербленні, не вироблені в один яскравий моноліт. Та ж над цим працювали й працюють наші вороги протязом довгих віків! Приходиться скорше дивуватись тому, що цього історичного факту не хочуть розуміти дехто з українських діячів і приймають його, як природно негативну властивість нашої національної психіки. Ось так, напр., твердить редакція газети «Америка», що українці мають «негативну психіку» і тому до цього часу вони не мають своєї держави («Америка», передова стаття «Дві

психіки — дві долі», ч. 215, 17. листопада 1954 р.). Так само В. Липинський каже — «од природи вже анархічна українська нація» (Релігія і Церква в історії України», стор. 35).

Помилка таких тверджень у тому, що тут наслідки шкідливої роботи чужинців приймається за причину власних недовгождань. Автор цих рядків далекий від того, щоб оббільшувати українців, рахувати їх психіку за наскрізь позитивну. Ні. Це була б кепська послуга українському народові. Завдання цієї праці полягає в тому, щоб об'єктивно розкрити позитивні і негативні моменти нашої духовності, нашого народнього характеру і виховними впливами через систему шкільної освіти та громадського виховання перші зміцнювати, розвивати, а другі нищити. Це шлях довгий, але певний до вироблення національного характеру, відродження національної гідності, гордості і чести. В цьому і полягає завдання національної педагогіки. Слід пригадати тут відомі слова пруського короля Фрідріха Вільгельма II, які сказав він після поразки Пруссії у війні 1806—1807 р.

„Zwar haben wir an Flächenraum verloren, zwar ist der Staat an äusserer Macht und äusserem Glanze gesunken, aber wir wollen und müssen dafür sorgen, daß wir an innerer Macht und innerem Glanze gewinnen. Und deshalb ist es mein ernstlicher Wille, dass dem Volksunterricht die grösste Sorgfalt gewidmet wird“ *).

(«Ми втратили територіально, зовнішня могутність і блиск держави понизились, але ми мусимо й хочемо про те турбуватись, щоб ми піднесли нашу внутрішню могутність і славу. І тому моя серйозна воля: присвятити якнайбільше уваги і турбот народньому вихованню і освіті.»)

А його міністер Штейн тоді ж писав: «Чекаємо відродження народу через виховання й освіту молоді.»

Авторові невідомі якісь праці у нас на цю тему, а тому недосконалість цієї першої спроби цілком зрозуміла. Будуть хиби, недотягнення, пропуски. Але, якщо вдасться збудити громадську увагу до цієї проблеми, то й то вже буде нашим досягненням.

*1 „Triebkräfte der Pädagogik der Völker“. 1. — стр. 302.

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ І ЇХНІХ ПЕДАГОГІК

Передові національні спільноти сучасності зформувались порівняно недавно: протягом XVIII—XX ст. ст. Це ті спільноти, як Англія, Франція, Німеччина та інші, які протягом усієї своєї історії користувались благами самостійного життя. Ті ж народи, які були довгий час в якійсь залежності від пануючих над ними народів, лише тепер, в наші часи усвідомлюють свою національну окремішність і нестримно крокують до незалежнення, як то ми бачимо в Азії та Африці. Що ж формує людність у окремі національні спільноти і яка вартість цих формацій?

До таких формотворчих умов належить перш за все географія краю з характером поверхні його, як гори, ліси, степи тощо. Далі — клімат, вигляд неба, заняття населення, добробут його і т. д. Сучасний австрійський педагог Фрідріх Шнайдер про це говорить так:

„Die Einsicht in die Abhängigkeit der charakterologischen Eigenart eines Volkes von dem Einfluss des Landes, das es bewohnt, ist alt. Z. B. deutsche Geographen — Ratzel und Ritter, die „die Erde als das grosse Erziehungshaus des Menschengeschlechtes“ auffassten — feststeht, dass „die bewohnte Scholle mit ihrem Klima und ihren besonderen Gegebenheiten den bodenständigen Menschen formt“. Unter den Geographen der Gegenwart ist es besonders der Hamburger Geograph L. Passarge, der in mehreren seiner Werke die Körper- und charakterbildende Wirkung der geographischen Räume darstellte und sie nach der Verschiedenheit und dem Wert der von ihnen ausgehenden Wirkungen einteilte“ *).

(«Погляд про залежність характеристик властивостей народу від впливу краю, який він заселює, є старий. Напр., німецькі географи Ратцель і Ріттер, які розглядають край як великий виховний дім людності, стверджують, що «заселений простір землі з його кліматом і даними особливостями

*2 „Triebkräfte der Pädagogik der Völker“. 2. — стр. 102.

формує постійних мешканців». Між сучасними географами слід особливо відмітити гамбурзького географа Л. Пассаржа, який у кількох своїх працях описує діючі впливи географічних просторів як на фізичну природу, так і на характер людності; при чому поділяє ці простори ступенно в залежності їхнього діяння».)

Про вплив заняття населення на його духовість найкраще можна бачити, коли порівняємо хліборобство і промисловість. Хлібороб повсякчас відчуває залежність свою від природи. А що природними явищами керує незнана йому Вища сила, то він глибоко релігійний. Він близько стоїть до природи, розуміє й любить її, а вона ушляхетнює його, не дає морально занепасти. Виховні сили природи надто сильні, і це неодноразово підкреслював наш славний педагог К. Ушинський. Інше в промисловості.

Найбільша різниця між цими двома заняттями людей у тому, що в промисловості люди позбавлені благодійного впливу природи. Вони відірвані від неї й поставлені під одноманітний вплив ритму мертвих машин. Втративши зв'язок з живою природою, вони поволі втрачають відчуття всеприсутності Бога. Поволі змилюються егоїстичні мотиви, зростають зацікавлення матеріальними благами. Людина втрачає чуйність і смак до духових зацікавлень, матеріалізується і стає на шлях деморалізації. Підтвердження цього можна бачити в повісті І. Фіранка «Борислав сміється». Там автор унаочнив шлях занепаду людини в нових умовах праці.

Загальними умовами природного оточення чи заняття людей ще не висчерпується питання особливостей національних індивідуальностей. Не бракує в науці щодо цього голосів, які твердять, що кожній національній спільноті притаманним є особливе «містичне ядро» або душа народу, яка розвивається й сама від себе впливає на історичний шлях цього народу. Ось так відомий наш Ю. Липа каже:

«Дивно було б і небезпечно трактувати призначення краю як витвір виключно землі й географічних умовин. Багато може вплинути оточення на поведінку якоїсь людської збірноти, але все ж людина не рослина, що її формує земля й підсоння... Самою гео-

графічною конечністю не можна окреслити перспектив історії. Історичні напрямні не впливають безпосередньо з середовища. Візьмім приклади. Сусідство Атлантику розвинуло мореплавні здібності англосаксонської раси, зате сусідство Тихого океану не поширило мореплавного засягу китайської раси. Навпаки, знаємо, що під час найбільшого розвитку Хин китайці побудували «для безпечнішого плавання» здовж свого побережжя канал завдовжки кільканадцять сот кілометрів. Китайці були зручними корабельниками на річці, але ніколи не вишколилися до морської плавби.» (Горрабін*). Подібних прикладів є й більше.

Таке ж твердження знаходимо й у В. Липинського.

«В основі нації лежить містичне ядро. Скільки б ми не вичисляли і не аналізували прикмет нації, як мова, культура, література, територія, раса і т. д., все в кінці кінців дійдемо до того чогось невідомого, що прийнято звати душею нації. І психологічне розуміння нації приймають усі поважні дослідники національного питання».**)

Для нас в даному разі важливо є ствердити історичний факт наявності окремих і психологічно відмінних національних індивідуальностей людських спільнот. Очевидно, в оцій розмаїтості національних формувань з відмінними духовими властивостями є якийсь глибший сенс і призначення.

«Всяка жива історична народність єсть саме високе й саме прекрасне твориво Боже на землі, і вихованню лишається тільки черпати із цього багатого і чистого джерела», каже К. Ушинський***).

Те ж саме стверджує і д-р Арсен Річинський у своїй книзі «проблеми української релігійної свідомості» 1933, стор. 171.

«Кожна нація якраз у своєму своєрідному, оригінальному, у своїй односторонності й обмеженості і має вічне, загальне значення... Суть життя, його вартість і краса... в синтезі протиріччів: в єднанні полів, у національному розмежуванні людства, в з'єднанні свідомої віри. Бо совершенна людина приходить тільки в динамічному

**) «Листи до братів-хліборобів». Стор. 83.

***) «Народність у суспільному вихованні».

*) «Призначення України». Стор. 121.

напруженні, в боротьбі, в опанованні життєвої різноманітності... Вища ціль існування нації — розкрити якийсь момент вічного буття, залежно від природних дарувань, особливої місії і чинної енергії кожного народу. Святе письмо виразно стверджує абсолютне, невмируще значення національності.»

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Такий загальний шлях утворення національних спільнот. Спробуємо тепер коротко подати шлях формування українського народу. Серед нашого загалу ще й досі немає ясного й устійненого погляду на цей шлях. І, старше покоління за царату, і молодше за советської влади вивчали історію з підручників московського видання. Відомо ж, як ті підручники пофальшовані, особливо щодо історії. Згадуваний уже Ю. Липа зазначає: «Не тільки геврестика /джерелознавство/ історії, але й герменевтика /аналіз/ історичних джерел була так укладана, що треба б вважати її за звичайне фальшування. Осине гніздо московських істориків принесло багато шкоди. Вони затроїли душу не одного українця, почавши від Куліша і Костомарова. І то все на те, щоб «не пішли від них спокуси серед людей».*)

На сьогодні маємо вже багато нових і переконливих даних з історії й археології про походження українського народу, але все ще багато наших людей затуманені баламутною теорією про близьку спорідненість навіть однієї з москалями. А це спричинило хаос і розбиття нашої національної єдності.

Слов'янські племена, предки українського народу, в силу свого географічного положення в системах рік Дніпра й Дністра мали живі стосунки і навіть співжиття з культурними народами ще перед Різдвом Христовим. Ще в третьому тисячолітті перед Христом простори теперішньої України були зайняті виходцями із Месопотамії, що створили тут високу культуру, відому тепер під назвою Трипільської культури. Це були не кочовики, а хлібороби, тому й предки наші перейняли від них цю хліборобську культуру ще в праісторичну добу.

З цілою енергією взялися українські вчені до праці над Трипільям. Проф. Хвойко знаходить найстарші пам'ятки

цієї культури на Чернігівщині, Проф. В. Щербаківський відкриває найбільш висунений на схід її пункт розповсюдження /с. Лукаш на Переяславщині/. Це було ще перед війною 1914-1917 рр., а в роках 1922-1932 починається масова праця над розкопками, і Українська Академія Наук у Києві видає поважні збірники т. зв. «Трипільська культура».

На підставі отих нових даних проф. В. Щербаківський каже:

«І ми вправі вважати і твердити, що ми є та були автохтонами на своїй землі не від VI віку по Різдві Христовім, тільки ж від неоліту, тобто не менше 5 000 літ. За цей довгий час назви народу з різних причин могли мінятися, автохтони приймали домішки різних інших народів, але основою його були тубільці. Грецькі джерела подають назви алатирсів, неврів, антів, слов'ян і т. д., але, — на думку проф. Щербаківського, — ці всі назви означають один і той же народ.»*)

На основі археологічних даних проф. Щербаківський уважає основними домішками до наших прапредків на території сучасної України виходців із Месопотамії та кочові індогерманські племена. Ще в 3-му тисячолітті до Христа могли вони з'явитися на нашій території. Перші принесли з собою високу як на той час хліборобську культуру, а в суспільному устрою матеріальн. Все це легко перейняли від них наші прапредки, бо воно відповідало їхнім уподобанням.

Індогермани ж були номади, відрізнялись войовничістю, дисципліною, організованістю. Тому могли зайняти становище панівної верстви. «Важно для нас те, що на нашій землі були саме ці два, а не інші етнічні елементи і що вони мусіли прийти до якогось співжиття. Одні — індогермани (довгоголові) стали почати пануючою верствою тоненькою і невеликою, в той час як хлібороби (круглоголові) лишилися масивною підданою верствою або, як кажуть, субстратною верствою. Від співжиття цих двох елементів почала мішатися і мова», каже проф. В. Щербаківський.**)

Так само він же стверджує, що «ввесь фольклор, який маємо,

*) «Формація української нації». Стор. 6..

**) «Формація української нації». Стор. 50.

*) «Призначення України», стор. 42.

всі народні обряди, вірування і проче, майже вся усна словесність — все це витворилось у ті стародавні часи Трипільської культури»^{*)}). Звідти ж, з тих часів походить і наша різдвяна традиційна кутя як символ нашої хліборобської землі.

Другим складником, що послужився до формування української раси, були греки-геллени. Грецькі колоністи з'являються на просторах української землі в першому тисячолітті перед Христом. Спочатку вони насаджують свої міста-колонії на північних берегах Чорного моря, а пізніше посуваються далеко на північ. Археологія показує сліди їхнього перебування на Полтавщині коло Лубень. Шляхом торгівлі, а то й просто сусідського перебування вони ширили високу свою культуру серед наших людей.

«Трипільське підложжя й егейське, на якому зроста гелленська духовість, були дуже близько споріднені. Не диво, що гелленські первні легко змішувалися з місцевими, бо це відповідало деяким засадам гармонії духовости»^{**)}).

Уважають, що на формування містецької обдарованости українців, на побутовий наш естетизм мали вплив ті стародавні греки-колоністи. Також і нахил наш до мореплавства, припускають, виробився під їхніми впливами.

Пізніше, десть у II—III ст. після Різдва Христового, побували на українських просторах німецькі племена готів. Прийшли вони до нас з північного заходу. Самі готи відрізнялись доброю організованістю, дисципліною й військовими нахилами. Якраз цього бракувало в характері наших предків, і це дали нам оці германці. Але найбільший вплив, як зазначає Ю. Липа на підставі досліджень Щербаківського та С. Томашівського, мали готи на структуру родини. Перед тим під впливом трипільців у слов'янських родинах мав перевагу матріархат, тоді як у родинах германо-готів панував патріархат. Вплив готів виявився у цікавій синтезі цих двох родинних принципів — матріархату й патріархату. Рівноправне становище жінки-дружини в українській родині з її окремим крутом діяння є виявом взаємодії отих первісних складни-

ків при творенні нашого народного характеру.

Рівноправне становище жінки в родині відмічає й наш історик проф. М. Грушевський, стверджуючи, що «староруське право признавало жінку рівноцінною чоловіку, й за вбивство жінки (без вини її) чоловік платив таку ж кару, як за кожного іншого... З смертю батька на перший плян виступає мати, як голова родини... Образ матері (в нашому старому письменстві) сам по собі каже припускати широку участь жінки в справах її родини й за життя чоловіка, і дійсно ми маємо й безпосередні вказівки про широку сферу інтересів і діяльності жінки та досить широку свободу їх»^{*)}).

Тут слід тільки підкреслити особливу вагу оцього факту рівноправного становища жінки-матері в родині. Бо тільки з такого рівноправного становища вона могла проявити свої здібності й притаманні їй властивості та позитивно впливати на розвиток родинних взаємовідносин. Своєю природною любов'ю м'ягкосердістю й доброзичливістю вона ушляхетнювала родину і тим сприяла витворенню високої родинно-побутової моралі. Тут її дії гармоніювали й посилювали відповідні впливи оточуючої природи.

Зовсім інше становище жінки було в Московщині. Там вона була рабинею чи то чоловіка, чи батька, ізольована від життя в своєму теремі і тому зовсім позбавлена змоги впливати на те життя. Через це вона не могла ефективно впливати на розгнужданість інстинктів мужеського первня, а це, разом із суворим природним оточенням, сприяло розвитку московського народного характеру, жорстокого, немилосердного.

Подібно до готів — на зміцнення військової експансії наших предків мали вплив ще й нормани-варяги. Ці ватаги купців-войовників, приставши до наших наддніпрянських племен, дали цим династію князів і поштовх до організації великої Київської держави. Варязькі дружини не були численні і скоро змішувались з місцевими людьми, тим більше, що старокиївська культура була вище за ту, яку приносили з собою варяги.

Ось на такому тлі під могутніми впли-

^{*)} «Призначення України», стор. 40—41.

^{**)} Там же.

^{*)} Історія України-Руси. Т. I, стор. 350.

вами стародавніх передових культур формувався український народ.

Зовсім інший шлях формування московського народу. Коли південні слов'яни, наші предки, прийняли в свою структуру творчі первні трипільців, греків, германів-готів та інших дрібніших, то північні слов'янські племена, що від них походить московський народ, змішались з тубільцями тюрського племені, як фіни, чуваші, мордва тощо. Тому біологічні досліди груп крові показують, що «українці зовсім не мають групи »Б«, зате 90 інших, як »А«, »АВ« та »О« (Саллер). Навпаки, у москвинів і монголів є до 80 групи »Б«, зате брак інших». *)

Позбавлені благодійних впливів стародавніх передових культур, північні слов'янські племена довгий час ведуть напівкочове життя, займаючись скотоводством та звіроловством. І тільки в IX ст. починають переходити до хліборобства. Географія не сприяла історичному розвитку москалів. Великі лісисті простори північного сходу Європи були далеко хоч би від торговельного шляху «із варяг у греки» по Дніпру. Тому так довго вони були відрізані від зовнішнього культурного світу і розвивалися в своїй відокремленості й самотності. Можливо, це вплинуло на їхню прикметну рису недовіря до несвоїх і відгородження себе від зовнішнього світу «залізними заслонами». Оці відмінні домішки інших етнографічних рас та відмінність географічна українців і москалів і витворили окрему різну духовість та відмінні народні характери тих і других.

Ясна блакить українського неба, сонячне тепло, що гріє й ласкавить, а не палить, родючість ґрунту — все створювало добробут мешканців української землі і викликало в них подяку Богові, Творцеві цієї землі. Звідси доброзичливість і лагідність української вдачі. «Вчування в процеси природи для хліборобської людности чорнозему є вчування у плодючість землі, в її лагідність, щедрість і добрість у подвійному значенні »доброї землі«: в розумінні хліборобської видаїности і моральному й містичному розумінні »обдаровуючої любови«, що з нею немов співдіють інші прояви природи: сонце, дощ, вітри.» **)

*) «Признання України», стор. 124.

**) «Українська енциклопедія». Зом. 9.

Такі географічні умови могли витворити характер людности добрий, лагідний, плекати культ серця, глибоку містику релігійну, але не давали потрібних умов для розвитку волі в життєвій боротьбі. І ось тут, щоб доповнити оцю благодатну географію України у формуванні характеру, приходить бурхлива мачуха-історія з безконечними війнами, жорстокою боротьбою. Наша історія вчить нас бути обережними, повсякчас готовими до боротьби за свою самотність.

«Межовість України (вічна боротьба) між сходом і заходом наражала на постійну небезпеку майно, здоров'я, волю, життя особисте й родинне. Тут мусіло доходити до »екзистенціального відштовхування«, тобто залишення нижчого, настякленого на особисте щастя й задоволення існування, як нездійсненого, і до переставлення буття з нижчої форми »біотичного«, тваринно-природного існування на його вищу »екзистенціальну« форму. При цій формі вісстю відношення життя стає не воно само, не турбота про життя, але щось вище за нього, якась його »трансценденція«, якась ідея чи ідеал, що переступає й перевищує границі життя (Ясперс). Основою »переставленого« буття в »українних« історичних умовах безнастанної загрози був дружинницький, а згодом лицарсько-козацький тип людини, підпорядкованої ідеалові оборони чести, волі і віри, героїчній формі життя. У козацтві центр ваги життя переносився з існування, з турбот про саме життя на збереження лицарської чести, на завдання оборони віри як потойбічної трансценденції і земних поцейбічних вольностей української людини.»*)

Інше було з москалями. Суворі північна природа гартувала волю своїх мешканців у життєвих змаганнях, а менша видаїність, плодючість породжувала турботливу незабезпеченість і жорстокість у боротьбі.

»Безмежна рівнина й ліси розпорошили духові й матеріальні сили росіян, — звідси культурна відсталість і взагалі повільне темпо російського життя в порівнянні з Західною Європою (Шмурило)... У суспільному устрої на Москві панували — деспотизм царя і загальне невіллянство »підданих«, общинне землеволодіння, азіатсь-

*) «Українська енциклопедія». Зом. 9.

кі звичаї і вороже відгородження від Заходу. На Україні — республіканський лад, виборність гетьмана і старшини, право приватної власності, свободолюбне населення.»**) «Тому то, — каже А. Ричинський, — їхня (України з Московщиною) злука була поєднанням прогивенств, — і тому для слабшої сторони вона незабаром стала новою Голгоотою.»**)

Оцей відмінний шлях формування українського та російського народу, що породив відмінність духовта в народніх характерах, має особливо важне значення для педагога в першу чергу, а потім для літераторів і всіх наших громадських діячів. Довгий історичний шлях цього формування витворив відмінні культурні уподобання, відмінні естетичні смаки, погляди на громадське співжиття, відмінні розуміння релігійних і церковних проблем, інші нахили і спрямовання взагалі — і все це передається із покоління в покоління незримими шляхами з крові раси. На пьсму основується педагогічний закон: прогрес як окремої людини, так і цілого народу буде тим більш успішніший і тим легше відбуватиметься, чим більше педагоги будуть уважати на духову культуру народу. Все нове, що ми хотіли б дати своєму народові, повинно гармонійно поєднуватись з тим, що народ уже має в собі в зародках. Воно повинно відповідати народнім смакам, уподобанням і нахилам. Таким чином воно буде розвивати й зміцнювати національну індивідуальність народу і тому воно буде прогресивним і в своїй оригінальності корисним і цьому народові і людству взагалі.

Довгий історичний шлях формування народу то є в той час і процес творення народом своєї національної педагогіки, бо все те, що створив народ сам або запозичив у інших, творчо переробивши відповідно до своїх смаків і уподобань, історичні переживання та ідеали, які ставить собі і стремить їх здійснити — все це є виховний матеріал, який формує людність тієї чи іншої національності.

Прогрес народу може бути успішним тільки тоді, коли відбувається по проторених шляхах і напрямках, вироблених всією історією культурного розвитку народу. То є дороговкази майбут-

нього розвитку. Тому так гальмують оцей прогрес різні намагання денационалізації. Вони завертають творче мислення народу з готових, віддавна вироблених шляхів поступу на чужі й невідомі. Візьмем для прикладу мовне явище. От слово «Барвінок». Це слово в українця викликає образ чогось гарного, яркого, притадує любов молодих людей, скеровує думку до творчої радості в житті. По-російськи барвінок буде «могильніца», і ця назва скеровує думку зовсім у іншому напрямку, бо нагадує могилу, смерть. Ясно, що процес русифікації мусить викликати велике поплутання в процесах мислі, а таке поплутання аж ніяк не буде сприяти поступові.

Або візьмемо інший приклад із суспільного життя. Нам, українцям, притаманний демократичний лад. При ньому виборні урядники служать громаді й відповідають перед нею. Громада вище своїх урядників і завжди може їх судити за їхні поступовання. Такий лад має велике виховне значення, бо забезпечує волелюбність людини й сприяє ростові її гідности. Щодо цього К. Ушинський зазначає:

«Суспільне виховання, яке зміцнює і розвиває в людині національність (цебто йде по лінії своєї національної педагогіки), могутньо сприяє розвиткові народньої самосвідомости взагалі: воно навітлює криївки народнього характеру і виказує сильний і добродійний вплив на розвиток суспільства, його мови, літератури, законів, словом, на всю його історію». («Привички і навики». К. Ушинський.)

Не те при московському абсолютизмі й централізмові. Урядники, призначені зверху, не відповідають перед громадою. Вони над громадою, вище її. Отже тут є деяке принизливе становище громади, а тому окремі члени мусять почувати себе меншевартісними. Таке становище громади сприяє розвиткові хитрування, підлабузництва та інших негативних рис характеру.

Завдання педагогіки полягає в розвиткові природних залогень і здібностей людини. «Кожне діло вдається, коли природа визначає напрямок його. Не треба тільки перешкоджати, але, по можливості, усувати перешкоди і шлях вирівнювати. Не потрібно яблуно вчити яблука нести. Сама природа про це дбає», учив Григорій Сковорода. Те ж

**) «Проблеми укр. рел. свідомости». А. Ричинський

саме стверджує й Ушинський: «Ми забуваємо, що виховні ідеї кожного народу просякнуті національністю більше, ніж щось інше, просякнуті до того, що неможливо й подумати перенести їх на чужий ґрунт»^{*)}.

Ось тому так важно педагогам і громадським діячам пізнати до глибоких основ свій народ і не щепити йому чужих ідей, не притаманних його духовості. Але свої національні педагогіки можуть здійснювати тільки народи державні. Народи поневолені, як і наш, український, не мають цього щастя. Історія свідчить, що пан-держави намагаються за всяку ціну знищити національну педагогіку поневолених, бо ці останні ведуть до самопізнання народу, національного усвідомлення і неухильної боротьби за свою самобутність. Прикладом цього є наша історія, але про це буде в наступних розділах.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ ВЗАГАЛІ

Педагогічна наука від найдавніших часів і до наших днів має певні етапи свого розвитку. Кожний такий етап характеризує певна пануюча ідея в розвитку суспільства. Певно, що молоді покоління виховувались і раніше, в стародавніх суспільствах, але то було не усвідомлене, так би мовити, стихійне виховання на прикладі старших і полягало воно в опанованні елементарних процесів хліборобства чи звіроловства, а також побутових звичаїв та релігійних обрядів. Про педагогіку, як систему усвідомлених цілеспрямованих заходів, тоді ще не могло бути мови. Така педагогіка починається допіру в V ст. перед РХ у Греції.

Великі філософи стародавньої Греції, як Платон, Арістотель, Сократ та інші кладуть підвалини педагогіки в сучасному розумінні. Пануючою ідеєю тогочасного суспільства була ідея державності і завданням педагогіки було виховувати мужніх громадян, борців за свою державність. Ось тому так Платон (та й інші філософи-педагоги Греції) підкреслює у своїх творах («Держава», «Закони») потребу виховання мужності в громадян.

А особливо яскраво ця ідея проявляється у римських педагогів як Плутарх чи Квінтіліан — виховувати хоробрих вояків, фізично здорових у першу чер-

гу, добрих оборонців держави. Правда, в грецьких філософів в силу національних особливостей греків з їхньою схильністю заглиблюватись у філософські проблеми, роля людини не обмежувалась тільки до ролі слуги своєї держави. Грецькі педагоги розуміли цінність людини саму по собі і тому доводили необхідність гармонійного виховання фізичного і духового, тому так увагу звертали на мистецьке виховання.

Але все ж в історії педагогіки цей етап визначається як етап державної педагогіки.

Другим етапом розвитку педагогічної науки вважають середньовіччя, починаючи з IV ст. після РХ і до поширення гуманізму в XV ст. Пануючою ідеєю середньовічного суспільства була ідея служіння Церкві для спасіння душі. Фізична природа людини, її тіло визнавалось гріховним і тому для спасіння душі треба було його нехаяти, «умерщвлять гріховну плоть» — звідси виникає й шириться аскетизм. У школах запанувала схоластика, яка скувала науку й допитливий розум людини, примусивши їх служити середньовічній теології, «нетерпимій, фанатичній, яка застигла в схоластичних формулах».

Католицька Церква Заходу тероризувала вільну думку, винищуючи представників її на опнях інквізиції. Тим самим середньовічна педагогіка зробила великий крок назад в порівнянні з педагогікою греків першого етапу.

Відомий наш учений і богослов Митрополит Іларіон у розвідці «Візантія й Україна» на стор. 91 стверджує: «Європа сильно викривила одержану візантійську культуру, бо не могла зрозуміти чужого їй східного духа, — «духа повномудрости, смиренномудрости, терпіння та любови» (Єфрем Сирієць). Тому то спасіння від такого занепаду середньовічного західноєвропейського суспільства приходить знов з Візантії. Звідси походить т. зв. нова доба відродження в Європі, бо та доба означає зворот до візантійської культури, до розуміння її суті. За свідцтвом Митрополита Іларіона вже в XII ст. появляються у Візантії перші гуманісти, які цей рух відродження переносять в Європу, — спершу в Італію, а потім у Францію, Німеччину і т. д. Гуманізм започаткував третій етап розвитку західноєвропейської педагогіки.

^{*)} Із «Листів із Швейцарії».

Цей етап характеризується спробою, але невпинним намаганням звільнитися від мертвячих оков середньовічної Католицької Церкви. Головна заслуга гуманізму в тому, що він започаткував новий погляд на людину, як істоту високовартісну, гідну, яка має життєтворчий дух свого Творця. Так були звільнені від пут Церкви творчі змагання людського духа, і це призвело на полі Церкви до реформації, а в ділянці педагогіки постають нові виховні системи вільного й повного розвитку особистості людини. Це започаткували французькі педагоги Рабле і Монтень (XV і XVI ст. ст.), пізніше розвинули А. Коменський та Локк у XVII ст., а особливо Ж. Руссо у XVIII ст. та Песталоцці у XVIII ст. і на початку XIX ст. Ці педагоги, особливо два останні, в центрі виховного процесу ставлять дитину з її індивідуальними особливостями. Це й було те нове, що його дав гуманізм.

Йдучи цим шляхом далі, педагогіка під кінець XIX ст. виділяє з себе нову наукову галузь, яка досліджує істоту дитини, особливості її фізичного й духового росту. Так постала педологія.

РОЗВИТОК ШКІЛЬНИЦТВА І НАЦІОНАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ В УКРАЇНІ

Переїдемо тепер до короткого огляду розвитку шкільництва і національної педагогіки у нас, в Україні. Виділяємо тут такі етапи: дохристиянський, після прийняття християнства, під пануванням Польщі, під пануванням Москви і коротка доба власної державности УНР.

Як і в інших народів стародавніх передісторичних часів, молоді покоління наших предків виховувалися на прикладі старших, опановуючи знання та вміння господарчого характеру, а також побутові звичаї, розуміння світоглядів та релігійні. Очевидно, характер і світогляд наших предків формувався під впливом стародавніх культур трипільської та грецької. Також могутній вплив робила оточуюча природа, до якої так близько стояли наші предки й відчували повну залежність від неї. Відомий австрійський педагог Фрідріх Шнайдер каже:

«Як свідчить щоденний і історичний досвід, формуюча сила природного сточення залежить від того образу (ви-

гляду, форми). Далі від ступені пов'язаності людини з природою: чим інтимніший цей зв'язок, тим більша можливість формуючого впливу неба і землі»^{*)}.

Міцний зв'язок і залежність хліборобства від землі й оточуючих сил природи породило анімізм і віру в потойбічне життя. А що одухотворена природа була сприйнятлива для своїх мешканців, ласкава до них, то й характер цих мешканців поволі вироблявся лагідним, доброзичливим. Треба думати, що й культурні впливи трипільців та візантійців гармонізували з цими впливами природи. Так уже в ті часи вироблялись основні риси народнього характеру наших предків.

З прийняттям християнства шириться в нас шкільна освіта. Очевидно, школи будувались за зразками візантійськими. Особливістю візантійського православ'я, як стверджує Митрополит Іларіон у брошурі «Візантія й Україна», було те, що воно не перешкоджало проявлятися місцевим національним особливостям у релігії народу. Ось тому то і служби Божі відправлялись зрозумілою церковно-слов'янською мовою і на цій же мові велось навчання в нових школах. Це навчання, як і скрізь на ті часи, мало церковно-релігійний характер і то не тільки на початку, а й пізніше в добу литовсько-руську.

З приєднанням Литви, а з нею й українських земель до Польщі, погіршилось становище українського національного виховання. Польща сприяла поширенню на українських землях католицьких (єзуїтських) та протестантських шкіл. Ці школи добре були поставлені, давали практичну підготовку до праці в адміністрації і в судах. Тому в такі школи охоче йшли діти української шляхти. Але разом з практичною підготовкою вони виходили звідти католиками й поволі польщились, поривали з своїм народом.

Українці уже тоді відчували силу добре організованого шкільного виховання і з свого боку дбають про свої національні православні школи. Постають братства, а при них такі школи. Так, велике значення в обороні православної віри і національності мало Львів-

^{*)} «Русійні сили народніх педагогик». Стр. 109. «Triebkräfte der Pädagogik der Völker».

ське братство і його школа у XVI і XVII ст. ст., а потім Острозька Академія на Волині, фундована князем Костянтином Острозьким, та інші. Трохи пізніше ще більшого значення набуває Києво-Могилянська Академія в половині XVII і протягом усього XVIII ст. ст. Це був дужий центр національної освіти й виховання і XVII і XVIII ст. ст.

Були ще колеґіуми чи семінарії — в Харкові, Чернігові, Переяславі, Полтаві. По селах були парафіяльні школи. Вищі й середні школи утримувались монастирями чи фундаціями меценатів, а парафіяльні — самим населенням.

В розбудові нашого шкільництва в тих часах виявилися дві національні особливості нашого народу. Перша — всенародність цих шкіл, себто демократичний принцип було покладено в основу народньої освіти. Починаючи від парафіяльних шкіл і до Київської Академії всі, хто тільки бажав, могли вчитись. Поряд з дитиною рядового козака чи міщанина сиділи діти козацької генеральної старшини чи українських магнатів. Пізніше, в кінці XVIII і в XIX ст. ст., Москва знищила цю демократичність українського шкільництва, зруйнувала наші школи, запровадивши свої станові з великими привілеями для вищих станів: окремо для дворян, окремо для духовництва, для міщан і т. д.

Другою особливістю була відмінність українського релігійного світогляду. На Заході, як ми бачили, католицьке духовництво нещадно зосередило в своїх руках всю церковну владу і було безконтрольним паном над душею й тілом своїх підданих. Така централізація і до того фанатизм породили інквізицію, це страхище середньовічного суспільства. Нічого подібного не було на наших землях і не могло бути. Не могло бути тому, що це перечило основам українського релігійного світогляду.

Згадуваний уже А. Ричинський каже: «Українці вже від передісторичних часів вірили в містичний зв'язок між людиною і Богом і цілим світом, зв'язок дуже близький, який кожного втягав до активної участі в культі і наповнював людину природним оптимізмом, вірою в цінність і красу життя, у переможу споконвічної правди і в народження нової людини, нового світу, яке вже нині прочувається в урочистих містеріях Св. Вечора і Різдва, як рівно ж і в філософічних творах українських мисленників (Сковорода, Куліш).

Засвоївши християнську віру, українці перетопили свої давні релігійні поняття з новими християнськими ідеями і, хоч цей процес не закінчився ще й досі, але вже в добі першого відродження XVI—XVII ст. ст. виступає в нас своєрідний тип українського православ'я, яке мало виразний національний характер, — не тільки тому, що впроваджувало українську мову в обряд, але й тому, що заховало прикмети українського релігійного світогляду: живе й редісну свідомість близького зв'язку з Богом, активну участь вірних у релігійному житті (в церковно-народніх зичаях, у братствах, на соборах, які відбувалися майже щороку, у виборах церковних достойників і т. д.). Українське православ'я мало синтетичний і еволюційний характер і тому відрізнялося толеранцією щодо інших поглядів і вірувань» («Проблеми української релігійної свідомості»).

Ось із такими національними властивостями розбудовувалося українське шкільництво і вже в XVII ст. досягло квітучого стану, як про це свідчить посланик антіохійського патріарха Макарія III Павло Алепський, що побував в Україні в 1654 р.

«Починаючи цим містом (Рашків над Дністром), себто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялись по вулицях... В козацькому краю в кожному місті та кожному селі побудовані доми для бідних і сиріт. Хто туди заходить, дає їм милостину, — не так як у молдавському або волоському краю, де вони юрбою ходять по церквах і не дають людям молитися» *).

З приєднанням України до Московщини стан шкільництва поволі, але невпинно міняється. Поки була політична автономія, процвітали Київська Академія й колеґіуми в Харкові, Чернігові, Переяславі, Полтаві й Катеринославі. Однак, нищачи автономію, Москва разом нищила й вогнища національного та культурного виховання українського народу. Перш за все Катерина II підірвала їх економічно, відібравши мана-

*) В. Січинський. «Чужинці про Україну». Вид. 5. Стор. 39.

стирські землі, які були головним джерелом матеріального утримання вищих і середніх наших шкіл. Після того запроваджуються нові пляни й програми навчання на московський зразок по указці з Москви. Переривається такий живий перед тим зв'язок із Заходом, рівняючись не на передові досягнення науки Заходу, а на відсталу в порівнянні з Києвом Москву.

Те ж саме і з нашими парафіяльними школами. Під кінець XVIII ст. Катерина II закріпачила наше вільне перед тим селянство, відбрала його землі і цим сильно підірвала його матеріальний добробут. Тому селянство не могло надалі втримувати своїх шкіл, і школи занепадають. Пізніше, в XIX ст. уряд відкриває свої нові школи, але населення їх ігнорує. Історія української культури свідчить, що «у XVIII ст. одна школа припадала на 746 душ населення, а через 100 років — одна школа на 17 143 душі». **)

Під кінець XIX ст. розбудовою шкільництва більш займаються новостворені земства, але разом із цим ці ж земства, а також і інші організації ставлять перед урядом щораз настирливіші вимоги відновлення української національної школи. Вимоги земств щодо націоналізації шкіл підтримують т. зв. с.-г. комітети (хотинський, бердянський, аманьєвський, лубенський, полтавський, лохвицький, чернігівський, конотопський, воронізький), потім технічний з'їзд у Петербурзі 1903 року, Рада Харківського університету 1905 р. і т. д. Але уряд московський був глухий до всіх цих вимог. По боці уряду стояла й російська преса, яка тоді вже підняла лайку на адресу українського «сепаратизму». Отже російський уряд, не дивлячись ні на які домагання, не зійшов з позиції заперечення нашої національної школи. І це питання вирішив уже український Уряд за Центральної Ради.

Наш Уряд зразу ж відродив кращі національно-демократичні традиції нашого шкільництва, гвалтовно перервані протягом двох століть (XVIII—XIX) московським поневоленням. На всеукраїнському з'їзді вчителів 1917 р. в доповіді С. Русової «Націоналізація школи» було підкреслено, що «націоналізація школи не обмежується тим, що наука вся викладається на рідній мові, а

полягає в тому, щоб у школі відбивалася душа народу, його етнографічний склад, його національна творчість, бо лише національна школа може впливати на громадянство і стати найкращим культурним скарбом народу». Її оці ідеї лягли в основу розбудови шкіл нашого Уряду.

Вже на 1. січня 1919 р. в Україні було загально-освітніх середніх шкіл гімназій, реальних шкіл і т. под.) 1073, крім професійних сільсько-господарських, медичних, учительських семінарій тощо, як свідчить комісар освіти Ряп-по*). Відмінність України національна й економічна породила свою окрему систему освіти навіть за большевиків у період з 1920 р. по 1930 р., як свідчить про це І. Крилов у своїй розвідці «Система освіти на Україні 1920—1930 рр.». Централістична вже большевицька Москва ніяк цього не могла стерпіти і протягом 10 років штурмувала цю систему, аж поки не заборонила її в 1930 р. Нищення большевицькою Москвою нашого шкільництва таке ж настирливе й невимолиме, але підступніше, ніж за царату. Большевики залишили (покищо) нашу рідну мову, але виключили національний зміст і тим фактично знищили його знову.

Таке ж переслідування нашого шкільництва було і на західних наших землях, що опинилися були під Польщею, а потім під Австрією, але більше про це буде в наступних розділах.

Ось такий тернистий шлях проходить наша національна педагогіка за останні два з половиною століття.

МОСКОВСЬКА КОЛОНІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА В УКРАЇНІ, АБО НИЩЕННЯ НАШОЇ ДУХОВОЇ СУБСТАНЦІЇ

Як уже було сказано у вступі, процес формування української національності був перерваний у XIII ст., відродився у XVII, але не був закінчений, як не був він тоді закінчений і для інших народів Європи. В XVII ст. були намічені притаманні наші особливості в церковному й релігійному житті, в громадсько-політичному, в шкільництві тощо. Але цей процес ще не був закінчений, не відстоявся у форми певних сталих традицій. Для цього ще потрібно було 1—2 століття. Без власного духового обличчя народ не може мати

**) «Українська культура» за редакцією пр. Д. Антоновича, стор. 39.

*) «Путь просвещения», ч. 6—1922 р.

поступу, не може удосконалюватись культурно й морально; денационалізація його є в той же час і деморалізацією. Згадуваний уже А. Ричинський каже:

«Духова самостійність, створення гласної релігійно-національної ідеології завжди додає народові певності своїх сил і свого достоїнства, віри в свою правоту і в свою будучину. Навпаки, рабське переймання чужих ідей і чужих поглядів підриває духові сили й відпорність народу, затягає його на службу чужим божкам. Тоді надходить смерть нації.»*)

Те ж саме стверджує і Ю. Липа:

«Знищити духовий організм раси, розбити її віру в себе, хоч на деякий час впровадити її почуття в стан пляцдарму (стан хаосу), — це найбільша перемога над расою.»**)

Ось тому то всі більш-менш культурні народи так завзято борються за свою самобутність. Бо це є боротьба за власну душу, за власне життя і поступ його власними шляхами, вироблених протягом довгих віків власного життя. Пан-держави намагаються вбити оті власні шляхи поступу підкореного народу, забороняючи його мову, літературу, мистецтво, особливості громадського ладу тощо. В своїх намаганнях вони отремлять наподібнити підбитий народ до себе, вбити його самопізнання, щоб він забув, хто він і що він і вважав себе невід'ємною частиною пануючого народу. А це все робиться з метою використати для себе, для власної розбудови всі духові сили й економічні багатства поневоленого народу. Яскраво про це свідчить наша власна історія. Є щось особливе, якась сила в національній розмаїтості народів, і ця сила додає витривалості в цій нерівній боротьбі. «Борітеся-поборите: вам Бог помагає!», закликав Т. Шевченко.

І ми бачимо, як в наші часи в цій нерівній боротьбі за національне визволення поволі поступаються пануючі народи. Не хотять цього зрозуміти тільки москалі-росіяни: вони послідовно, жорстоко й невблаганно протягом віків нищать нашу й інших поневолених народів духову самобутність. Протягом 300-літньої практики вони виро-

били свою систему колоніальної педагогіки відносно підбитих ними народів. В цьому розділі зробимо перегляд отієї нищівної колоніальної педагогіки як з боку Москви, так і з боку Польщі.

Усі ділянки культурно-національного життя підлягали нищенню: Церква й релігія, шкільництво, книжкова продукція, преса, театр, мистецтво, громадський та політичний лад, правосвідомість і т. д. З цих ділянок найбільш важлива, найбільш духовна, глибоко інтимна є ділянка церковно-релігійного життя. Ця ділянка має особливе значення якраз для нашого народу. Від природи схильний до глибших зацікавлень духового порядку народ наш знаходив задоволення цих зацікавлень у своїй релігії. З цього боку типовим представником нашого народу являється філософ XVIII ст. Григорій Сковорода. Цю рису особливо підкреслює перший дослідник народнього нашого характеру М. Костомаров («Дві руські народності»), а також і чужинці. Німецький сходознавець д-р Ганс Фронтель каже:

«Він (український народ) є релігійний аж до останніх глибин свого серця, але не є шпирачем догм, що сам себе мучить, як москаль. Він брідиться всім, що бурить, розкладає, що нищить. Він любить компроміс, вид цілості, логічну гармонію...»*)

Те ж саме свідчить і італійський журналіст Маріо Фаріні, який побував на Україні в 1942 р. разом з італійськими військами. Він спостерігав переважно наших селян і каже:

«Вони думають лише про те, як би навчитися чогось цікавого. Ви не знайдете в усьому світі селянина, що був би такий пожадливий до знання, як український селянин. Український селянин хоче знати причину всіх загальних явищ. Над ним панують проблеми духа — душа, Бог, потойбічне життя тощо.»**)

Зовсім інший характер має Церква й релігія у московській відмінності. Як стверджує А. Ричинський, «московська Церква зросла у фанатичній відданості обрядовому, зовнішньому християнству на чолі із світським головою тої Церкви, у цілковитій і ворожій ізоляції від решти християнського світу, —

*) «Проблеми української релігійної свідомості».

**) «Бій за українську літературу».

*) «Рідне слово», ч. 7. 1946.

**) «Україна очима італійців». Є. Онацький.

звідци її вузький національний характер. Звідци також еретичне викривлення догми про організацію церковного проводу, далі — відданість національній старовині, обрядове буквоїдство, релігійна нетерпимість, скрайня ворожість до інших християнських церков. Москалі легковажать життя, культуру, історичний, а навіть моральний поступ... Очевидно, українське православ'я в їхніх очах було »нетверде«, засмічене; його окремішність треба було знищити. Так почалася 200-літня нагінка, що мала привести до національно-релігійної асиміляції України... Московський наступ ішов двома шляхами: при помочі адміністративних утисків і культурного зближення. Заборонено було проповідувати в церкві, бо москалі вважали це ерессю: »Заводите ви, ханжі, ересь новую, людей в церкві учіте, а ми людей прежь сего в церкві не учівали, учівали їх втайне. Беса ви імєете в себе і все ханжі«.*)

В 1686 р. Москва за допомогою турецького правительства вирвала в Константинопольському патріярха Діонісія IV згоду на те, щоб Київська митрополія перейшла під канонічну залежність від московського патріярха. Звідци й починаються утиски.

Наступ проти Української Церкви було поведено ще за Петра I, а особливо за Катерини II протягом усього XVIII ст. Українська церковна соборноправність була надто чужа духові московського централізму. І ця національна наша риса, цей вияв послідовного нашого демократизму в усіх падузях життя в першу чергу зазнав ударів з боку московського абсолютизму. Було скасовано право вибору митрополита та єпископів; поволі відмінялася засада виборів щодо нижчого духовенства.

Починаючи від 1700 р., з Київської Академії викликають до Москви та Петербургу наших учених ченців, позбавляючи тим їх можливості працювати на національно-релігійному ґрунті. Вони примушені були віддавати свої сили й таланти на розбудову Церкви й культури нової Московської імперії.

Митрополит київський втратив своє значення першоєрарха для інших архиєреїв, втратив над ними будь-яку владу і став звичайним єпархіальним владикою. Через це порвався церков-

*) «Проблеми української релігійної свідомості».

ний зв'язок білоруських земель з українськими, знищено стародавню традицію.

Духовна преса й школа дуже мало звертали уваги на потреби української пастви. В кожній єпархії виходили т. зв. «Єпархіальні Ведомості», в Києві та Харкові існували поважні богословські органи — і всі вони були знаряддям омосковлення нашого народу.

Так само духовні школи, що готовили кандидатів священства, старанно русифікували їх.

Друковане слово найважливіший чинник людської культури, вже давно шанувалось в Україні. Перші книги слов'янсько-українською мовою були видрукувані: перша граматика — 1476 р., «Октоїх» та «Часослов» — 1491 р. Протягом XVI й XVII ст. ст. в Україні налічувалось близько 30 друкарень, і продукція їхня на ті часи була значною. Наприклад, острозька за 1574—1595 рр. — 18 книг, київська — за перших 15 р. свого існування — 40 книг, серед яких значна частина були монументальні видання в 500 — 1500 сторінок (наприклад, відомий «Требник» митрополита Петра Могили мав 1670 сторінок), а по кінець XVIII ст. видрукувала більш як 250 книг. Почаївська друкарня з 1730 р. до кінця XVIII ст. випустила 187 книг, чернігівська друкарня за значно коротший час — більше 50 книг.

Українські друкарні виконували велику культурну місію не тільки на своїй землі, а й далеко поза її межами. Українські видання ширилися в Московщині та по інших слов'янських землях (Болгарії, Сербії, Боснії), а також в Молдавії, Румунії, Угорщині, попадали навіть у слов'янські монастирі далекого Афону, стверджує дослідник проф. О. Лотоцький (Українська культура, стор. 71).

Крім того, книжки наших друкарень «з технічного погляду були видрукувані бездоганно», каже той же О. Лотоцький.

З підпорядкуванням Української Церкви московському патріярхові в 1686 р. зразу було взято під нагляд українські друкарні. «Хоч у основній царській грамоті про права Української Церкви було сказано, що »печатаніє книгъ невозбранно повелеваемо«, але на ділі перешкоди в цьому напрямі почалися дуже скоро», каже проф. О. Лотоцький (там же).

Московський патріарх Філарет ще на початку XVII ст. не вважав українців справжніми християнами й казав про них, що вони тільки «наріцаються убо христіане», цебто не мають справжньої християнської суті. Тому то московський цар Олексій Михайлович в умові з поляками вимагав, аби «все те, в котрих местностях книгі печатани і їх слагателі, також печатнікі ілі друкарі, смертю казнени і книгі, собрав, сожжени билі і впредь чтобы крспкій за-каз бил безчестних воровскіх книг нікому с вашіх королевского величества подданих нігде не печататі под страхом смертной казни»*).

Особливо кріпко було наказано Київській Лаврі питатися дозволу патріаршого на друкування книжок. Лавра спочатку не звертала уваги на такі заборони і в 1689 р. видрукувала перший том «Четых-Міней» св. Димитрія Туптала. За це московський патріарх Йоакім суворо вимовив Лаврі. «Ваше преподобіе, — пише він архимандритові Лаври, — пренебрегше архіпастирское наше позеленіе, книгі самі тілом издаете. І сіе ваша велія неправда». Далі наказує: «Впредь би вам каковы книгі, мали ілі велікія, новосочіненнія случітся печататі, первее к нам, святейшему патріарху, объявіті і написав прісылаті, їми, разсмотря, і благословеніе подадїм на подобающая; а не объявля і к нам первее не пріслав, отнюдь би вам не дерзаті таковых книг новослагаемых печататі, да не казни церковней, запрещеніем, яко преслушніци, подгядете»**).

Лавра продовжує відстоювати свої старожиттєві права щодо друку книжок. І ось архимандрит Мелетій Вуяхевич пише московському патріархові:

«Сіе же всем бисть известно, яко по сіе время без препятія невозбранно било всякіе книгі по нашему малоросійському обикновенію печатать, — нині же в веліцем недоуменїї, суще, ужасе бо нас ваш архіпастирскій милостивий отчеський указ, яко ні малой какою книжици без вашего архіпастирскаго милостівого указу не печатать».

Тому просить, щоб і надалі «по прежнему в святой обітелі нашей книгі печатать невозбранно, по нашему обикновенію». Далі проф. О. Лотоцький зазначає:

«Як бачимо, Москва і Україна в

книжній справі змагалися, поперше, щодо формального права українських друкарських установ друкувати книжки за легальною традицією, без попередньої цензури змісту виданих книг, подруге, щодо вживання національної мови в українських друках. Вихована на культурній одрубності од цілого світу психологія московських міродайних кругів виходила з тої засади, що «когда будет много языков, то поидет смута на земле».*).

Київська Лавра в 1769 р. просила дозволу надрукувати українські букварі, бо московських люди не розуміють і не хотять купувати. Цього синод не тільки не дозволив, але й наказав одібрати ті, що були вже на руках.

Але це, власне, було тільки початком переслідування української книги. Основне ж розпорядження, яке припечатало більш як на два століття українське друковане слово, був указ Петра I з 1720 р.

«Вновь книг нікакїх, кроме церковных прежних изданій, не печатать, да і онія церковныя старія книгі для совершеннаго согласія с великоросійскіми такімі же церковными книгами справлять прежде печаті, даби нікакой розні і особліваго наречія во оних не било; других же нікакїх книг ні прежних, ні новых изданій, не объявля об оних в Духовной Коллегіі не взяв от оной позволенія, не печатать, даби не могло в такіх книгах нікакой церкви восточної протівності і с великоросійскою печатію несогласія проізойті» (Там же).

Ось оцей указ і став основою системо нищення українськості на майбутнє. За порушення всіх таких наказів і розпоряджень українські друкарні штрафувались високими штрафами до 1000 карб. (на ті часи дуже великі гроші), а велику чернігівську друкарню було skonфісковано та перевезено до Москви. Так добре розпочатий національно-культурний розвиток українського народу в XVI й XVII століттях до початку XIX ст. було пригломшено, так що в середині XIX ст. «книжок друкувалося менше, ніж за триста (300) літ перед тим».

В історії України XIX ст. має особливе значення. Це століття дало нам Шевченка з його глибокою інтуїцією національного самопізнання. Крім Шевченка, цілий ряд визначних наших на-

*) «Українська культура». Стор. 72.

**) «Українська культура». Стор. 73—74.

*) «Українська культура». Стор. 73—74.

уковців як Максимович, Костомаров, Куліш, Антонович, Драгоманів та інші працюють чи то на полі етнології, чи в історичних архівах і розвивають турман над історичною минулистю свого народу. Цим вони відновлюють національне самопізнання, що так старанно винищувалося Москвою, починаючи з XIX ст. Покищо це була науково-культурницька праця, яка поклала глибокі й міцні підвалини національного відродження, щоб з початком XX ст. зродити рух політичний.

Та Москва не зівала. В 1847 р. вона гикривас тайне Кирило-Методіївське Братство, розгромлює його, а братчиків карас висилкою з України, ізолюючи їх від свого народу.

В 1863 р. видається наказ міністра освіти Валуєва, яким покзвлюється заборона української мови та друкування книг. «Никакого особеного малоросійського язика не било, нет і быть не может, а наречіє їх, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши». Цензурі наказано не пропускати українських книжок «духовного змісту, шкільних та взагалі призначених для народнього вжитку». Одночасно церковна влада наказує не дозволяти українського перекладу Євангелія та забороняти якібудь книги релігійного змісту українською мовою.

Цей наказ Валуєва був ще більше посилений через 13 р. таємним царським указом. Це т. зв. Емський указ 1876 р., який, крім заборони друку, забороняв ще театральні вистави, деклямації, ба навіть український текст до співу. Так само цим указом заборонялось ввозити українські друки з-за кордону. Згадуваний уже О. Лотоцький зазначає:

«Цей закон остільки порушував всяку тінь людського права, що погромний його характер відчувало само правительство і, очевидно, тому навіть не відважилось його опублікувати» (Стор. 77).

З найбільшою ясністю політичні підстави урядової системи щодо українського слова висловив на початку XX ст. міністер внутрішніх справ П. Столипін:

«С точки зрення государственной власти представляется крайне нежелательной (мова про культурницьку працю українців — І. Г.) і протіворечіт всем начинаніям, котория правительство проводит по отношению к бывшей Ук-

раине. Исходя из того положения, что три главных отрасли восточного славянства і по происхождению, і по языку не могут не составлять одного целого, наше правительство, начиная с XVII ст., постоянно боролось против движения, известного в наше время под наименованием украинского і олицетворяющего собою ідеи возрождения прежней Украины і устройство малороссийского края на автономных национально-территориальных началах».*)

І ось на цій підставі в 1908 р. не дається дозволу відкрити в Полтаві т-во «Просвіта», а в 1910 р. в Москві не було дозволено т-во «Українська хата».

Зараз, в умовах большевицької окупації, Українська Церква залишається в московському полоні. На чолі її стоїть москаль-росіянин, заборонено видавати в Україні релігійну пресу, їй не дають автокефалії, хоч у Грузії й Польщі православні Церкви таку автокефалію мають. Далі, влада дозволила відновити духовні академії в Москві й Ленінграді, але ніяк не погоджується зробити цього для України й відновити найстаршу Академію в Києві. Найбільш глибоке інтимно-релігійне чуття українського народу Москва хоче формувати на свій кшталт. І в цьому криється небезпека для української духовости.

Підводячи підсумки усім оцим репресіям, згадуваний уже проф. О. Лотоцький каже:

«Оцінюючи з правного погляду становище українського слова в Росії за весь час, приходимо до висновку, що українське друковане слово було там об'єктом не правної, а політичної (асиміляційної) акції уряду. Репресії спрямовано було не лише на зміст, а й на саму мову українських літературних творів. Загальноросійські закони про книжку не прикладалися до книги української — і відносно умов цензурних і відносно вжитку в громадському житті. Тому українська книга не лише шляхом безпосередніх адміністративних розпоряджень, але й силою самого ігнорування її діочим законом, фактично ставилася поза законом» (Стор. 79).

Таку ж нівеляційну політику провадила й Польща на тих українських землях, які вона посідала. Та ж сама ціль і ті ж засоби, як і з боку Москви. І щоб панувати над народом, будь-яким,

*) «Українська культура». Стор. 78.

потрібно знищити його окремий духовний організм, вбити його душу, зробити його «погноєм» для власного збагачення. А душа кожного народу найяскравіше виявляється у ділянці церковно-релігійного життя. Особливо це вірно, як уже було сказано, відносно нашого українського народу. Ще проф. Костомаров сказав, що «українці так довго залишаються самі собою, як довго збережуть свою Церкву й релігію» («Дві руські народності»). Те ж саме стверджує і сучасний наш архипастир Митрополит Іларіон.

«Церква наша Українська Православна ще від початку свого сяяла серед нас національну ідею, завжди пильнуючи, щоб ми не винародовлювались» («Віра й культура», ч. 8(20), стор. 1, 1955 р.).

Становище нашої Церкви за весь час панування Польщі було тяжке. Відділена кордонами від свого духовного опікуна царгородського патріарха вона опинилася ніби сиротою в католицькій Польщі. Право патронату над нею перебрав на себе король, а в своїх посадах-магнатах. Населення, покріпачене панами, збідніло й не могло надалі гідно утримувати своїх священників і свої парафіяльні школи. Давне українське право вибору священників і владик було замінене патронатом.

А тепер на ці посади, як король (владик), так і пани (священників) призначали людей, з якими їм було легше говорити, які в своєму поступованні зважали б на польсько-католицьку лінію. Православні владиків не мали права брати участь у сеймі й сенаті. Отже, порівнюючи з католицьким польським, українське духовенство було упосліджене правно й економічно. Навіть заборонено було будувати нові церкви й направляти старі.

Маючи остаточну ціль спольщити українців, католицькі кола вирішили це зробити ступнево й придумали унію. Правда, ідея унії підносилась і раніше, навіть з українського боку, як за князя галицького Данила, але на те тоді були інші цілі, політичні. Князь Данило потребував військової допомоги в боротьбі з татарами і мав надію таку допомогу одержати з Заходу через папу Римського. Коли ж цього не сталося, то й сама ідея занепала. Тепер же ставилась інша ціль і ідея ця походила з ворожих католицьких кіл. Справи пертрактацій унійних велись таємно з

деякими православними владиками. Є підстави думати, що головну роль з боку українських владик відігравало тут бажання зрівнятися правно й економічно з католицькими достойниками. Принаймні, промовисто про це свідчить тогочасний документ Ів. Вишньського «послання ко утекшим православної віри єпископам».

Унія стала фактом і викликала бурю народніх українських мас.

Згідно умови про унію уніятська церква в Україні зберігала східне, греко-православне богослуження й усі східні обряди. Вистачало тільки признання папи за голову Церкви та прийняття догмату про походження Св. Духа і від Сина («філіокее»). На початках так і було. Однак з бігом часу базиліани (уніятський чернечий орден), що були під впливом єзуїтів, вводять у богослуження латинські обряди. А в 1720 році відбувся уніятський собор в Замості з участю папського нунція та численного католицького духовенства. Собор ухвалив «внести в уніятську церкву всі римські догмати, зробити деякі зміни в літургічних книгах і взагалі наблизити уніятську обрядову зовнішність до католицької; ввести в тому числі й деякі латинські свята (як Св. Божого Тіла)»*).

Проф. В. Антонович свідчить на підставі багатьох першоджерел, що протягом XVII й XVIII ст. ст. уніяти українці в союзі з католиками поляками гвалтовно нищили православні церкви й монастирі, привласнюючи їх собі з усіма добрими («Що принесла Україні унія»).

Але все ж «українська уніятська церква завжди була у Римі, не дочкою, а пасербицею. Польське католицьке духовенство ніколи не ставилося до уніятського, як до рівного, а завжди з певною погордою, як майже до схизматиків... Митрополит Шептицький, мимо свого майже сороклітнього перебування на митрополичій катедрі, не тільки не мав кардинальської гідності, але Шептицький як митрополит втратив значення і владу примаса української уніятської церкви. Єпископ Перемиський і Станиславівський більше не підлягають львівському митрополитові, а безпосередньо римській курії, таку львівський митрополит не є

*) Проф. Біднов. «Українська церква», стор. 166 («Українська культура»).

більше примасом, а звичайним єпископом, а уніятська церква в Польщі зосталася розбита на три окремі єпархії... Різном з тим енергійно провадиться і дальша латинізація уніятської церкви всупереч всім українським традиціям, як заведення примусового celibату для священників перемиської і станіславівської єпархій» (Там же. Проф. Бідов). Те ж саме слід сказати й про Українську Церкву в Закарпатті. Тут українське духовенство виявляється надто змодаризованим і тим самим стоїть на перешкоді національного відродження, а значить і національного поступу нашого народу.

Унія існує вже 350 р. Отже досить було часу для проби самої ідеї унійної. Що ж показала ця проба й які висновки з неї можна зробити? Поперше, ціль, яку ставили собі польські католицькі кола — спольщення й цілковите окатоличення українського народу — не досягнута. Наші уніяти й на сьогодні ще зберегли свою народність, а з унії витворили другу нашу національну релігію й під її прапором ведуть боротьбу за свою національну душу. Коли ж римська курія особливо натискає на них у бік латинізації, то вони зовсім поривають з нею й повертаються до прадідівського православ'я, як це спостерігаємо в Канаді і в США. Це знаменне явище й великої ваги: воно свідчить про відпорну силу нашого народу, коли йде про самозбереження в глибоких основах національної суті.

Подруге, Рим показав, що під унією він розуміє не компромісове поєднання двох рівовизнань, але спрокволе й безкомпромісове приєднання до нього. Таке беззастережне приєднання означає зречення своїх національних питомених властивостей народу, цебто денационалізацію, а до цього якраз і стремлять наші вороги.

Потребе, запровадженням унії розбито єдність українського народу на полі релігійному. Це становить небезпеку ідеї соборності української. Відомий сучасний педагог Фрідріх Шнайдер каже:

„Ein Volk mit einer einzigen einheitlichen Religion kommt auch auf dem Gebiet der Erziehung leicht zu Übereinstimmung und Einheit. Wo aber mehrere Religionen oder Konfessionen in einem Volk nebeneinander bestehen, da

entwickeln sich oft geistige oder machtpolitische Kämpfe“...

(Народ, який має релігійну єдність, легко погоджується й об'єднується у справі виховання. Коли ж в народі існують поряд різні віровизнання, тоді часто може виникати серед такого народу боротьба політичного чи світоглядного характеру.)

Правдивість цього стверджує сьогоднішня наша сумна дійсність. Можна думати, що особливу гостроту в цій боротьбі спричинює чужа ворожа агентура, яка вміло розпалює пристрасті й поміркованих наших елементів. Щоб уникнути цього, злагіднити оце непотрібне й неоправдане взаємопоборювання, слід збудити й зміцнити давнішнє нашу рису поміркованості й толеранції. Оця нетерпимість, релігійний фанатизм чужі нашої доховості, прищеплене нам нашими ворогами, а тому, чим скорше цього позбудимось, тим краще для нас. Це знов є завдання нашої національної педагогіки.

НИЩЕННЯ НАШОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА ПІД МОСКВОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ

На підставі Андрусівського перемир'я 1667 р. Україна була поділена: Лівобережна частина опинилась під Москвою, правобережна — під Польщею. В цих займаницях кожна з цих пан-держав переводила експерименти своєї колоніальної педагогіки. Якийсь час, приблизно одне століття, ще діяли автономні права України, і національне наше шкільництво розвивалось безборонно. Якраз на XVIII ст. припадає блискучий розквіт Києво-Могилянської Академії, яка обслуговує культурні потреби не тільки всього українського народу, а й інших народів Сходу Європи.

Крім Академії в Києві добре поставлені були ще 4 середніх школи-колегіями, а по селах — парафіяльні школи. В 7-х полках Лівобережжя (крім Слобожанщини) в 1762 р. було 1099 поселень, а в них 866 шкіл. В число цих поселень зараховано й невеликі слобідки та хутори, а це значить, що в кожному поселенні, де була церква обов'язково була й школа. Одна школа припадала, приблизно, на 746 душ населення.

*) «Рушійні сили народніх педагогік». Стор. 259.

Всі, навіть російські дослідники, стверджують любовне піклування нашим народом своїми школами й освітою. Ось так секретар гетьмана К. Розумовського москаль Гр. Теплов пише 1760 р.:

«В склонності народа малоросійського к ученію і наукам ні малої сомненья нет, потому что в Малой Россіи от давняго времени заведення школы, не імея нікакого к себе содержания (т. є. от казни), а учащіяся і по сіле обучения нікакого одобрения (т. є. привілецій, чінов), не токмо по сіє время не ослабевают, но еще по времена чісло учеников больше оказивается.»

А в 1786 р. Шафонський, автор «Топографического описанія Черніговского Наместничества» стверджує:

«Должно малоросіянѣнам ту справедливость отдать, что онѣ охотно в науки вступают... і терпя холод і голод і всю скудость і нужду, охотно і прілежно учатся і многіе из них как в духовном, так і в светском званіи достойные выходілі люди». (За Б. Грінченком. «На беспросветном пути».)

Ці школи задовольняли потреби українського народу і були національними не тільки своєю мовою, а й змістом. Ось тому то народ і утримував їх своїм коштом. Але оскільки ці школи були опорою національної свідомості народу, тим більше небажані вони були для окупаційної влади. І ця влада, як московська, так і польська стремить їх знищити. Робиться це не прямо й відкрито, а підступно.

В 1786 р. указом Катерини II було відібрано монастирські землі від манастирів, а якраз на ці землі й прибутки з них утримувались середні й вищі школи. І хоч разом з цим уряд призначив грошову допомогу цим школам, але то була мізерія, порівнюючи з попереднім.

Далі, відомо, що в Київській Академії вільно було вчитися всім, хто тільки собі того бажав, світським і духовного стану людям. Але Катерина II скасувала суспільні стани в Україні, замінивши їх «сословіями» за московським зразком. Разом із цим прийшло обмеження «сословій» в правах, і в XIX ст. щораз менше студіює в Академії світських людей.

В 1783 р. вийшов указ про закріпачення українського селянства. За цим

указом багато селянських земель було віддано новим панам-улюбленцям Катерини II. Збідніле селянство не могло вже утримувати своїх шкіл. Так було знищено національне наше шкільництво.

В XIX ст. натомість московський уряд хоче насадити свої школи. Ці школи мали виразний «сословний» характер: окремі для дворян (гімназії), окремі для духовенства (семинарії, духовні бурси), для міщан — повітові школи, а для селян — початкові (приходські).

Викладава мова в усіх їх, починаючи з початкових і кінчаючи високими, була московська. За змістом це так само були чужі школи, бо програми їхні виключали краєзнавчий елемент або ж подавали його невірно, фальшиво.

Щодо цього Б. Грінченко наводить таке. В читанці Бунакова «В школі й дома» вид. 1903 р., з якої вчили в сільських школах, було сказано, що під час татарської навали було багато людей безпритульних. Так люди гуртувались в шайки, тікали в «южно-руські» степи й там займались розбобом, грабіжництвом та воювали татар. Вони називались козаками. Козаки, які оселились по Дніпру, утворили малоруське або українське козацтво, і весь край їх став називатися Малоросією. Частина їх пішла далі на дніпровські острови і там утворили військове братство — Запорозьку Січ. Малоросія добровільно признала над собою владу польського короля, але Запорозька Січ не хотіла його признати і т. д.

Б. Грінченко додає:

«Отже виходить, що український народ утворився із шайок, які вийшли, очевидно, із центральної Московщини під час татарської руїни. Шайки ці займались розбобом, поселились по Дніпрі (видно, раніше там ніхто не жив) і стали зватися малоросійським козацтвом. Ясно: українці походять від шайки московських розбійників. До того ж вони ще й зрадники: замість підлягати московському царю, вони признали над собою владу польського короля. Київський і литовський періоди нашої історії для автора не існують. Зато Запорозька Січ ніби існувала ще до з'єднання з Польщею і т. д. Скрайне невігластво цієї статті очевидне без усяких пояснень. Але стаття, крім того, ще й образлива для українців, бо про наш

народ говориться тут як про шайку лозбійників, якою він ніби був тоді, як уже дав і Володимира, і Ярослава і автора «Слова с полку Ігоревім» та інших діячів Київського періоду нашої історії»^{*)}.

Отже не дивно, що народ наш ці школи ігнорував. Той же Грінченко наводить цікаві дані про одну з таких шкіл у Ніжині за 1789 р.

«Хотя взяти билі діти от дьячков (т. є. с українських шкіл) і приведені в училище, но пробіли там только одін день, а потом более месяца нікто із них не являлся ... По получении сего (пише шкільний інспектор), собрав 45 детей, сочинилъ їм при себе іменной список і пробіть его в классе, і настаивать на посещеніи у родителей і опекунов при содействіи полиціи»^{*)}.

За даними міністерства освіти за 1875 р. цих урядових шкіл було в 20 раз менше, як сто років перед тим. Ще в 1902 р. в Київській шкільній окрузі, що охоплювала Київщину, Волинь та Поділля, два мільйони дітей шкільного віку, цебто 83% усіх дітей цього віку, залишалося поза школою. Те ж саме щодо Слобожанщини стверджує проф. Д. Багалій (у доповіді «До 10-річчя видавничого комітету Харківського Т-ва грамотности». Хар. губ. відомості за 1901 р.).

«Я можу навести один дивний факт, про який говорять найдені мною документальні дані. В 1732 р. вся теперішня Харківська губернія була густо покрита школами, що їх створив сам народ і утримував на свої власні кошти, з народньою і церковнослов'янською мовами. Кількість учнів відносно населення була тоді така ж, як у 1882 р., цебто через 150 р., коли багато шкіл відкрито земством.»

Це було катастрофальне для українського народу, і тому наші ліпші люди на початку 2-ої половини XIX ст. підносять боротьбу за свою національну школу. Перший на це звернув увагу наш поет Т. Шевченко. В листі до інспектора Київської гімназії М. Чалого з 4. січня 1861 р. сповіщає його, що вислав на його ім'я 1000 примірників його «Букваря» і при цьому додає:

«Думка єсть за букварем напечатать лічбу (арифметику), етнографію і географію в 5 коп., а історію, тільки на-

шу, може вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробити, то велике б само зробилося.» З цього видно, що Т. Шевченко глибоко розумів вагу національної школи, а, значить, і національного виховання. Ідею Шевченка підхопили Степовик, Кониський, Костомаров та інші, але наказ Валуєва 1863 р. поклав кінець цим початковим пробам національної української школи.

Та не надовго. Відомі педагоги XIX ст., як Ушинський, Вессель, Корф, Грінченко, Русова та мовознавець Потебня науково обґрунтовують засаду націоналізації шкіл. Ушинський писав:

«У народній мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина. Мова єсть самий живий, самий багатий і міцний зв'язок, який в'яже минулі, теперішні й майбутні покоління народу в одну велику, історичну цілість. Мова не тільки виражає життєвість народу, але є сама оце саме життя! І нема насильства більш незносного, як те, коли хотять відняти у народа спадщину, створену численними поколіннями його померлих предків»^{*)}.

Вищенаведені педагоги вказували на потрібну шкоду денаціоналізації. По-перше, чужа школа вносить розлад і відчуження в родинне життя. Така школа прищеплює своїм вихованцям погорду й принизливе ставлення до селянського середовища, з якого вони походили. Мова того середовища «мужичька», проста, безвартісна, народ підлий, некультурний, а тому виходить з того народу через чужу школу відчувувались від нього, соромились призначатись до своїх батьків, до своїх людей. Представник полтавського губерніяльного земства Леонтович на підставі фактів із народнього життя в доповіді губерніяльному з'їздові земств казав:

«Чужомовна школа вносить певний розклад між сім'єю і школою, вона посилює серед населення ту шкоду, яка конче позначається на всякому, хто присвоїв чужі форми, не заповнивши їх відповідним новим змістом» (з'їзд 1881 р.).

Те ж саме стверджує й О. Потебня на підставі наукового доходування.

«Коли мова школи відрізняється від мови родини, то слід чекати, що між школою й родиною не буде належних гармонійних відносин, і вони будуть

^{*)} За Грінченком — «На беспросветном пути».

^{*)} Листи із Швейцарії.

зударятися й боротися між собою» («Язык і народність»).

А. Б. Грінченко писав:

«Неповага до рідної мови й свого народу понижує чуття власної гідності і тим самим понижує моральний рівень такого вичученика школи... Все це вносить розклад в сім'ю і взагалі розвиває антигромадські інстинкти» («На безпросветном путі»).

Подруге, чужа школа разом з денационалізацією спричиняє й деморалізацію поневоленого народу. Це стверджує Драгоманів.

«Наші спостереження над зросійщенними українцями, коли національний характер утворюється під чужим несприятливим впливом, виявляють, що та мішанина (зросійщені українці) засвоює переважно гірші якості чужої національності і втрачає якраз кращі свої»^{*}).

Потреба, заборона рідної мови народу й заміна її чужою убиває розвиток духовних можливостей народу, бо затримує процес мислення. Той же О. Потебня казав:

«Мова не є лише засобом виражати готову думку, а головним чином творити її; вона не є відбиток уже готового світогляду, а сама творяща його діяльність» («Язык і народність»).

А російський педагог Вессель писав:

«А не вчити народ його рідної мови, значить не дозволяти розвиватися народній мислі, всім духовним силам народу, значить залишати його в постійному стані дитинства. Коли ж ми будемо навчати народ не його мови, а хочь самій близькій і спорідненій, то зробимо це гірше: ми спотворимо самостійний розумовий розвиток народу, спотворимо всю духову природу його»^{**}).

Історія нашого співжиття з Росією за останні 300 літ, 300 літ безнастанної розкладової денационалізаторської практики Москви, стверджують правдивість вищенаведених висловлювань.

«Такий багатий духовними силами народ наш колись зумів створити власну культуру, витворив оригінальний світогляд і пробував втілювати в життя свої ідеали здорового й красивого людського існування на засадах свободи, рівноправності й справедливого розподілу матеріальних благ. Його духовна сила

ярко виявила себе в різних галузях мистецької творчості, а особливо в творчості народної поезії. І ось ми бачимо: народ, який дав таку багату поезію, тепер не в стані створити щось подібного їй. Хоч його творчі сили не змерли, але розвиток їх затримано неможливістю розвитку мови, а тому і мислі... Народ без прогресивної мислі, без творчості являється в загальнолюдській сім'ї хворим членом, який нічого не дає в загальну скарбницю набуття людського духа, не дає туди обов'язкового свого внеску»^{*}).

Виступи науковців та громадських діячів у шкільній справі збудили загальну громадську увагу до неї. І ось під кінець XIX й на початку XX ст. рішуче домагаються українських шкіл губерніяльні земства: Полтавське, Чернігівське, Херсонське, Одеське, цілий ряд повітових земств, з'їзди вчителів, міські управи і, нарешті, рада професорів Харківського університету в 1905 р. Але російський уряд лишався глухим на всі ці домагання українського народу і продовжував свою нищівну політику. Під час 1-ої світової війни із зайнятого Львова та інших центрів було відібрано українську літературу, вивезено потягами й спалено; нищились «Просвіти» та інші культурні заклади. А російська реакційна преса допомагала урядові. Вона доносила урядовим чинникам про всі українські виступи, підносила лайку про «сепаратистів» тощо.

ПІД ПОЛЬЩЕЮ Й АВСТРІЄЮ

Подібний стан був і під Польщею. Українське населення там мало свої парафіяльні школи, в яких учили дяки. Освіта мала той же церковно-релігійний характер, як і в добу домонгольську. Вивчали «руську науку в св. Письмі», прищеплювали релігійну свідомість і цією наукою виховували добрих християн. Діти шляхти, які мали право на службу в різних державних урядах, мусіли ще вивчати латинську мову, як мову уряду, і для цього вступали до шкіл єзуїтських або протестантських, які були поширені на той час у Польщі. І ті й другі школи мали суто польський характер, а тому руські шляхтичі виходили з таких шкіл польськими патріотами й міняли свою православну віру

^{*}) «Історична Польща та великоруська демократія», стор. 284.

^{**}) «Учитель» за 1862 р.

^{*}) Б. Грінченко. «На беспросветном путі».

на католицьку або протестантську. В одному з пам'ятників кінця XVI ст. зазначається: «Русь, сполучившись з ними (поляками), позаздрила їх звичаям, їх мові та наукам і, не маючи своїх наук, почала віддавати своїх дітей в науки римські, а діти разом з науками при звичаїлися і до їх віри, і так мало-по-малу своїми науками все панство руське довели до римської віри, довели настільки, що нащадки руських князів з православної віри перехрестилися на римську й перемінили свої імення, нібито вони й не були нащадками благочестивих (православних) пра-родителів своїх» **).

Яке велике значення мало це для нашої національної розбудови, відмічає А. Річинський:

«Небезпека зростає до найвищої міри, коли чужа ідеологія затоплює вже не одиниці, а провід нації. Так було, коли залляла Україну повинь латинізації, що відібрала нам мізок нації — всю аристократію й шляхту, всі найвизначніші українські родини: князі Слуцькі, Заславські, Головчинські, Збаражські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Лукомські, Пузини; шляхта: Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Тишкевичі, Мелешки і багато, багато інших (З «Треносу» Смотрицького). Ця втрата вищих станів дошкулє нам і досі: вона перетворила нас у »хлопську націю«, між тим як державне будівництво вимагає співпраці й зусиль різних станів, не лиш одного селянства, найбільшого культурно й економічно, позбавленого підприємливості й організаційного досвіду» *).

Загроза православної віри, а тим самим і українській нації збудила сумніня решти православної шляхти й мішан' особливо після Берестейської унії. Як уже було сказано, в протигагу латинським засновують свої руські школи різні братства та магнати-меценати як Костянтин Острозький. Але слава Острозька Академія уже його спольщенним нащадком була передана в руки єзуїтів і стала осередком латинізації. Визвольні війни за Богдана Хмельницького (як і всяка війна) підірвали розбудову нашого шкільництва. Більшого значення тепер набувають школи в дальшому запіллі, в Києві.

Після першого поділу Польщі в 1772 р.

**) «Архів Західної Росії», том 9.

*) «Проблеми укр. рел. свідомості».

Галичина й Буковина відійшли до Австрії. Ліберальні цісарі Марія Тереза, а потім Йосиф II сприяли відбудові українських шкіл. Марія Тереза в 1774 р. відкрила у Відні для українців духовну семінарію «Барбареум», а Йосиф II в 1783 р. — духовну семінарію, а в 1784 р. — університет і гімназію у Львові. Викладовою мовою мала бути мова українська. Але цими привілеями й доброю настановою Віденського уряду українці не зуміли скористуватись. На той час вони були занадто окатоличені й спольщені, особливо під впливом ордену василіян, який тоді мав добре поставлені школи, але провадив працю так, що одержував похвали польської шляхти. «Руська мова» професорів була малозрозумілою мішаниною церковнослов'янщини, московської та української мови. Опертись же на свою народню мову, яка в цей час ще мала своє право в школах на Наддніпрянській Україні, ще не вистачало сміливості, бо панувала відраза до неї. Тільки в 30-х рр. XIX ст. за сміливим почином Маркіяна Шашкевича ця мова завойовує належне їй місце.

Крім того, поширення москвофільства серед української інтелігенції в середині XIX ст. насторожило віденський уряд, а цим скористувались поляки, представляючи москвофільство українців небезпечним для австрійської держави. Отже українцям знов довелося боротися з поляками за свої школи і в цій боротьбі були полищені на власні сили. Населення тепер само дбає за свої школи через організацію «Рідна школа», яка відкриває приватні школи нижчі й середні.

ТЕАТР

Театральне мистецтво наше не могло розвинутись належно з причини колоніального стану українських земель як на Сході, так і на Заході. А все ж воно було дійовим чинником на сторожі самобутностей українського народу. Театральне мистецтво найбільш діюче на широкі маси, і тому почали використовувати його вперше на наших землях єзуїти. Перші вистави були виключно з релігійного життя і відбувалися в церкві або ж на церковному подвір'ї. В боротьбі з латинізацією й спольщенням нашого народу подібні театральні вистави вживались і Православною Церквою. Пізніше це «лицедійство» пере-

неслося до шкіл і особливо добре розвинулося в Київській Академії. У XVIII й XIX ст. ст. на східних наших землях воно було засобом боротьби проти русифікаційних заходів Москви.

Особливої ваги набирає український театр у другій половині XIX ст., коли відомими указами 1863 і 1876 рр. українська мова взагалі була заборонена. Тоді тільки з театральної сцени українці могли ще почути своє живе слово. Але й тут ставились різні перешкоди, щоб не допустити нормального розвитку українського театру. Не завжди адміністрація давала дозвіл на вистави. Те, що в одному місті дозволялось, заборонялось в іншому. Маючи на увазі постанову уряду до українського театру, адміністрація проявляла широке свавілля.

З другого боку, ліпші театри й ліпші сцени залишалися за московським театром. Репертуар українського театру було обмежено до вистав лише побутового характеру і тільки деколи історично-побутового. Йому одведено було роллю другорядного значення провінціального театру. В таких умовах наш театр не міг розвиватися й тим самим ріс акторської гри та талантів було замкнено.

І коли, не дивлячись на ці перешкоди, український театр кінця XIX й початку XX ст. все ж таки ріс і став загальновідомим, то це треба завдячувати виключним талантам театрального мистецтва, як Кропивницький, родина Тобілевичів, Заньковецька та інші. Їхня любов до національної сцени, настирливість і впертість багато поборювали перешкод вороже наставленої влади.

За часів національної влади, Центральної Ради, український театр, нарешті, вперше мав змогу вільного розвитку. За цей короткий час, якесь десятиліття, український театр дав приклад нечуваного піднесення. Український народ дав геніального режисера Курбаса і такого ж драматурга Куліша, які разом з плеядою талановитих акторів високо піднесли український театр і поставили його на службу свого народу. Своїми досягненнями за такий короткий час наш театр перевищив московський, віками протегований і економічно забезпечуваний урядом.

Один із тієї плеяди акторів Й. Гірняк у спогадах про першу виставу

«Народнього Малахія» в 1927 р. в Харкові каже:

«Цього вечора глядачі разом з нами відчули й зрозуміли, якою трибуною й якою зброєю може бути театр... Адже ж в цьому періоді ні армія, ні політичні організації не зуміли так духово збудити і активізувати національну свідомість суспільства, як це зробив письменник і театр*).

Але, чим більші успіхи робив театр Курбаса, тим більш небезпечним він був для окупаційної влади большевиків. І тому був знищений і Курбас, і Куліш і цілий ряд інших театральних діячів як оперовий співак М. Донець, П. Рудін, Шульга, Падалка, а український театр відтиснуто на його «властиве» місце провінціального додатку.

ПОЛІТИЧНЕ НИЩЕННЯ

Політика напідбнення до себе поневоленого народу виявилась яскраво в нищенні української автономії та українського судівництва. Особливо в цьому проявили себе Петро I та Катерина II. Верховним органом гетьманської держави була Генеральна Рада. Вона ухвалювала закони, обирала гетьмана й козацьку старшину, вирішувала питання війни й миру, укладала договори з чужими державами, мала право суду над гетьманом і старшиною і т. д. Поволі, але невпинно значення Генеральної Ради обмежувалось і, нарешті, роля її була зведена лише до вибору гетьмана.

Року 1764 гетьманат було скасовано остаточно, натомість призначено мало-російську колегію в складі москалів та українців. А року 1781 на Україну було розповсюджено загально-російську адміністрацію з розподілом її території на губернії та повіти.

«Цим розпорядженням московсько-російська влада скасувала автономію України, признану по договору 1654 р., та незаконно інкорпоровала українські землі, приєднавши їх, як звичайні провінції, до складу російської держави»**).

Поруч з обмеженням автономних прав України посилюється вплив московського права й московських поряд-

*) «Двадцятиріччя прем'єри »Народнього Малахія.«. »Сучасник» ч. 1—1948 р.

**) Проф. Яковлів. »Українське право«, стор. 180.

ків у державних установах, судах і приватних відносинах. В систему управління вводяться московські органи, заведено писемний порядок у суді на зразок московський, тоді як чинність в українських судах відбувалася усно. Року 1763, замість своїх козацьких судів — сотенних, полкових та генерального, заведено систему судів за Литовським статутом 1588 р. Намагання російського уряду зробити певні зміни й додатки до цього статуту Рада Старшин рішуче відхилила, мотивуючи це тим, що «Україна має таке право, яке тільки може мати найвільніший і найшляхетніший народ у світі».

Чинність Магдебурзького права в містах було припинено в 1831 р., а в 1840 році було припинено й чинність Литовського статуту та замінено його російськими кодексами. «З того часу аж до революції 1917 р. на Великій Україні було чинним чуже московське право».

Те ж саме й на західно-українських землях, що опинилися під владою Польщі, «поступово на місце давнього українського права було заведено право польське», стверджує проф. Яковлів («Українське право», стор. 178 — «Українська культура»).

В основі українського світогляду лежить рівновартість людини, соціальна справедливість і народоправство. Ці основи відповідають народньому характерові українців і тільки додержання цих напрямних, витворених цілим рядом поколінь у продовж довгих віків життя народу, може забезпечити йому добрий розвиток суспільства, піднести народню самосвідомість, виплекати національну гордість.

Все це старанно нищила Москва, запроваджуючи свої норми суспільного життя й свідомості. І це були кайдани на душу українського народу. Ці кайдани скували творчий розвиток народу, со поставили барикади на властивих розвоєвих шляхах поступу й скеровували творчі зусилля народу в інших, невластивих, чужих напрямках. Це могло спричинити тільки розбиття й хаос у творчих зусиллях.

І тому московська імперіялістична педагогіка припинила природний розвиток українського народу і на цілих 300 літ приспала його. Ось такі наслідки цієї педагогіки.

Але це ще не все. Поруч із цією системою заборон і нищень проявів українського культурного процесу Моск-

ва всі ці 300 літ панування над Україною безнастанно обезголовлювала український народ, забираючи собі на службу, на розріст своєї культури, кращі таланти українського народу. Так було весь час, починаючи з кінця XVII ст. і аж до наших днів. Митрополит Лларіон стверджує:

«Україна дала північній і східній Русі віру православну, Україна дала їй і церковний устрій, Україна завжди довгими віками давала Московії й Росії своїх найкращих культурних діячів та ієрархів, які сміло й ревно боронили чистоту прабатьківського православ'я, і ставали Священномучениками власне за це» («Іконоборство», стор. 216).

Багато з них на цій службі ворогові українського народу зазнали переслідування або й знищення, коли не потурали свавільству можновладців, а мали відвагу боронити свою честь, свої погляди. Ось так зазнали переслідування й нелюдських катувань у XVIII ст. архієпископи Варлаам Вонатович та Феофілакт Лопатинський, архимандрит Платон Малиновський та митрополит Арсен Мацієвич.

Цей останній протестував проти секуляризації Катериною II церковних та монастирських маєтків. За це його позбавили всіх гідностей церковного ієрарха, позбавили навіть чернечого стану і під назвою Андрій Брехунець посадили в Ревельську тисну в'язницю, а двері замурували. Перед смертю цей мученик написав углем на стіні каземату: «Дякую за те, що ви мене мучили».

Всі ці церковні достойники були українці й вихованці Київської Академії.

Так само послужили для прикрас і величі Петербургу наші кращі скульптори XVIII ст. Козловський та Мартос; малярі — Лєрицький, Боровиковський, Лосенко та музики — Березовський, Бортнянський, Ведель. Із цих Березовський та Ведель були знищені: Березовський сам наклав на себе руки, а Веделя задушили в київській в'язниці, бо він ніяк не хотів залишати Києва й їхати до Москви.

Звичайно, одних кілька осіб тут наведених, це тільки приклад того, як Москва розправлялася з непокірними українцями ще за тих давніх часів. Список цей і в малій мірі не відповідає дійсному величезному числу нищених і переслідуваних.

Але найбільшу розправу з непокірною Україною чинить Москва руками большевиків. Ось організація українських письменників «Слово» у газетній замітці «Де зникли 223 українські письменники?» стверджує, що за час з 1930 р. по 1938 р. перестали друкуватися 223 письменники. За матеріалами організації «Слово» з цього числа 17 осіб розстріляно, 8 — покінчили самогубством, 16 — зникли безвісти, 175 — арештовані, заслані в концтабори і тільки 7 померли своєю смертю («Укр. вісті», ч. 3—4 1955 р.).

Ще в часи большевицького терору в 1918—1919 рр. були забиті перший міністер освіти І. Сошенко та відомий наш композитор Леонтович. Обставини, при яких був зроблений на них напад (І. Сошенко по дорозі з залізничної станції в Полтаві до свого дому, а Леонтович невідомим червоноармійцем, що попросився до нього наніч, під час сну) вказують на те, що був намір знищити їх якраз як визначних українських діячів. А в 1921 р. в ЧК був розстріляний поет Гр. Чуприка. У грудні 1934 р. таємний большевицький суд засудив до страти 28 українців, між ними 10 працівників літератури. Їм приписувано шпигунство та завдання терористичних актів на території УССР. При затриманні у них ніби знайшли пістолі та ручні гранати.

«Цей присуд, — пише Віктор Вер (В. Петрів), — був «фількіною грамотою», а вся аргументація — чистою нісенітницею». Але «справа була зовсім не в провіні розстріляних. Окупанти в безмежній злості вирішили нагнати жаху, тероризувати людину України, придушити будь-який спротив їй, зупинити нестримний національний розвиток українського народу, приглушити його змагання до волі. В цьому й була вся «логіка» даної події» *).

В 30-х рр. було розгромлено цілий ряд наукових інституцій українських. Почали з Всеукраїнської Академії Наук та Інституту Мовознавства. Далі в 1932—1933 рр. — Українська Академія Сільського Господарства, Науково-Дослідчий Інститут Історії Української Культури ім. акад. Д. Багалія, Науково-Дослідчий Літературознавчий Інститут ім. Шевченка і, нарешті, Геологічна Служба України. Ці погроми супроводжувались арештами й нищенням наукових робітників.

*) Д. Соловей. «Голгота України», стор. 232.

«Ці вчені працювали чесно й віддано своєму фахові, працювали і для української і для світової науки без диверсій і саботажу, що їх большевики більшості цим вченим пришивали. За наказом Кремля і його пляном винищення української фахової інтелігенції, в роках 1930—1939 багато десятків цих вчених зникло, а їхні наукові багаточислові праці вилучені були зі всіх бібліотек» **).

За один тільки 1932—1933 р. за словами самого наркома освіти Затонського було «усунуто» від наукової праці 1649 науковців. Підсумовуючи наслідки большевицького погрому, Д. Соловей каже:

«Втрати української інтелігенції в цілому (за весь період дії московської окупаційної влади під маркою УРСР) треба обчислювати багатьма тисячами, а то й десятками тисяч... У величезній більшості ці жертви були чесними й відданими громадськими робітниками. Безневинними жертвами тоталітарного режиму московських окупантів» (Там же, стор. 242).

До наведеного вище слід ще додати фізичне винищення церковно-служителів УАПЦ та в останні роки Греко-Католицької Церкви в Західній Україні.

Відновлюючи своє національне життя в різних галузях, український народ відродив і своє національне православ'я. У церковні відправи запровадив рідну мову, замість малозрозумілої старої церковно-слов'янської. Московська церковна влада в особі патріарха та його екзарха на Україну Київського Митрополита Михайла-Єрмакова вороже поставилась до заходів українців коло своєї Церкви і не хотіла висвятити для Української Православної Автокефальної Церкви єпископів. Але, не дивлячись на спротив московських владик і зросійщення священства, автокефалія скоро поширювалась у роки визвольних змагань 1917—1920 рр.

В перше десятиліття окупаційної большевицької влади вже існували тисячі автокефальних парафій, кілька тисяч священства і 36 автокефальних єпископів. І все це до 1937 року було розгромлено. Майже все духовництво, всі 36 єпископів та десятки тисяч віруючих, що так чи інакше брали активну участь у відбудові Церкви — все було виарештоване й заслано в концтабори. Сам голова УАПЦ Митрополит Василій Липківський за невідомих обставин загинув у катівнях НКВД.

**) Там же, стор. 224.

Така ж доля і нашої Греко-Католицької Церкви в Галичині після 2-ї світової війни. При загадкових обставинах помер Митрополит Шептицький, а доля заарештованих і висланих владиц Сліпого, Хомишина, Коциловського, Ромжі і інших невідома. Багато духовництва та церковно-служителів відбувають висилку в далекому Сибіру.

ФАЛЬШУВАННЯ ІСТОРІЇ, МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В числі заходів московської системи нищення нашої національної самобутності слід ще згадати безсоромне фальшування нашої історії, мови та літератури. В 1713 р. Петро I видав указ про переіменування «Московії» на «Росію». Переіменування це мало на меті створити історично-правну основу для московського імперіалізму шляхом загарбання для Московщини стародавньої історії і традиції Києва. Автор «Історії Руссов» у XVIII ст. скаржився:

«Известно, прежде билі ми то, что теперь московци: правительство, первенство і самое названіе Русь от нас к ним перешлі. Но ми теперь у них, как прітча во языцех»^{*)}.

Московській імперіяльній суті найбільш властива психічна риса її — асиміляція підкорених народів, якнайбільше утотожнювання їх із власною суттю. Спроквіло, але це робиться невпинно протягом віків. Отож, гетьманат, як символ державности української, проіснував під московською зверхністю 110 років, з 1654 по 1764 р. Спроквіло, але невпинно гетьманат був обмежуваний у своїх правах і переслідуваний.

Стремління до повної асиміляції породило офіційну версію про триєдиний руський народ: великорусів, малорусів та білорусів. За цією версією різниці між нами незначні й обумовлені місцевими відмінностями. Те ж саме й щодо мови: не існує окремих мов української чи білоруської. Єсть єдина руська мова, а українська та білоруська — її наріччя, обумовлені польськими впливами. Ми знаємо, що така офіційна версія була висловлена в 1863 р. міністром Валуевим.

Ці твердження не мають нічого спільного з наукою, але найшлись науковці сервілісти, які радо підпирали цю офіційну версію своїми теоріями. Першим таким був історик проф. М. По-

годін, який у своїй праці «Проісходженіе Руси» доводив, що «Київська Русь» є першим періодом історії Росії, що вже тоді там перебували великоруси, які після татарської навали відійшли на північ, і щойно після татар сюди посунуло з заходу «малоруське плем'я».

Другий науковець академік О. Соболевський досліджував староруські літературні пам'ятники — «Ізборники Святослава» XI ст. та євангелії XII ст. Мовна відмінність цих пам'ятників від північних примусила акад. Соболевського визнати їх приналежними до південно-слов'янських племен, цебто українських. Але, покلیкуючись на теорію М. Погдіна і, власне, «щоб догодити цій теорії, Соболевський, — як каже академік А. Кримський та Шахматов, — не зважився визнати ті пам'ятники малоруські, що він їх одкрив, за Київські чи Переяславські; він назвав їх галицько-волинськими».

Ці псевдонаукові теорії розбиті пізнішими дослідженнями українських і російських науковців як М. Грушевський, О. Шахматов, А. Кримський та інші. Академіки О. Шахматов та А. Кримський у «Нарисах з історії української мови», вид. Ак. Наук у Києві 1924 р. стверджують:

«З точки погляду історії українського народу ми повинні відкинути якнайрішучіше гадку про те, що Київщина за давніх часів залюднена була не предками сьогочасних малорусів, а предками сьогочасних представників інших руських народностей. Шукати в X—XI віці над Дніпром великорусів це річ цілком даремна, бож великоруська народність походження нового; вона склалася за історичних часів у басейні Оки із співжиття двох давніх руських племен — північно-руського та східно-руського... Київщина та Переяславщина могли бути на початку нашої історії заселені тільки південно-руським, інакше малоруським плем'ям, яке взагалі сиділо по всій Наддніпрянщині, по обох берегах Дніпра» (стор. 52).

В часи большевицького панування ставлення нових можновладців до українського питання мінялося в залежності від їхньої політики. Напочатку, в часи революційної романтики, вони визнавали нас як окрему націю, визнавали нашу культуру, історію, мову й літературу. Але, визнаючи це в теорії, на

^{*)} «Історія Руссов». Москва, 1846 р. стор. 204.

практиці ввесь час обмежували розвиток нашої культури, фальшували історію, переслідували й нищили наших діячів, як це показано вище. Ще навіть у 1951 р. у виданні Академії наук СРСР «Мистецтво Київської Руси» російський науковець П. Черняк писав: «Мова Київської Руси — це давня українська мова. Вона була ближча до західнослов'янської та південнослов'янських мов». Але ось у 1954 р. видається в Києві «Історія української літератури», т. I (дожовтнева література. Вид. Акад. Наук УРСР). І тут ми бачимо знову поворот до старих теорій Погодіна та Соболевського, що українська мова сформувалася тільки у XV ст., цебто пізніше, як російська мова. Творчість українських письменників, особливо найбільших талантів як Шевченко, Франко та Леся Українка, подається спотворено до невпізнання. Ці наші поетичні таланти, найбільш формуючі нашу національну субстанцію, подається як... борців проти «українських буржуазних націоналістів». Отже фальшування поряд із забороненою розвитку справжньої науки українознавства сильно гальмує самопізнання українського народу, а тим самим ширить баламутство серед нього і розбрат. А це й є ціллію колоніальної педагогіки Москви.

НАСЛІДКИ РУЙНИЦЬКИХ ВПЛИВІВ ЧУЖИХ ПЕДАГОГІК

Отаким безперервний і систематичний наступ імперіялістичних педагогів Польщі й Москви на остаточно це не усталений духовий організм український і то протягом століть має для нас фатальні наслідки. За всю нашу історію ми зазнали потрійного обезголовлення своєї нації. Перше було в часи татарської навали, коли провідна верства, яка вже тоді формувалася, частково була знищена, а частково розпорошена. Друге, як вже було вказано, було це в XVI і XVII ст.ст. в Польщі, коли верхні стани українські спольщились і віддали свої сили й хист на розріст польської культури й державности. А починаючи з XVII ст. й по сьогодні це робить Москва, забираючи наших людей собі на службу й привласнюючи їхню працю, а тих, хто на це не погоджується, просто винищує фізично. До вказаних прикладів у попередньому розділі додамо тут приклади з ділянки літератури. Отже зробили славу російській літературі в

XIX ст. наші українці: Гоголь, Данилевський, Короленко, Д. Мордовець та ін.

Большевики роблять це більш рафіновано. Вони дозволяють українським письменникам вживати свою мову (хоч з кожним роком наближують її навіть шляхом адміністративного терору до російської), але зміст їхньої літературної творчості наскрізь чужий українській духовості, руйнуючий її, бо він іде на величання большевицького московського імперіялізму, подаючи «опіку старшого брата-москала» у фальшивому вигляді. Все московське подається кращим, гідним наслідування. Ті ж наші письменники, які не додержуються цієї «генеральної лінії», винищуються, як це ми бачили з попереднього розділу. Отож таку службу большевикам роблять Тичина, Рильський, Корнійчук, Малишко та й усі, хто залишається живим.

Після злуки України з Москвою в 1654 р. посилюються зв'язки між цими народами і культурні взаємовпливи. Значно вища своєю культурою на той час Україна сильно вплинула на Москву. Як уже було сказано, церковно-релігійне життя розбудовувалося на зразок українського, шкільництво також, літературна наша тогочасна мова цілком передана Москві, і на цій базі потім росіяни розвинули сучасну свою мову і т. д. І якби взаємини цих двох народів залишалися на чисто культурній базі, то нічого не було б фатального. Але в психології москалів є зарозумілість, національна виключність, неоправдане почуття своєї вищості.

І ось це почуття вищості примушувало їх прозірливо ставитись до інших, в тому числі й до українців. Уважаючи себе за вищих, вони й стремлять усіх наподібнювати до себе. За 300 років такого наподібнювання ми, українці, на власному прикладі стверджуємо психологічний закон, який відмітив Драгоманів:

«Коли національний характер розкладається під чужим несвобідним впливом, то витворюваний таким чином зліпок присвоює головню злі прикмети чужої нації та загублює якраз добрі власні позначки»*).

Згадуваний уже нами А. Ричинський відмічає:

*) «Історична Польща та великоруська демократія».

«Російський вплив позначився у нас не тільки обнищенням загальної культури, але й зацпеленням деяких негативних прикмет московської психіки. Досить вказати, наприклад, що російська чорносоотенна пропаганда місцями занесла на Україну насіння релігійної нетерпимості й фанатизму. Ще більш грізною небезпекою для самого існування української нації стало в нас масове поширення московського максималізму (хитання між крайніми поглядами від атеїзму до «юродствуючих») і нігілізму, що підтинає всі корні духового життя народу (релігію, мораль, право приватної власності і національної самобутності). Дуже небезпечним є також поширення монгольсько-московського холопства, хунівського плазування і рабської чисто азійської покорності перед кожним паном; ми втрачаємо почуття свого національного достоїнства й тому стаємо вже нездібні до самостійної розбудови народнього життя на всіх ділянках»*).

Мусимо признати рацію д-рові Ричинському: серед нашого громадянства і то серед найбільш активної частини його має місце і релігійна нетерпимість і всяка інша до інакшодумаючих. Поряд з цим є і монголо-московське холопство, бажання виступувати перед чужими панами. Це є почуття менше-вартості, як наслідок довгого бездержавного існування нашого народу. Ми поволі втрачаємо почуття власної національної гордості. А воно було у наших предків. Про це свідчить і перший наш митрополит Іларіон з XI ст., коли говорить про своїх князів, що «вони панували не в бідній і не в невідомій землі, але в українській, що відома і що про неї чути по всіх кінцях землі».

Про це свідчить і князь Костянтин Вишневецький з XVI ст., кажучи, що «ми є такий чесний народ, що ніякому народові на світі не дамо першества над собою». Цей же мотив є і в «Історії Русів» XVIII ст.

Поширення цих негативних рис це є неспадли, від'ємні запозичення від пануючих над нами сусідів. Прищеплення їх нашій національній вдачі супроводжується витисненням старих наших позитивних рис — толерантності й власної гідності. Отже це є елементи руїни народнього характеру.

*) «Проблеми української релігійної свідомості». Стор. 163.

До таких же руїницьких елементів слід віднести й поширений, до деякої міри модний, атеїзм або байдужість до церковно-релігійних справ серед нашої української інтелігенції. Це відмічає митрополит д-р Іларіон у своїй праці «Іконоборство», вид. 1954 р.:

«А що найгірше для нас, українців, так це те, що українська інтелігенція цілком заразилася від інтелігенції російської тим самим духом. Вона збайдужіла до своєї віри й Церкви, а це принесло нам величезну шкоду, бо це так само відірвало нашу інтелігенцію і від народу» (стор. 214).

Як далеко може зайти некритичне переймання чужих ідей, хоч би цього атеїзму, показує ось таке твердження проф. Н. Григорієва в його книжечці «Українська національна удача». До негативних рис нашої удачі він відносить у першу чергу нашу релігійність.

«Почуття побожності є тугою охопити невідоме, усвідомити його, пояснити, вкласти в певні образи. Що менш культурні народи, то дужча їх побожність. Недостача знання, культури, освіти замінюється вірою. Зважаючи на це, побожність, oprіч своєї доброї етичної сторони, є негативною властивістю; прикметою малої культурності, малого знання світу, малої освіченості...

Тому завданням удосконалення української удачі в цей час є поширення освіти, позбавлення впливів містицизму, використання релігійної туги на мистецьку творчість і поглиблення науки.»

Ось до яких «педагогічних» тверджень можна дійти, коли не знати глибше, не вдуматись в основи своєї національної духовості! Це ж ніщо інше, як рекомендувати шлях, який веде до повної руїни свого національного організму. Шкода, що проф. Григорієв не сказав, який культурний народ на нашій Землі позбавився релігійних «забобонів». Здається, безрелігійних народів нема.

Представники сучасної науки, особливо природознавства, прийшли до переконання, що, крім приступного нашим зміслам світу, існує ще світ неприступний нашим чуттям (зміслам), що вся природа (приступна й неприступна) становить одну неподільну цілість і що всіма проявами тієї цілої природи керує Вища, Всемогутня Сила. Пізнання світу відбувається не тільки розумом, а також і серцем з його ба-

гатством відчуття. Особливо важливу роллю відіграв в цьому серце якраз для нашої української вдачі. Про це свідчать кращі наші філософи як Сковорода, Юркевич, Гоголь, Куліш, що в центрі пізнання світових таємниць ставлять серце.

«Почуття, емоція оцінюється не лише як цінний елемент етики та релігії, але навіть як шлях пізнання. »Філософія серця« є характеристична для української думки», — робить висновок проф. Чижевський*).

«Та й уся українська народня культура з її мовою, з її поезією (піснею) є ділом серця: велика бо сила в простому народньому слові і в простій народній пісні, а тайна тої сили — в людських серцях, а не в людському розумі. Те слово серцем люди вимовили... Чужомовні вчителі залишилися чужі народові, бо нарід в »серці«, сам того не знаючи, був од усіх їх розумніший. Тим і не кидав свого рідного слова, не забував рідної пісні»**).

Глибока релігійність нашого народу є основна риса його духовости. Це, мабуть, краще знають чужинці, ніж ми самі, і вони глибоко цінують нашу релігійність і любов до природи, як великі позитивні риси. Згадуваний уже на початку знавець Сходу Європи д-р Ганс Фрйентель казав:

«Україна є останнім шматком Європи, ще пригожий для великого експерименту для розв'язки західноєвропейської кризи... Завдання України полягає в тому, щоб в назріваючій західній і слов'янській синтезі щодо Сходу різом з іншими відіграти передову ролі по східноєвропейській стороні, будучи рівночасно помістом і бастионом» («Рідне слово», ч. 7. 1946 р.).

А проф. М. Костомаров прямо сказав, що «Україна так довго буде існувати, як довго збереже свою релігійність» («Дві руські народності»). І як же після цього можна рекомендувати для «удосконалення вдачі української» знищення релігійности нашого народу? Ні, це означало б тільки допомогу ворогові нищити свій народ власними руками. Ми втрачаємо власний ґрунт, безкритично переймаємо чужі ідеї, служимо чужим богам, а то тому, що нам бракує глибокого національного виховання.

*) «Українська культура». Стор. 144.

**) Куліш (за Чижевським). Там же.

Росіянам властиве погірдливе ставлення до Заходу й західньої цивілізації. Вони намагаються ширити думку, що це є не тільки їхня національна риса, а загальна риса слов'ян, в тому числі й українців. Історія наша свідчить щось зовсім противне: ми завжди мали живі зв'язки як із Сходом, так і з Заходом і не цурались запозичати щось добре і там і там. Отже виключність і бундючність національна, що доходить до шовінізму, нам не властива. Це чуже, московське, і наш скрайній націоналізм не приносить нам чести, тільки шкоду, бо не походить з основ нашої вдачі, а запозичений ззовні.

Ще один руйнівний наслідок впливу чужих педагогів слід тут підкреслити. Довголітнє перебування на Сході під впливом московським, а на Заході під впливом польським так зрізничкувало українців Сходу й Заходу, їхню ментальність, що можна говорити про два типи українців. Цього не було б, коли б ми всі виховувались на одному матеріалі своєї національної педагогіки. І все те, що ми сьогодні маємо у нас в громадсько-політичному житті чи в діяльності церковно-релігійній, — це все у великій мірі є наслідок чужих на нас впливів. Ми так зжидились з очими чужими й згубними для нас запозиченнями, що вважаємо їх власним і цінним надбанням і ніяк не хочемо критично переоцінити оті «цінності». А вони якраз то й стоять на перешкоді до національного порозуміння, до нашої згоди.

Або взяти, наприклад, розперезаність нашої преси. Прикриваючись неправильним розумінням демократизму, майже щодня ми читаємо лайку, оббрікування, невірне навітлювання фактів, клевету і то на адресу чільних, кращих, часто й густо заслужених у минулому наших людей.

На адресу отаких ось розперезаних «патріотів» Іван Багряний кидає такі гнівні, але глибоко правдиві слова:

«Своїм отим чадним злопиханням та аморальним наклепництвом і всією мишачою метушню під »200-процентного патріота« ти себе в національні герої таки не виведеш. Бо те, що ти робиш — це велике прокляття для всіх. Бо ти взагалі сієш зневіру в людину. Ти виховуєш рабів і зрадників, принципових хамів і провокаторів, вивіши ці риси у великі чесноти... Там, де злоба й нищість, де клевета й братоненавистництво, там рятунку для на-

ції нема. В такому духовному кліматі може сплоджуватися лише гаддя, і його не реабілітує жадний ліплений тобою «ізм». Там, де злоба й нищість, там моральна безодня і взагалі безодня... Бо свобода їсти одне одного й розпина-ти та обложувати — це не свобода, це найстрашніше рабство, яке й є першою причиною рабства національного й соціального. Бо духовний раб завжди на службі у ворога... Куди простуєш збірний духовний злидню, опанований комплексом безумного Герострата?*)». Наведені слова — це крик наболілої душі і вони свідчать про глибоку руїну якраз тієї частини нашої спільноти, яка хоче грати ролю організаторів громадського нашого життя, а сіє розбрат, ворожнечу, розбиття.

УНІЯ — НАСЛІДОК БЕЗДЕРЖАВНОСТІ Й ЗЛОВОРОЖИХ ВПЛИВІВ

Найважливішим і найбільш трагічним для нашого народу наслідком бездержавності й поділу нашої території між чужими пан-державами є розбиття єдності українського народу по лінії церковно-релігійній. Колись єдиний у найбільш важливій для нашого побожного народу ділянці релігії тепер zostався розбитий на православних і католиків.

Цього не можемо лепковажити, бо преса наших братів католиків (як газета «Америка») часто нам про це нагадує. Вона або зовсім не визнає українського православ'я, або ж робить агресивні випадки чи то проти православ'я, чи проти наших владик. А це якраз і роз'ятрує наші взаємовідносини. Ми тут не будемо торкатися про суттєві різниці того й другого віровизнання чи переваги якогось із них. Це справа наших богословів. Нам важно тут тільки відмітити, що це розбиття є наслідок чужих на нас впливів і що ця історія мститися на нас сьогодні.

Трохи тільки дивно виглядає, коли деякі історики, як В. Липинський, а за ним і проф. Чубатий хочуть виправдати оці зловорожі потягнення. У статті «Вияснення в справі історії церкви в енциклопедії НТШ» («Свобода» ч. 12 за 190. 1. 55 р.) проф. Чубатий пише:

«Нині вже є історичним пережитком твердити, що Берестейську Унію створили поляки на погибель українського народу, коли історичні джерела стверджують понад всякий сумнів, що поля-

ки вороже ставилися так само до українського православ'я, як і до українського грецького католицтва...»

Шкода тільки, що шановний професор не вказав, які саме джерела це стверджують. Ті джерела, які є в розпорядженні наших православних дослідників, говорять щось інше, а саме, що «усі унійні спроби в Україні були чужого походження, вони ніколи не виходили від народу, а все йшло від католицького польського уряду, ворожого українському народові, а запроваджувались урядовою силою... Берестейська унія 1596 р. була унія тільки п'ятих єпископів, яких усією державною силою підтримував польський уряд, а весь наш народ, і то справді весь, за цією унією не пішов, і вся Західня Україна в душі своїй довго позоставалася православною, і в ній унія офіційно проголошена була тільки 29. червня 1700 року, і то за допомогою війська». Так стверджує митрополит д-р Іларіон у брошурі «Візантія й Україна», 1954 р. стор. 61 на підставі джерельних досліджень у справі унії проф. В. Антоновича.

Правда, пізніше, коли наші брати на заході з цієї унії витворили свою нову релігію і під її прапором відстоювали свою національну самобутність, тоді поляки переслідували так само й їх, як раніше православних. Отже твердження проф. Чубатого буде правдивим стосовно до пізніших часів, а не до початку унійних заходів.

Так само, виходячи з бажання виправдати за всяку ціну унію, проф. Чубатий твердить, що «консервативне» українське православ'я в тих часах не могло бути прогресивним, бо Візантія, на яку воно спиралось, у тих часах переживала свій занепад, а тому «друга струя церковного об'єднання з Римом, це була поступова церковна та культурна струя в Україні — шукати тісних зв'язків із Західною Європою, а по упадку Царгороду — з ренесансовим Римом, тоді джерелом найвищої культури» (та ж стаття). Ця думка ще раніше була висловлена В. Липинським*).

Але дивно: чому це для тісніших зв'язків із Заходом конче треба було міняти релігію? Адже Україна і раніше, ще за Київської Русі, мала такі зв'язки, але ні Церкви, ні релігії свої не міняла. І чому це оця «друга струя»

*) «Камо грядеши», «Укр-кі вісті», ч. 7, 16. 1. 1955 р.

*) В. Липинський. «Релігія і церква в історії України», стор. 46—47.

обмежена була п'ятьма церковними гладаками, а не виходила з широких кіл тодішньої української інтелігенції, коли це ніби конче було потрібно для культурного поступу українців? Нарешті, пізніше, через три десятиліття, митрополит Петро Могила зумів використати усі досягнення католицького Заходу у своїй Духовній Академії, але залишився при православ'ї і сам і з усім українським народом. Отже це є безпідставні твердження на бажання виправдати ту кривду, яку заподіяли нам наші вороги. А це може тільки посилювати баламутство серед наших людей, а ніяк не сприяє нашому об'єднанню.

Під впливом унії і західного католицизму взагалі формувалась наша інтелігенція західних наших земель, будучи в той час ізольованою від кореня українського національного організму на Сході. Україно-візантійське православ'є є основою нашої духовості, як твердять наші науковці (митрополит д-р Іларіон, проф. Віднов, А. Ричинський та інші). Тому наша західня інтелігенція, формуючись під однобічними впливами католицького Заходу, втратила дещо з цих основ духовості і тому маємо сьогодні таку зрізничкованість у ментальності українців Сходу й Заходу.

Наші українці західних областей, особливо галичани, надто преклоняються перед Заходом і західною культурою, уважаючи все західне вищим, кращим. До Сходу, в тому числі й до українців східняків, ставляться як до чогось меншвартісного. Причиною такого ставлення є, мабуть, незнання того Сходу і його культури, а з другого боку — розуміння того Сходу кризь призму московської ментальності. Ніяк не можна вважати цю московську духовість типовою для Сходу взагалі. Уже раніше було вказано, як сильно різняться духовість москалів-росіян і хоч би нас українців. А цього якраз наші брати західняки не хотять розуміти. Всі кращі наші дослідники, як теж і чужинці, стверджують наявність синтетичної властивості в українському характері. Це наше історичне завдання — гармонійно поєднувати Схід і Захід, формуючи щось нове й оригінальне, бо то має бути синтез позитивів того й другого, перетоплена в горні української духовості.

Ще одну рису слід тут відзначити, яка проявляється особливо в галузі церков-

но-релігійній. Це агресивність клерикальних і взагалі інтелігентських кіл. Ми, православні, і в гадці не маємо навертати наших уніятів до православ'я (за москалів ми не відповідаємо), але знаємо добре про пляни Риму й наших уніятів щодо поширення католицизму на Східню Україну. Очевидно, ця агресивність іде по лінії чужих для нашого народу інтересів. Звичайно, не можна цього всього приписувати всім нашим людям західних областей. Це в першу чергу торкається інтелігентних шарів, які найбільш зазнали отих чужих для нашої духовості впливів. Але знов таки, це правило має свої позитивні винятки.

Говорячи про унію на початку цього, я назвав оце розбиття українського народу трагічним. І тут нема ніякого перебільшення. Ми знаємо про пляни клерикальних кіл уніятських і католицьких поширити при першій змозі католицизм на всю Україну. Про це говорилося навіть відкрито у виступах в час таборової нашої «державности». Підкреслювалось, що якраз у цьому полягає «місія» України. Зважаючи на агресивність католицької української преси, мусимо ствердити наявність великої небезпеки, яка стоїть перед нами. Бо що це може означати? Нічого іншого, як тільки релігійну громадянську війну серед нашого народу. І тоді знову з'являться «старші брати» і поневолять наш народ знов на цілі століття. Отож, усі ті, кому лежить на серці благо нашого народу, хто щиро працює для його добробуту, повинні завжди запам'ятати і впливати на тих, хто носить з такими плянами, вказуючи їм оцю небезпеку.

Багато наших людей під час другої світової війни попало на Захід в еміграцію. І тут здивались із своїми братами уніятами чи католиками. Здавалось, що релігійне чуття наших людей, яких большевицька влада протягом 20 років тероризувала, нищила Церкву, переслідувала людей найбільше за оту побожність, поширюючи антирелігійну пропаганду, після всього цього, здавалось би, наші люди повинні були б щонайменше збайдужіти до справ церковно-релігійних взагалі, а зокрема до свого православ'я. Але що ж показала практика, особливо таборового життя?

Релігійне чуття прокинулося з особливою силою якраз у тих, кого більше як 20 р. агітували проти релігії. З якою любов'ю й жертвенністю наші люди будували церкви, прикрашували їх і роз-

кривали свої наболілі, розтерзані душі перед призабутим, але тепер в умовах вільного буття воскресшим Богом! Але чи хоч один із тих наших людей зрадив своє православ'я й перейшов на католицтво? Про такі випадки ми не чули. Отож і це нехай буде вказівкою й пересторогою для тих, хто носиться з отими фантастичними плянами.

Говорячи про руїницькі впливи чужих пан-держав, ми до цього часу мали на увазі, головним чином, ту школу, яку зроблено нам в ділянці нашої духовости, в народньому характері й національній психіці. Але цим та шкода не обмежується. Відомо бо, що наші поневолювачі, особливо Москва, завжди старались винищувати нас і фізично. Не будемо тут говорити про загально відомі факти голоду 1933 р. й нищення по концтаборах та на різних «великих» будуваннях за большевиків. Таке ж нищення бувало повсяк час і за царату і виявлялось воно, наприклад, у тому, що при всіх війнах, які провадила Росія, мобілізувалося у першу чергу українську людність і виставлялось на передові фронтові лінії. Особливо вславились цим Петро I та Катерина II. Недаром у нас кажуть, що Петроград збудовано на кістках українського козацького війська.

Крім того, денационалізація наша не

обмежувалась тільки переходом нашої керівної верстви чи то на бік Польщі, чи на бік Москви. Про це вказується в першу чергу тільки як на факт особливої ваги. Але скільки такої денационалізації — чи то сполычення, омосковлення чи мадяризації відбувалося нанизах, у народніх масах! Про кількість тут трудно говорити, бо ніхто такої статистики не вів і не веде. Але ми знаємо, скільки признавало себе українцями, про яких ніхто й не думав, що вони українці, при українській владі УНР в 1917—1920 рр. Треба допускати, що оці фізичні втрати нашого народу виносять цілі мільйони. Недаром деякі економісти обраховують кількість населення України (звичайно, при нормальних умовах життя за своєї державности) на 65 мільйонів, замість фактичного тепер — 45 мільйонів.

Як бачимо з вищенаведеного, руїни нашого національного організму надто великі. Організм наш на сьогодні сильно пощерблений. Надто велику ціну платить народ наш за свою бездержавність. А найбільше наше нещастя сьогодні це те, що ми самі, руками й ділами своїх «нерозумних синів» помагаємо нашим ворогам добивати своїх. Цього не було б, коли б ми мали своє національне виховання, коли б ми усвідомили свою національну педагогіку.

Українська духовість та національний характер

«Українську психічну рису відчуваємо як силу потужну, велитенську. Силу, що змушує нас до нашого ренесансу.»

Ю. ЛИПА

Боротьба за панування в світі стає особливо жорстокою тепер, у ХХ ст. Вона не обмежується тепер підкоренням слабших народів і використанням їхніх економічних багатств: вона стремить знищити ці народи духово, вбити в них їхню окрему індивідуальну субстанцію і цілком наподібнити, злити з організмом переможців. Це означає смерть для таких слабших народів. І ось таку смерть своїм поневоленням народам несе московський імперіалізм. Особливо невблаганним він став, коли фанатизм московсько-російський поєднався з фанатизмом комунізму: це породило безоглядно нищівний большевизм.

Характеризувати духовість якогось народу чи національну вдачу його — не легка справа. Це легше дається зробити стосовно народів із давньою культурою. Передовсім слід підкреслити особливу вагу власної духовости народу. Це перш за все є те, що становить підставу й оправдання власного правного існування якогось народу, запораука його будуччини, те, що творить його гідність і його національну гордість.

Вона ж, висока культура народу, дає віру й певність у свої сили. Це, зрештою, національний скраб, який має звітове значення, бо збагачує всесвітню культуру пізнанням світу своїми національними особливостями. Власна духовість — то є моральна атмосфера народу, яка оточує й виховує його.

Добрий поступ, розвиток усіх властивостей народу можливий тільки в такій власній атмосфері, бо то є своя національна педагогіка. Навпаки, брак розвиненої духовости, брак власної

культури є свідченням меншвартости народу. Такий народ ніби нездатний творити власні цінності, власні ідеї, а живе чужими запозиченнями. Отже він може бути тільки додатком або, як кажуть, погноєм для чужих культур.

Звичайно, це можна було б сказати про якийсь народ лише тоді, коли б він виявив таку недолугість, маючи всі сприятливі умови для свого самобутнього розвитку. Коли ж він таких умов не має, а тим більше, коли пануючі над ним народи нищать його духовість, тоді такий присуд був би безпідставний. Ось тому то так наполегливо народи відстоюють свою національну індивідуальність і підозріло ставляться до чужого.

Згадуваний уже Ф. Шнайдер зазначає, що французи уникають переймати якісь педагогічні новини, що не відповідають їхньому народньому характерові. Він наводить міркування Рейнанда, французького педагога, який каже, що обидва народи (французи й німці) характерами так різняться, що можуть між собою порозуміватися тільки щодо практичних проблем, але не в основному. Він рекомендує французам увагу, сторожкість, щоб нічого чужого не сприймати, хоч особисто він є за порозуміння обох народів. Очевидно, цей національний інстинкт самоохорони у французів так уперто стримує їх від порозуміння з німцями і в наші дні.

Переходимо тепер ближче до нашої теми, до окреслення української духовости та національної вдачі. І тут слід відразу підкреслити давність нашої культури. Про це вже було сказано напочатку, в розділі «формування українського народу».

Там було вказано, що початки формування нашої духовости, нашої культури й світогляду сягають у сиву давнину тисячоліть ще перед Христом. Хоч за сучасного стану науки ще не можемо твердити цього категорично,

але той факт, що український народ скрізь і завжди завзято відстоює свою самобутність, що, не дивлячись на жорстокі асиміляційні заходи москалів-росіян та поляків, до сьогодні не втратив своєї самобутності, нзпаки, якраз тепер стихійно національно відроджується — цей факт говорить про велику давність і оригінальність нашої духовної культури.

Первні її тривкі, невмирущі і все відроджуються у наступних поколіннях наперекір смертоносним заходам ворогів. Ми повинні бути горді з цього, і якраз це дає нам певність в остаточну нашу перемогу.

Духовість народів навіть із старими розвиненими культурами не можна розглядати як закінчений процес, що набув уже певних сталих і незмінних форм. Нзпаки, ці форми, як психічні властивості, так і риси народнього характеру, розвиваються, підлягають певним змінам. Отож розвиток духовости є безперервний процес, який відбувається еволюційно, удосконалюється. Процес формування нашої національної духовости так само відбувається безупинно, хоч і не в нормальних умовах з причини нашого поневолення.

Усвідомлення особливостей свого народу, характерних властивостей вдачі його має першорядне значення для всіх, що належать до цього народу, а найперше для активних і керівних членів його. І це з особливим притиском підкреслює наш талановитий педагог К. Ушинський.

«Вихователь повинен придивитись до народнього характеру, до скритої суті його, виучити його, як би це трудно не було, а потім на основі виученого висунути доцільне, творче громадське народнє виховання... Природні сили народу слід берегти, бо вони полетіють виконання дій (чинів). Але сила ця може руйнувати й творити, з огляду на напрямок, який їй дано»*).

Одним із найбільш могутніх, стихійних складників душі українського народу вважають чуття. Це підкреслюють як наші дослідники (Ушинський, Ю. Липа, проф. І. Мірчук), так і чужинці. Завданням нашої національної педагогіки є проаналізувати одо чуттєву стихію, виділити її позитивні і негативні прояви і вказати шляхи гальмування її негативів. Тільки тоді ми

зможемо «берегти сили народу й давати їм правильний напрямок».

Значення чуттєвого складника душі так визначає Ю. Липа: «Серед усіх стихій землі — найяскравіша, найбільш пануюча стихія — людське почуття»**). Людське почуття, що дає цілу гаму переживань приємних і неприємних, позитивно-творчих і негативно-руйнуючих — все це має в собі багата українська чуттєва стихія.

«Відрухи на зміну з оспалістю, спізнені пориви й передчасні упадки, ті скоки ритму та розгойданість почуття в психе України знов може дати «мандрівним племенам широкий шлях», знов може зробити з України «розстань дорогу орд», знов може зродити неорганізоване, хаотичне почуття — його безголов'я»**).

Вагу чуття в українській духовості так окреслює проф. І. Мірчук:

«Щоб зрозуміти український світогляд слід звернути увагу на одну рису, яка в психічному житті кожної одиниці впадає в очі: це сильна перевага моменту емоціонального над раціональним. Не розум, так характеристичний для цілого західноєвропейського думання й філософії, а почуття, що поростає з темних глибин душі, є провідним мотивом цілої духовної чинности»***).

Український спосіб мислення він протиставляє німецькому з його систематичністю й здібністю заглиблюватися у кожну сферу духової діяльності. Замість цієї систематичности в українців переважає «геніальна інтуїція», що за допомогою чуття будує свої конструкції».

Так само й Ушинський підкреслює «незвичайне багатство інстинктів скоріше відгадуючих, ніж вивчаючих».

Отже мусимо собі усвідомити, що перша й найголовніша риса нашої збірної душі є багатство чуття, що «проростає з темних глибин душі, незвичайне багатство інстинктів відгадуючих»... Це так є, і воно то, темне джерело нашого чуття, й обумовлює його неорганізованість, його розгойданий ритм. Ця наша стихія подібна морській і може бути і позитивно-творчою і негативною, руйнуючою.

**) «Бій за українську літературу».

***). За Григорієвим «Українська національна вдача».

*) «Листи із Швейцарії».

РЕЛІГІЙНІСТЬ

Які ж позитивно-творчі прояви нашого чуття ми маємо? Дослідники стверджують, що якраз це обумовлює глибоку релігійність нашого народу. Українська душа стремить чуттєво пізнати глибокі основи релігійної науки і тому вона схильна до містики. Через це саме її менше цікавить зовнішність, форма чи обрядовість у релігії, бо все це для української доховості речі дорядного значення.

Увага до релігійних глибоких переживань зроджує зацікавлення церковно-релігійним життям, а це в свою чергу спричиняє активну участь у ньому. І так воно є. Ми знаємо, як в умовах еміграційних, в умовах вільного життя відроджувалась наша Православна Церква заходами самих віруючих. Стародавня наша риса — соборноправність у розбудові Церкви, цебто участь у цій розбудові широких мас вірних, знов відновилась спонтанно, коли тому сприяли умови.

В загальному можна ствердити, що глибоке релігійне чуття на основі багатоглибкої чуттєвої нашої психіки, є великої ваги нашим позитивом. Воно удосконалювало людей нашої раси в напрямку високих ідеалів християнської науки. «Було це правдиве християнство, дійсне й святе православ'є, не викривлене в своїй суті ані в своїй меті... Воно заглиблювалося в народню свідомість і в народній побут і мало всі підстави до пишного розцвіту на українському ґрунті»^{*}).

В найбільш критичні моменти морального занепаду людини її може врятувати тільки глибоке відчуття Божого милосердя, а це дає релігія. Прикладом цього може бути «Варнак» Шевченка.

«Одурів я, тяжко стало
У вертепах жити...
Вже на світ займалось,
Вийшов я з ножем з халяві
З броварського лісу,
Щоб зарізатися. Дивлюся:
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.

^{*} А. Ричинський. «Проблеми укр-ої релігійної свідомості».

Тихо задзвонили у Києві,
Мов на небі... О, Боже мій милий!
Який дивний Ти! Я плакав, до
полудня

Плакав. Та так мені любо стало:
І малого знаку нудьги тії не осталося,
Мов переродився.»

В церковно-релігійному житті нашого народу найбільш суттєво виявляється взагалі життя його. Ось чому переслідування Церкви розуміється як найбільше національне лихо. І це підкреслив Шевченко:

«Гине слава, Батьківщина,
Немає де дітись...
Виростають нехрищені
Козацькі діти...
Кохаються невинчані,
Без попа ховають...
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають».

(«Тарасова ніч»)

Одже хоч яке велике нещастя для народу було його поневолення панамі за кріпаччини, чи матеріальні злидні, в яких він перебував тоді або які терпить зараз — не це все становить найбільше національне лихо, тільки переслідування Церкви й нищення релігії. Оце є справжнє нещастя, і його то й підкреслює Шевченко в першу чергу.

На підставі вищезазначеного слід рішуче засудити твердження (соціаліста) проф. Григорієва, що українська релігійна містика є негативна риса і що її слід поборювати.

Думаю, що проф. Григорієв неправильно розумів оці євангельські істини про упокорення, смиренність, терпіння аж до «коли тебе вдарять у щоку, підстав другу». Це оказано символічно і не можна того розуміти буквально. Вони зовсім не означають підкорення агресорові, якому б то не було й потоптання своїх цінностей на вимогу агресора. Ні, та євангельська наука вимагає стримання від власної агресії проти інших, а не відмову від боротьби за свою самобутність.

«Кожна нація є саме високе й саме прекрасне твориво Боже на землі», казав Ушинський. Кожна нація має свої притаманні тільки їй особливості, і це є євангельськими талантами Творця для того народу. Отож не тільки пасивно підлягати нищенню, а навпаки — активно боротись проти напасників, захищати свою самобутність — ось

що є вимогою релігії від своїх вірних. Глибока релігійність українського народу є позитивно-творча риса його і мусимо її втримувати й розвивати.

«На другорядне становище» українського народу впливає не це позитивне чуття, а інші негативні прояви нашої чуттєвої стихії, про які буде сказано далі.

ЕСТЕТИЗМ

Серед благородних проявів нашої чуттєвої стихії слід відмітити окремо естетизм, чуття краси в природному оточенні, в побуті і в поведженні людей. Чуття краси, викликані зоровими чи слуховими враженнями, спричинюють шляхетні переживання, а ці в свою чергу ведуть до морального удосконалення людини. Краса й добро природно близькі між собою і взаємно себе обумовлюють.

Значення естетичних переживань виявляється не тільки в стремленні до добра, до морального удосконалення. Вони є необхідною умовою творчих поривів людини в різних галузях діяльності її. Творчі ж пориви, стремління їх здійснити, а потім насолода й чиста радість від цього — це прояви духового творчого первню в людині. З приводу цього проф. В. Зінківський каже так:

«Ніщо не робить нас людиною в такій степені, ніщо не вводить нас так у духовне життя, в творчі задуми й перспективи, відкриті перед людством, як естетичні переживання. Бо в них ми не шукаємо жадних матеріальних, зовнішніх благ, але вони дають повну внутрішню і чисту радість»^{*)}.

Естетизм тісно пов'язується з релігійним чуттям. Обидва вони збуджують благородні, божеські заложення в природі людини й тим підносять її понад стан тваринного світу у висоти до Творця Всесвіту. Тому на виховання цих почувань в української дитини слід звернути належну увагу.

ЛЮБОВ ДО ПРИРОДИ

До позитивних проявів чуття належить також любов до природи. Можна сказати, що це є одним із проявів естетичних потягнень українського народнього характеру. Можливо, що багата природа рідного краю й хліборобське заняття спричинило отой інтимний зв'язок із нею й любовне ставлення до неї. Природа є дар Божий,

даний людині для розумного користування. Чим сильніше людина зв'язана з природою, чим глибше вона розуміє краси її, тим більше зворотній ушляхетнюючий вплив природи на людину. Про залежність виховного впливу природи від любовного ставлення до неї людини говорить згадуваний уже Ф. Шнайдер.

„Je inniger der Kontakt zwischen Mensch und Natur, desto größer ist die Möglichkeit der formenden Einwirkung vom Himmel und Boden“ (стор. 109).

(Чим інтимніший контакт між людиною й природою, тим більша є можливість формуючого впливу неба і землі.)

Вчування у краси природи загострює змисли людини, дає їй невліми враження, поглиблює чуття, а це дає зміст глибоких духовних зацікавлень. Глибоко розумів і цінив виховні впливи природи Ушинський.

«Простір, природа, прекрасне оточення місцевости, запашні поля і луки, розова весна й золотиста осінь — хіба не були нашими вихователями? Прекрасний красивий має такий великий виховний вплив на розвиток молодого духу, що з ним трудно змататись впливу педагога»^{*)}.

Глибоке значення має оця інтимна любов українця до свого природного оточення. Через неї він пізнає велич і доброзичливість Творця, заглиблюється у тайни творчости Його, а це в свою чергу підсилює його шляхетні почування. Російський літературознавець В. Белінський відмічає:

«В житті їх (українців) простого народу стільки людного, благородного, що там знайдуться всі почуття, якими багата висока людська натура. Любов у них основна стихія життя»^{**)}.

Заглиблення у інтимне життя природи дає хвилюючі переживання нашим поетам. Справді бо, багата українська природа є могутнім джерелом їхнього надхнення: вона дає їм тематику й відповідне чуттєве трактування її. Сучасна німецька поетеса Елізабет Котмаєр каже:

«Це було подивугідне відкриття — які несказанно чудові перлини творчости різних українських поетів перед нами простелечо і яких злетів люди до-

^{*)} Песковський. «К. Д. Ушинський. Його життя і педагогічна діяльність».

^{**)} «Собраніє сочиненій», т. 2, стор. 904

^{*)} «Психологія дитинства». Стор. 203.

сягають, коли вони справді вміють жити пахощами квітів і співом птиць»***).

Ось приклад на це:

«Рожевий світанок розквітлого вишневого саду. Дівочо-ніжні, цюгливі пелюстки білого цвіту незрушно променіють у хвилях, не у хвилях, ні, у величному, у безнастанному струмуванні лагідно-могутнього, безмежно-солодкого світла. Сонця ще нема. Світло є, але воно не має свого джерела, воно ніби само з себе сповнює довкілля. Незрушний вишневий цвіт, — і захлинно-солодко вібрує на ньому рожеве світло. Незайманість. Глибока задушевність. І в непомітному, нечутному леготі проходить велична таїна непорочного запліднення... Ніжність і сила життя. Напоєність життям, просоченість снагою. Велич землі... І на серці така блаженно-солодка тиша, яка може бути тільки на своїй батьківщині, в Україні, в рідній родині»****).

ДУХОВІ СКЛАДНИКИ КОХАННЯ

Перевага шляхетности в українській чуттєвій стихії позначається також і в коханні молодих людей. Костомаров підкреслює, що в такому коханні помічається більше духового змісту, тоді як у росіян переважають матеріалістичні розрахунки. Знов же проф. Мірчук виділяє українців з-поміж інших слов'ян і каже, що в «коханні українців менше еротичного забарвлення, ніж у інших». Наявність духового змісту в коханні має цінне значення. Воно говорить про високе шанування святости материнства й родинного життя. Отаке «духове» кохання освячує майбутню родину й надає їй глибшого змісту. Бо в такій родині в першу чергу будуть панувати ласка, тепло і радість життя, а це, як ми знаємо, є необхідна атмосфера доброго виховання дітей.

Недаремно прадавня наша культура освячує таке кохання. Про це свідчить і народня творчість, особливо пісні, це ж стверджує і наша поезія.

Шанування материнства аж до обоження матері засвідчив Т. Шевченко ось хоч би у поезії «У нашій раї на чемлі нічого кращого немає, як тая мати молодця з своїм дитяточком малим»... Так же само високу хвалу родині й матері співає і сучасний наш поет В. Барка: «Навіть камені нед-

*** «Укр. Вісті», ч. 90, 1951 р.

**** В. Барка Збірка поезій «Білий світ».

вижні піснь-хорал тобі складуть, матусю з-над Дніпра, і в храмі возпоють» («Новонароджені»).

Отже духовість у коханні є великий позитив нашої чуттєвої стихії, бо наявність її є запорукою здорової, життєрадісної родини. А тільки така наша родина може бути основою розвитку українського народу.

ЧУТТЯ ЧЕСТИ

До позитивних проявів чуття слід віднести ще чуття чести. Це чуття проявляється у відстоюванні того, що людина вважає правдою й справедливістю, у ретельному виконванні обов'язків, у додержанні даного слова і т. д. Слід своєчасно звернути увагу на розвиток цього чуття, бо тільки воно та ще релігійне чуття стримають людину від анархічних проявів егоїзму, жадоби матеріального збагачення тощо. Розвинене чуття чести зміцнює християнську гідність людини, посилює її дисциплінованість і сприяє правопорядку в суспільному житті.

Всі перелічені вище позитивні прояви українського чуття разом складають цінне багатство природи нашої духовости. Вони є підставою творчої радості, життєвого оптимізму. Звідси завдання нашої педагогіки — розвивати й зміцнювати ці чуття, бо тільки вони творять високу гідність людини й національну гідність зокрема і спричиняють моральне піднесення людини. Як це зробити?

Є тільки один шлях для цього: активна участь у практиці життя. Коли ми хочемо розвинути релігійне чуття, мусимо активно брати участь у релігійному культі, хочемо прищепити любов до природи — мусимо частіше бути серед природи, розвинути естетично — спостерігати явища гарного в природі, мистецтві і в поведінці людей.

Але важко при цьому одно: слід розвивати оці чуття з раннього дитинства, бо «потім буде пізно, коли серце загубить свою дитячу м'якість», каже Ушинський. Також важко, щоб був хтось (вихователь), який умів би вказати, що саме гарного в поведінці, природі чи мистецтві, розкривши їм зміст цього прекрасного, викликав відповідні переживання. А в релігії — красу культу і глибший зміст його. Частіше й усвідомлене повторення отаких переживань буде розвивати й поглиблювати бажані чуття.

АНАРХІЧНІ ПРОЯВИ ЧУТТЯ

Кращий біограф Сквороди, його близький друг і учень, споріднений з ним душевно М. Ковалінський каже: «Чоловеку толіко же сродно бити прозорливцем, во плоті ангелом, богочоловеком, как і зверем, бесом, ідолом: не разумлівий да не разумевает»^{*}).

Вище ми вказували на позитивні прояви чуття. Але мусимо ствердити, що українська духовна природа так само багата і на чуття іншого, анархічного порядку, що можуть творити в душі українця чи української спільноти пекло розгнущаних пристрастей. Відомий російський педагог М. Пірогов казав: «У нас у всіх на споді душі є досить броду» (Щоденник).

Є в тому глибока ідея, що душа людська має в собі первні добра (шляхетні) і зла. Душа людини в певному розумінні є полем змагання добра і зла, божеських первнів з насінням сатани. І заслуга людини полягає в добровільному поборюванні своїх злих первнів. Без постійного напруження у цьому змаганні нема заслуги людини, як не буде також і покращання її природи. Недаром М. Гоголь, добрий знавець людського серця, казав, що «людські страсті безчисленні, як морський пісок, і всі вони напочатку підкоряються людині, але потім можуть стати безжалісним, страшним володарем її» («Мертві душі». Кінець I т.).

Головніші негативні прояви чуття є черствий егоїзм, ворожнеча, неприязнь, ненависть, заздрість, жадоба, жорстокість, пиха — це все прояви зоологічних інстинктів людини, що зближують її з твариною. І справді: людина, яка дає волю отаким інстинктам, не поборює їх шляхетними чуттями, які в неї приспані, нерозвинуті — така людина мало чим різниться від тварини. На прояви українського чуття перший звернув пильну увагу Ю. Липа. Він казав:

«Не організовані (не опановані) ділянки чуття це є одно з найбільших духових нещасть людини, суспільства, нації. Це — незримий для очей душі чинник, що дає знати про себе глухими вибухами, жорстокими несподіванками, а знищення стає його визволенням. Бич людськості — анархія почуття» («Вій за українську літературу»).

^{*}) «Житіє Сквороди». «Кієвская старина». 1886.

Найчастіше такі неопановані чуття проявляються у холериків. Люди з таким темпераментом діють відрухою, реакція на якесь подразнення у них настає зразу. Їм бракує обмірковування свого вчинку і зрілого рішення. Тому часто вони попадають у конфлікт з оточенням або ж із своїм сумлінням, бо пізніше самі бувають незадоволені своїм поступованням.

Історія наша знає багато проявів отакого анархічного руйнующого чуття. Особливо багато було їх у часи «руїни» 60-х і 70-х рр. XVII ст. та в часи Визвольних Змагань 1917—1920 рр. Це часи революційних заворушень, коли центральна влада ослабла, щоб їх приборкати. Ось такими були: полтавський сотник Пушкар, що спричинив загибель 50 тисяч козацького війська і сильно послабив Україну в боротьбі з Московщиною; його надхненник і «ідеолог» анархії ніжинський протопоп Максим Філімович, сюди ж слід зарахувати гетьмана І. Брюховецького, кошового Сірка, Петрика, що бунтував проти гетьмана Мазепи і багато інших більших і менших.

У наші часи Визвольних Змагань 1917—1920 рр. ця ж розгнущаність чуттєвої стихії виявилась у горезвісній отаманії. Десятки їх більших і дрібніших по-своєму будували українську державу, не хотіли признавати центральної влади Києва і тим знесилювали її. Тут треба згадати «батька» Махна, отамана Зеленого, Божка і багато інших.

Коли розглядати наше еміграційне «сьогодні», то теж масмо продовження тієї ж анархії.

ПОБОРЮВАННЯ РУЙНИЦЬКОГО ЧУТТЯ

Всі ці прояви нашого суспільного і національного життя це вже не є відрухові чини як в окремих осіб, головною холеричного темпераменту, у їх реакції на подразнення. Такі анархо-руйницькі діяння наших ура-патріотів добре обмірковані й сплывовані, розраховані на довгий час. Значення і руйницька сила їх у тому, що в масі наших людей все знайдуться наївні, які вірять в їх добрі наміри й безкритично приймають їх гасла, ідеї й підтримують їх. Вся біда в оцій безкритичності і невмінні розібратися в людях, відрізнити справжній патріотизм і його доцільність у даній ситуації, від нездоро-

вих амбіцій. А для такого критицизму треба знати духовість свого народу, його характер. Те, що не буде відповідати нам, мусить бути відкинене як чуже, хоч воно може бути добрим для інших народів. Оце й буде першим засобом боротьби проти такого анархізму.

Другим засобом і то найважливішим слід уважати розвиток і зміцнення наших шляхетних почувань, а в першу чергу релігійного чуття. Творець недаром дав нам у душах наших будуючі й руйнуючі чуттєві сили, аби ми виявили свою життєздатність, проявили добру волю до удосконалення, знищивши насіння сатани у своїх душах, зблизитись до свого Творця, стати синами Божими. Удосконалення своєї природи то є закон життя. Мусимо про це пам'ятати. Творець дав нам усі засоби, щоб виконати цей закон, але ми мусимо проявити свою добру волю в цьому.

Згадуваний уже раніше К. Ушинський каже, що разом з людиною родяться й оці протилежні взаємопоборюючі почуття християнської моралі й егоїстично-анархічні інстинкти. Але тоді, коли перші високі чуття християнської моралі, ці найніжніші й найшляхетніші ростки душі людської потребують особливого плекання й догляду, другі, егоїстично-тваринні чуття, можуть буйно рости, як той бур'ян і, коли своєчасно не доглянути їх, то заглушать і знищать собою перші.

Зміцнювати шляхетні чуття, а між ними в першу чергу релігійне, слід з перших років дитинства, отже в родині. Той же Ушинський казав: «Ми сміло висловлюємо, що родинний егоїзм затроює в самому корені наше суспільне виховання — це його глибока болячка, із якої походять усі інші хвороби»*).

Виключну роль релігії у поборюванні анархії чуття стверджує й В. Липинський.

«Своєю непорушною догмою і вірою у вищі од часових людських примх та ілюзій Божії закони релігія при допомозі Церкви береже людей від анархії в думанню, в почуванні і в ділах. Вона служить »провідником для розуму й сторожем для серця«, вона дає лад і порядок думкам та інстинктам в житті кожної людини, а тим самим дає той лад і порядок думкам та інстинктам

громадським, без якого організованого державного життя не буває»**).

Отже релігія, підкреслюємо, особливо релігія може й повинна спричинитись до ліквідації анархії чуття і діяння неврівноваженої української вдачі. Релігія дає найвищі ідеали, які служать провідною зіркою в життєвому шляху людини і цілих людських спільнот. Не в матеріальних благах і не в задоволенні зоологічних інстинктів ціль життя людини.

Церква вказує вірним на історичних прикладах чи прикладах з побутового життя, як завжди безславно кінчаються такі намагання, яку руйну несуть вони з собою людині чи суспільству. З церковного амвону слід частіше вказувати на подвійну природу душі людини, на змагання в ній Божеських і сатанянських первнів і завдання людини-християнина в цьому змаганні. Це буде виховне знання Церкви й релігії.

З психології знаємо, що всякі наші волеві акти, те чи інше наше діяння викликається чуттям або думкою, в них криються початки поступовання людини. А тому руйніницькі діяння, викликані анархією чуття, можна ще поборювати здоровою думкою, цебто розумом. Всякі потягнення, особливо в ділянці суспільного чи загальнонаціонального життя, мусять бути добре розмірковані і, коли рішення будуть супроводжуватись бажанням чесно служити суспільству, а не використовувати його для своїх хворобливих амбіцій, тоді ці потягнення будуть конструктивні, послужать на добро суспільству.

Нарешті, ще одно слід тут указати: це добре усвідомлення стану своєї душі, а також тих, хто береться до провodu суспільного життя. Це те, що так часто любив підкреслювати Г. Сковорода: пізнати самого себе, а потім і свій народ. Таке знання полегшить боротьбу з анархічними проявами чуття, своєчасно стримає від нього.

ЧУТТЯ МЕНШЕВАРТОСТИ

До негативних проявів нашої чуттєвої стихії слід ще зарахувати чуття меншевартості. Це є новотвір у нашій психіці, явище XIX й XX ст.ст. Чуття меншевартості прищеплене нам нашими поневолювачами поляками й москалями, які все своє національне вивищують, а наше понижують.

*) «Про моральний стан у руському вихованні».

**) «Релігія і Церква в історії України». Стор. 24.

При забороні нашої національної культури — як розвитку, так і вивчення її наступними поколіннями — ми (переважно інтелігенція) виростили безбаченками, а, виховані в чужих школах своїх окупантів, уважали їхню культуру своєю власною і вищою в порівнянні тих залишків національної культури, якими ще жили народні маси. Отже як поневолений народ ми заплатили велику данину руїною своєї національної психіки, національної гідності й гордості. Бо ще у XVIII ст. наші предки почували себе вищими від москалів. Академік Пипін стверджує, що «в Києві ставились до московських людей з деяким презирством, як до людей малокультурних» («невежественних»)*).

Так само проф. Соловійов каже, що Катерина II хотіла вирвати в українців «развратное мненіє, по коєму представляют себя народом от здешняго совсем отличним»**).

Авторитет власної держави, національної невідчужливості має велике значення для розвитку чуття національної гідності. Без своєї держави відчуваємо себе неповноправними, підлеглими, а це й родить чуття меншечності. У кожному з нас це чуття є й діє підсвідомо.

Нашим завданням є свідомо протиставитись до цього й цілеспрямовано поборювати його. Поборювати ж його слід глибшим вивченням своєї культури, яка покаже нам, що ми не є безбаченки, що маємо свою національну індивідуальність і що ми не бідніші за інших.

В О Л Я

Другим складником душі чи то окремої людини, чи цілої збірності являється воля. Воля то є здатність до чину, активність без огляду на позитивні чи негативні наслідки її. Отже вона може бути доцільна, розумна або недоцільна чи зла воля. Про це рішають характер чуття або ума. Шляхетні чуття дають такі ж будуючі чини і навпаки.

Іноді говорять про слабкість цього складника в українській духовості. Але це не так. Він може бути слабшим у нас в порівнянні з чуттєвим складником, якого ми маємо надміру, але не сам по собі.

*) «Історія рос-ої літератури». Вид. 1902. Стор. 341.

**) «Історія Росії». Кн. 6. Т. 26. Стор. 35.

В науці є погляд, що про характер певного народу можна судити по характеру кращих представників його. І ось, коли ми приглянемося до характеру кращих наших людей з різних галузів життя як Богдан Хмельницький, Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка та інші, то ніяк не можемо сказати, що воля у них була слаба. Навпаки. всі вони були сильної волі.

Бюграф Сковороди М. Ковалівський спеціально підкреслював силу волі цього нашого скромного філософа. Він ніколи не йшов на компроміси і не відступав від своєї лінії, не дивлячись на умовляння сильних миру цього.

Те ж саме слід сказати про Шевченка й І. Франка, які ніколи не заломлювалися під ударами злої долі.

Всі оці кращі представники нашого народу мали позитивну гармонію духа без шкідливої переваги якогось одного складника його. Так само, коли прослідкуємо життя поодиноких наших людей сучасності або ж цілих спільнот, то мусимо ствердити нормальний стан волевого складника. Там, де українцям доводиться перебувати поміж іншими національними спільнотами, головню росіянами, і де є наявні умови вільного змагання й волевиявлення, без втручання адміністративних впливів, там скрізь українці виказують рівнозначний волевий складник поруч інших національних спільнот.

Ми всі знаємо, яку надто тяжку пробу переживає наш народ під сучасну пору в умовах большевицького режиму. Особливістю цього режиму є розсіювання наших людей по великій території СРСР, переміщення їх з іншими, а також зміна традиційної праці в сільському господарстві на працю в промисловості. Це розсіювання наших людей ставить їх в інші умови оточення кліматичного, суспільного й виробничого. А якраз ці умови впливають на вироблення характеру людей. Між цими змінами можуть бути й небажані. Таке переміщення народів несе з собою втрату самоконтролі рідного расового оточення. Можуть посилитись впливи чужих середовищ і то впливи в першу чергу негативні, згідно психологічного закону, що все негативне легше сприймається.

Отож ці нові умови можуть дещо послабити силу шляхетних українських почувань, а в першу чергу релігійного чуття. Зате сміло можна твердити, що

ця тяжка проба загартує їхню національну вдачу, зміцнить їхню волю, бо щоб витримати отаку боротьбу за життя, не занепасти, потрібно постійно напружувати волю, неослабно вважати якраз на цей складник душі.

РОЗУМОВІ ЗДІБНОСТІ

І, нарешті, третій складник духовості — розумові здібності. Про ці здібності українців маємо міркування того ж проф. Григоріїва, німця О. Пецоляда, д-ра І. Мірчука й інших. Торкається їх і письменник Ів. Нечуй-Левицький, давши порівняння літературних образів проф. Дашковича і проф. Воздвиженського в романі «Чорні хмари». У цих висловлюваннях маємо деякі нелогічності й суперечності, особливо у проф. Григоріїва. Він, наприклад, каже так:

«Український розум, хоч і повільний, але гострий і глибокосяглий... Розумові здібності скристалізовані. Спритністю думання не визначаються; повільнодумні... Українська вдача в своїй основі мало інтелектуальна, що є наслідком багатства території та історичної долі».

Отже маємо: український розум «скристалізований, гострий і глибокосяглий, але... мало інтелектуальний». Далі він покликається на «Матеріали по антропології України», під редакцією Ніколаєва (1926 р. Госіздат України) і каже:

«Всі суспільні групи українців, oprіч селян, мають менший обхват голови, тобто: менш інтелігентні, ніж такі самі групи московські. Прикро, але факт. Тільки українські селяни інтелігентніші за селян московських» («Укр-ка нац-на вдача». Григоріїв. 1941. Вінніпег).

Не знаємо, які черепи і як міряв росіянин Ніколаєв, але дивно виглядає, що черепи українських селян більші, а черепи української інтелігенції, що в більшості походить із тих же селян, виявляються меншими за московські. А чи обов'язково більші черепи мають більший розум?

Німець О. Пецольд стверджував:

«На полі науки українець поводитьсь рішуче з більшим хистом і самостійністю, ніж москаль. Москаль дивиться на науку лише як на засіб досягти зовнішнього відзначення; українець уважає науку за завдання свого життя й віддається їй без сторонніх міркувань» («Подорож у Західну й Південну європейську Росію в році 1856». Вид. 1864).

Так само інший мислитель Йоган Гердер, учитель нашого Максимовича, казав:

«В українській расі покояться колосальні можливості. Цей народ ще проявить себе. Це є новітні греки...»

Д-р І. Мірчук так характеризує особливості українського розуму

«Слов'янське, а зокрема українське думання являється в багатьох пунктах протилежним до думання німецького. Безсистемність, замість мертвої часами систематичності, але геніяльна інтуїція, що за допомогою чуття будує свої конструкції. Брак ґрунтовності вглиблювання в обмежений вузькій сфері діяльності — натомість широка сфера духових інтересів і зв'язана з цим поверховість» (За Григоріївим, «Укр-ка нац-на вдача». Вінніпег. 1941).

І, нарешті, маємо думку відомого нашого письменника Ів. Нечуя-Левицького. На підставі спостережень студентів і професорів Київської Академії половини XIX ст. він подає два типи науковців: тип українця проф. Дашковича (під яким описав відомого філософа П. Юркевича) та типового москвина проф. Воздвиженського. Про Дашковича він пише:

«З кожним роком його лекції були луччі й луччі, з кожним роком росла його репутація... Не можна забувати впливу його одної репутації на молодих студентів! Всі зібралися вперше на його лекцію й сиділи лавами кругом аудиторії, держачи голови рівно, як під шнурок. Дашкович промовив перше слово, і всі ряди голів, неначе по електричному потоку, разом схилилися вперед, насторожившись слухати його лекції і цілу лекцію так держали голови, коли б хто поворушився хоч трошки!... А його мисль лилася чиста, ясна, як кришталь... Не в одну голову запала крапля світла й думок від його лекції, не одна голова стала світліша й ясніша, і вплив його не пропав без сліду на молодих людей.»

Отже любов і захоплення до науки, а разом з тим глибоке розуміння її і такий же вплив на студентів.

Щось протилежного бачимо в образі проф. Воздвиженського.

«Воздвиженський не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі дорогу в житті і як можна більше витягти з неї через це грошей, їжі, напитків і всякого добра!..

В аудиторії відчинялися двері і входив Воздвиженський... Потім він вий-

мав старі листи своїх лекцій і клав їх перед собою. Ті лекції були написані кілька років попереду, і він не зміняв у їх ні словечка!.. Фрази зчіплювалися і він перелимав з пустого та в порожнє, говорячи те саме тільки іншими словами... Авдиторія Воздвиженського спорожнялася. Студенти перестали ходити на його лекції... Зате він дуже вважав на ректорську ласку. Він умів підступити до кожного ректора, вмів увлізти в його душу... І Воздвиженський при кожному ректорові встигав зайняти скрізь перше місце й розпоряджався академічними сумами»^{*)}).

Тут наведені міркування про розумові здібності українського національного типу різних авторів — наших і чужинців. Отож зовсім немає підстав uważати інтелектуальність українців нижчою від інших народів.

СИНТЕТИЧНИЙ ТАЛАНТ

Ми указали на три основні складники української душі. Поза тим наша духовість має різноманітне багатство проявів і властивостей, зумовлених власне одними трьома складниками. Наш дослідник Д. Мордовцев так характеризує окладність української духовості:

«В кожному українцеві в наслідок законів спадщинності й морального переймання сидять частини душі і філософа Сковороди і «філософа» Кіфії Мокієвича (безпредметний мрійник), але в ньому ж сидять і другі душі, які всмоктали його природою так само історично: в ньому ж сидять частини душ Байди, Гоголя й Залізняка, але в той же час сидить і маленький Шевченко і маленький Гоголь»^{**)}).

І власне ніхто, як наш Шевченко розкрив величезний діапазон української духової стихії, показавши глибоку ніжність, яка вулканічно вибухає гнівом у боротьбі з напасниками за волю й гідність української людини.

Серед багатьох рис народнього нашого характеру треба відмітити в першу чергу здатність до синтези. З давніх-давен батьківщина наша займає південно-східні простори Європи. В силу географічних умов ці простори завжди були пляцдармом, на якому відбував-

ся стик народів чи то мирного економічного характеру, чи більш військово-ворожого навали. Кожний народ приносив із собою свою культуру. А тому наші прадавні предки знайомились в такий спосіб з різними культурами. Відбувалась боротьба різних культурних впливів. Рішали при цьому основні уподобання й душевні нахили нашого народу, який одні запозичення приймав, відповідно освоював їх, інші відкидав. В такий спосіб значно збагачувалась власна культура, бо освоєні запозичення ставали національними скарбами.

Але при цьому вироблялась психічна риса уважного й толерантного ставлення до чужого при одночасовому зберіганні свого. Дослідники якраз підкреслюють національну стійкість наших предків.

Схрещування різних культурних впливів Півдня, Сходу й Заходу й органічне перетворення і засвоєння їх сприяло витворенню синтези у наших предків. Отже культурна синтеза то є щось нове, новий витвір на основі запозиченого й переробленого згідно власних уподобань і потреб. Здатність до синтези є важна риса в нашому характері, і це відмічають дослідники. Німецький сходознавець д-р Ганс Фрюнтель казав:

«Україна прямо призначена до свого синтетичного завдання. Вона має у своєму національному характері виразний синтетичний талант. Дрібничково мрійницьке роздумування москаля є для українця далеке й чуже... Він брідиться всім, що буриє, розкладає, що нищить, він любить компроміс, вид цілості, логічну гармонію»^{**)}).

На доказ своїх міркувань порівняно творчість Гоголя й Достоевського. Гоголь, наприклад, «синтетично установив свою велику галерію типів» у «Мертвих душах», тоді як Достоевський дав геніальну аналіз психіки своїх героїв, «не зібравши їх знову в одну більшу, впадаючу в очі єдність». Ту ж саму здатність до синтези знаходить він у маляра Рєпіна в його картині запорожців «Лист до султана».

Нарешті, історичний факт створення Києво-Могилянської Академії й її праця та праця філософа Сковороди, на думку д-ра Ганса Фрюнтеля, свідчать, що Україна «є в силі створити благодійну синтезу вітальності й релігійно-

*) І. Нечуй-Левицький. «Чорні хмари», стор. 60—61. Держвидав України 1929 р.

**) «Малоросійське плем'я» з книги «Жизописная Россія». Т. 5.

**) «Рідне слово», ч. 7, 1946 р.

сти, змістовості і внутрішнього життя. Є вона в спроможності піднести наново і продовжувати перерваний свого часу многонадійний процес культурної синтези Сходу й Заходу»^{*)}).

Особливо великого значення цій синтетичній здібності нашого характеру надавав В. Липинський. Він називав це «суттю України, її душею... історичним покликанням... найглибшою основою буття». На думку Липинського, історія наша виказує періоди повного розквіту національного існування тоді, коли відмінні культурні й світоглядні впливи Сходу й Заходу знаходили у нас гармонійне поєднання. І навпаки — не зсинтезоване прийняття ідейних чи інших запозичень з одного боку й безоглядне поборювання з другого завжди приносило нам руїну, взаємне нищення.

«Маючи в своїй нації і Схід і Захід, і одну й другу Церкву, і один та другий — то ці то інші форми приймаючий і сам в собі непереможний історичний напрям — ми мусимо, коли хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національної в собі весь час гармонізувати. Без такої гармонізації ми гинемо як нація: підпадемо — не завойовані ніколи чужою зброєю, а завжди власним внутрішнім розкладом — під впливи то східньої Москви, то західньої Польщі. Гинемо, покарані за невиконання того завдання, яке дано тільки нам»...^{**)}).

Слід тут підкреслити особливу вагу синтези у родинному житті. В цій синтезі протистоять мужеський і жіночий первні людського роду. В жіночому первні маємо багатство шляхетної чуттєвої стихії: глибоке релігійне чуття, естетизм, ласку, ніжність, альтруїзм. Натомість мужеський первень повинен бути носієм мужності, витривалості, стійкості, взагалі сили. Синтезуючись між собою, взаємно себе доповнюють. У висліді буде прекрасна атмосфера для позоцінного виховання дітей і самопочуття батьків. Така синтеза забезпечить розквіт індивідуальних сил обох первнів і найкраще діяння їх, а також збереже взаємоконтроль поступовання подружжя. Це є вища форма культури родинного життя, вища від патріархату чи матріархату, при яких наявні односторонність, перевага якогось одного первня

^{*)} «Рідне слово», ч. 7, 1946 р.

^{**)} «Релігія і Церква в історії України». Стор. 54—55.

на шкоду другого. Тільки вдало проведена синтеза забезпечить добре родинне життя і тим принесе оздоровлення й у суспільство. Отже оздоровлення нашого суспільного життя слід починати з оздоровлення наших родин. Правильні стосунки в родині, додержання здорових демократичних засад у ній дасть добрий ґрунт, на якому зросте добре впорядковане суспільне й національне життя.

Так само високо цинив синтезу й д-р А. Ричинський.

«Українська психіка, релігійний світогляд, мистецтво й ціла історія — все говорить про синтетичну вдачу народу. І все це водночас наражає нас на смертельну небезпеку:

»Найвищий цей дар буде ще вам

Найтяжчим прокляттям«.

Бо, щобі сповнити своє синтетичне призначення, український народ мусить зжитися з обома світами, з обома відмінними культурами, мусить засвоїти їхні цінності й органічно їх перетравити. Бути не містком, де зустріються шляхи Сходу й Заходу, а Пантеоном Сходу й Заходу.»^{*)}

І власне в оцьому живанні, в засвоєнні різних культур і криється велика небезпека. Небезпека в тому, що нові запозичення можуть прийматися безкритично, без належного синтетичного перероблення їх. Національна субстанція, може, й підсвідомо їх не приймає. І тому такі чужі запозичення несуть з собою нищівну боротьбу й руїну. Відповідальність за це падає в першу чергу на провідні особистості, які, очевидно, не доросли до того.

В наслідок довголітнього поневолення нашого народу ми затратили своє національне самопізнання. Це не є те, що називають національною свідомістю, під якою розуміють усвідомлення власної національної окремішності. Під самопізнанням розуміємо знання суттєвих основ буття своєї нації, знання її доховості. Коли це нелегке для ширших мас, то для провідних особистостей це конечне. Ми маємо право вимагати цього від тих, хто береться до проводу.

Слід зазначити, що синтеза, хоч і великий дар Божий, але він у нас не розвинений. Розвиток його у нас припинився з часом поневолення імперіалістичними сусідами. Але то є харак-

^{*)} «Проблеми української релігійної свідомості». 1933 р. Стор. 254 — 255.

терна наша позитивна властивість, і зміцнювати її є завданням нашої національної педагогіки.

ІДИВІДУАЛІЗМ

Другою загальноновизнаною властивістю нашого народнього характеру є індивідуалізм. Що таке цей індивідуалізм і як розуміти його в нашій національній вдачі? Чи це позитивна, чи негативна риса, а тому плекати, чи поборювати її має наша національна педагогіка? Загально можна окреслити індивідуалізм як усвідомлення людиною даних їй від Бога при народженню прав на власну волю й незалежність, відчуття власної гідності. Таке усвідомлення власної особистості каже визнавати таку ж гідність і в других, а тому воно родить взаємощанування. Отже індивідуалізм признає цінність людської особи самої в собі.

Ця риса, як стверджують дослідники, походить з давніх-давен, з часів трипільської культури. Пов'язана вона з наявністю матріярхату тієї культури. Перевага жінки-матері в родині й суспільстві в силу природи материнства, для якого всі діти однаково милі й дорогі, признавала певні права для всіх членів родини. В цьому вже було признавання певної вартості особи людини. Це й стверджує проф. В. Щербаківський. «В матріярхальнім суспільстві й родині існувала приватна власність його членів і переважали засади примітивної демократичності*). Оця приватна власність в українських родинах добре збереглася аж до наших днів: не тільки дорослий не вдягне не його одягу, а навіть малі діти кожний має свій одяг чи ще якісь речі особистого вжитку.

Риси індивідуалізму, започатковані в таку сиву давнину, мали інші сприятливі умовини в своєму розвитку. Такими були великі рівнинні простори придніпрянських степів, які давали притулок всім, хто не погоджувався з панським обмеженням особистої волі кріпаченого люду. З економічного боку, як твердить проф. І. Мазепа, степ мав негативний вплив на розвиток господарчих відносин, бо багатство природи краю не вимагало інтенсифікації господарства, зате в пляні формування народнього характеру ці степові простори

ри позитивно впливали на зміцнення почуття особистої волі й незалежності.

Так само сприяли розвитку індивідуалізму і впливи гелленської культури. Про поширення її на наших землях з давніх часів ми говорили вже напочатку. Тут слід тільки підкреслити силу тих впливів, а особливо цінування людської особистості. Ці впливи найшли добрий ґрунт у трипільській культурі, гармонійно доповнювали її і тому так легко прицеплювались і поширювались. Українські простори ще в першому тисячолітті до Христа належали до «середземноморського культурного кола античної Еллади... Ми були північною окраїною, північним сегментом цього культурного круту... До цього круту не належала тоді ані Середня, ані Західня Європа, ані сусідні нам — від Заходу і, тим більш, від півночі — народи», каже Є. Маланюк. Довговікове перебування наших пращурів під впливами цієї античної гелленської культури «дало, мусило дати, величезні наслідки, які жили, живуть і житимуть в нас, у нашій підсвідомості, в нашому організмі, крові і жилах» (Є. Маланюк**).

Ще більш рішуче висловлюється про ці впливи митрополит Іларіон. «Увесь наш український дух, як народу, усю нашу духову культуру прицепила нам Візантія**).

Найцінніше в грецькій культурі було цінування людини. Людина стояла в центрі тієї культури, бо вона була джерелом її і в той же час структурним складником суспільства. Філософи у своїх теоріях підносять вартість людини; поети, а особливо геніяльні мистці, у своїх довершених творах стверджують творчу силу людини. Очевидно, тут, у цій культурі, покладено фундамент культу людини, її гідності й волі. «Багато є чудес на світі, але людина за всіх найдужча», писав грецький поет Софокл.

Зрозуміло, що ось такі грецькі культурні впливи сприяли зміцненню індивідуалізму у нашій вдачі. При хліборобській культурі (а вона була вже давно, ще перед Христом, на наших землях) і при індивідуальному веденні хліборобства треба було покладатись

*) «Нариси з історії нашої культури», стор. 12.

**) Митрополит Іларіон. «Візантія й Україна», стор. 10.

на власні сили й здібності, а тому слід було плекати ці здібності, не надіючись на колектив. Це однак не перешкоджало природному потягові до суспільних форм життя і розвитку таких форм. Розвинене чуття індивідуалізму надавало тільки цим суспільним формам особливого забарвлення, а саме: це могло бути лише добровільне з'єднання рівноправних одиниць, членів громади для кращого забезпечення взаємних і загальних інтересів. І це стверджують усі наші дослідники. «Не уявляючи нічого насильного, щоб душило особу, чи то буде влада »большака«, чи більшість голосів у громаді, українське одночасно є скільниий до громадських організацій, основаних на взаємній згоді і гідності їх членів. Доказом цього є живучість преріжних товариств, братств, артілів і інших асоціацій». (Ставровський. За «Призначенням України». Ю. Липа).

Так само дослідник форм українських асоціацій (спілок, громад) проф. Щербина каже:

«Твердження про якусь расову нехить українського народу до асоціативного первня є цілковита нісенітниця. Український індивідуалізм супротивиться стадності, однак особиста самостійність українця, його прив'язання до якоїсь власної ділянки праці дуже легко впливається у найріжніші форми й інтереси. Споконвіку артілі грали в економічній житті українця (в хліборобстві, торгівлі, ловецтві) дуже важну роль».

Це ж саме стверджує і згадуваний уже проф. Григорійв.

«Особистість ставлять вище всього, як самотету. Лише зв'язують її громадою так, щоб вона не шкодила ніякій іншій особистості. В українців громада не самоціль, а засіб для задоволення потреб особистости, яка є самоцілью. Громада є спосіб урівновважити потреби осіб. Це не німецький і не московський колектив, який існує сам для себе, в жертву якому віддається все.» («Українська національна вдача». 1941).

І це буде правильне розуміння нашого індивідуалізму. Стремління до особистої волі, незалежності й гідности, а разом із тим узнавання такого ж права і за кожною іншою людиною. Тому й об'єднання їх у громади може числитися як добровільне, різноправне й взаємнокорисне. Таке розуміння взаємостосунків особи й громади то є здорова, творча синтеза, вироблена прак-

тикою життя. В такий спосіб найкраще забезпечуються дві сторони життя людини — особистого й громадського.

В такій синтезі гармонійно поєднуються вимоги особи й громади для взаємного добра. А тому слід уважати індивідуалізм як синтезу особистого й громадського не абстрактним позитивом в характері як окремої людини, так і цілого народу. Натомість однобічні стремління індивідуалізму, без такої синтези, будуть негативом чи то окремої особи, чи в характері народу.

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ

З індивідуалізмом тісно в'яжеться чуття приватної власности. Це один із проявів індивідуалізму. Коли під цим ми розуміємо природне право людини розпоряджатися своєю особою, то приватна власність теж означає право її, але вже не внутрішнього, а зовнішнього порядку: право розпоряджатися матеріальними речами. Отже приватна власність означає збільшення правних можливостей людини. Цим самим вона підкреслює ніби більшу вагу її, збільшує її гідність.

Приватна власність має ще й інше значення. Вона підсилює патріотичні чуття людини до свого краю, батьківщини. Патріотичні чуття через власність на ріжні матеріальні блага самі ніби матеріалізуються, втілюються в реальні образи. А це дає більшу мобілізацію відпорного духу людини в боротьбі за власний спосіб життя.

ДЕМОКРАТИЗМ

Далі, характерною рисою української народної вдачі є наш демократизм. Під цим здебільшого розуміють систему державного правління, яке найкраще забезпечує повноправність своїх громадян. Але така система може бути тривкою тільки тоді, коли вона відповідає духовій субстанції народу, а не механічно накинена йому ззовні. Бо, власне, демократизм є узнавання прав інших, ставлення до других, як до рівноправних собі громадян. Тільки що при демократичному ладові ця рівноправність забезпечується відповідною формою державного устрою.

Кожний громадянин демократичного суспільства має право і навіть обов'язок брати участь у всебічній розбудові суспільного життя: економічного, культурно-освітнього, правного і політичного. Така участь може бути безпосе-

редньою шляхом дискусійних виступів у вільній пресі або посередньою через вибраних представників народу.

Іноді закидають демократії хаос і безладдя, яке може бути, коли участь в управі буде мати маса народу. Це фальшиве розуміння демократії. При всяких системах урядування, будь-то диктаторські чи демократичні, урядує порівняно невелика група, меншість. Це повинні бути ліпші, добірні особи даної спільноти. Оця урядуюча меншість при демократії добирається шляхом вільних виборів самим народом, а не призначається згори, як то є при диктаторських системах.

Другою важною і характерною рисою є відповідальність урядуючої меншости. За демократії вона відповідає перед народом у формі особливих органів спеціально для того вибраних; за диктатури — перед диктаторською клікою. Отже в першому випадку така урядуюча меншість залежна від народу і може бути змінена при наступних виборах; в другому — це замкнута каста, залежна від диктаторів, а тому вона у своєму поступованні більше рахується з волею диктаторів, а не народу.

При демократії політичне життя активізується наявністю політичних партій, яких може бути дві або й більше. Наявність кількох політичних партій є запорукою тривкості демократії, усуває загрозу переродження в диктатуру якоїсь однієї партії. Ця ж сама наявність кількох партій і вільна преса забезпечують свободу виявлення й обмірковування всіх міроприємств урядуючої меншости, цього свободу критики уряду. Оця свобода критики, яка завчасу викриває всі хиби чи шкідливі потягнення уряду і тим сприяє покращанню урядування в інтересах загалу, це є третя важлива ознака демократії.

Демократична система є, зрештою, доброю школою виховання повноправних громадян. Бо коли хочемо мати в державі культурних, політично розвинених і активних громадян, то цього можна досягти тільки їхньою активною участю в громадському і політичному житті. Якраз така участь дасть змогу проявитись кращим особистостям із маси народу і простеле їм шлях до урядуючої меншости.

Правда, при демократії (як також і при інших системах) може прокидатись розгнущана стихія людських пристрастей. Така деморалізуюча стихія, по-

ширюючись, може знищити будь-яке суспільство. Це може бути тоді, коли в оту урядуючу меншість, в національну аристократію будуть попадати люди негідні, деморалізовані, егоїстичні натури. Своїм прикладом на різних щаблях суспільної ієрархії вони можуть вносити розклад у народні маси, деморалізуючи їх. Тому так важно, щоб урядуюча меншість була дійсною аристократією, яку тільки може виділити з себе народ у даний час.

Віriamo у здорову мораль нашого народу і почуття відповідальності за свої вчинки. І власне оця мораль народних мас буде запорукою приборкання сліпої стихії людських пристрастей. В кожному разі, в мільйонних масах народу буде більше гарантії, ніж у якійсь замкнутій касті, яка все буде діяти більш егоїстично.

І власне тут слід підкреслити вагу добре впорядкованого національного виховання, зокрема національного шкільництва. Таке виховання повинно формувати добрих громадян з мужніми і чесними характерами. Вони повинні бути свідомі не тільки своїх прав, а також і своїх обов'язків та відповідальності за добро загалу. В цьому зацікавлена найбільше демократія, бо власне її існування тримається на свідомості й активності своїх громадян.

Щоб брати участь у розбудові суспільного життя, людність повинна бути до того підготовлена і досить зріла, бо демократія то є вища форма суспільного життя, яка може використовувати творчі змагання мільйонних мас. Свобода нелегко дається людям, але вона не є легка і в житті, бо вимагає самодисципліни і самоконтролю.

У великих спільнотах, таких, наприклад, як національні, завжди будуть наявні розбіжності ідеологічного чи тактичного порядку. При диктаторських владах різного ґатунку вони тамуються, не можуть бути виявлені, особливо, коли вони суперечать урядовій лінії. Але, затамовані, вони нуртують і конденсуються до першої кризи, до наступу критичних моментів диктаторської влади. Найчастіше це може бути війна. Тоді такі, затамовані гвалтовно устремління, пристрасно вибухають і можуть дати новий напрямок життєвого розвитку. Без достатнього попереднього обмірковування у вільних дискусіях цей новий напрям може бути хибним, бо служить інтересам якійсь вузькій

групі спільноти, може більш активній. І в цьому ще одна перевага демократії, яка забезпечує свободу ідеологічних змагань суспільства. Тільки в таких змаганнях, у своєчасних і вільних дискусіях досягається найкращої синтези, яку схвалює й приймає загаль. А це означає еволюційний, а не революційний, руйнівницький поступ суспільства.

Коли в духовості чи то окремої особи, чи цілої збірноти є якась риса, вона конче мусить проявитись у практиці життя. Це, власне, і буде доказом наявності її. Йі ось, коли ми звернемося до історії українського народу, то побачимо, що демократична властивість його яскраво виявляла себе протягом усього історичного буття. Зародки його сягають у туманну давнину часів трипільської культури і коріняться в тодішньому матриархаті. Пізніше так само в добу Київської князівки Русі, потім у державі Війська Запорозького часів Богдана Хмельницького і, нарешті, в наші часи у формі Української Народної Республіки.

Дослідник правових відносин українського народу проф. Яковлів каже, що ще в доісторичну добу предки нашого народу витворили значну кількість норм народнього, звичаєвого права. «В основі цих норм лежали: в публічному праві — принципи народоправства, а в приватному праві — принципи рівноправності всіх у спільному житті та стремління до індивідуальної автономії в приватному житті» *). Все населення Київської держави, яке складалось із бояр, міщан і селян, було вільне і мало рівні права: перехід із однієї верстви до іншої був вільний. Державна система Київської Русі складалась із віча, князя і княжої ради.

Віче, в якому могло брати участь все повноправне населення держави, вибирало князя, укладало з ним договір та радилось у важливих державних справах. При незгоді з князем віче виступало проти нього, могло скинути його й шукати іншого.

Князь правив державою на підставі договору з вічем. Він був виконавцем державної влади: законодавчої, судової, адміністративної і стояв на чолі війська.

*) Ця і дальші цитати взято із «Українського права» проф. Яковлева. «Українська культура», ред. проф. Антоновича.

На місцях існувала народня самоуправа.

Основні засади демократії ще більш конкретизувались у козацькій державі XVII ст. Верховним органом влади була Генеральна рада, яка мала функції: законодавчу, судову, адміністративну. Вона обирала гетьмана й козацьку старшину, вирішувала питання війни й миру, укладала договори з чужими державами, мала право суду над гетьманом і старшиною.

Гетьман був «зверхнім ладцем і господарем» поза сесією Генеральної ради. При гетьмані був дорадчий орган — Рада старшин та виконавчо-дорадчий — Генеральна старшина.

Так само суди, як стверджує той же проф. Яковлів, були побудовані за широкою участю всіх верств населення. «Особливістю козацьких судів була значна й активна участь у суді населення». Одним словом, «в устрою козацької держави було заховано багатьох давніх принципів державного устрою Київської держави».

УНР є формацією нашої сучасності, тому не говоримо тут про її демократизм. Лише одно слід підкреслити: це конституційне забезпечення прав національних меншин як жидів, поляків, росіян тощо. На це звертаємо увагу як на вияв справжнього демократизму українського народу, бо таких спеціальних прав національні меншини в інших державах на той час не мали.

Література, кажуть, є дзеркало душі народу. Коли так, то це українське дзеркало показує ту душу вільнолюбну, глибоко демократичну. Рівноправність людей, боротьба проти соціального, політичного і національного поневолення були й є основними мотивами нашої літератури. Недаром професор Колумбійського університету п. Менінг називає українську літературу найдмократичнішою літературою в світі.

Наявність демократизму в нашій духовості не підлягає сумніву. Але в той час, як вільні народи західного світу, переважно ангlosакси, на сьогодні досягли високої досконалості у своїй демократичній системі, наше поневолення імперіалістичними сусідами, москалями та поляками, загальмувало розвиток нашого демократизму і навіть спотворило його. Про викривлення його чужими впливами ми вже говорили в

розділі про наслідки руїнницьких впливів чужих педагогів.

Ніхто не заперечував глибокого демократизму українців — ні свої дослідники, ні чужинці. Аж ось після програвих наших Визвольних Змагань виступили з таким запереченням і взагалі негачією демократії загально відомі В. Липинський та Д. Донцов. Обидва вони дідичі, перший зукраїнізований поляк, а другий — росіянин. Отже не української раси і, певно, тому не могли глибше пізнати українську духовість.

Як уже сказано, на їхнє негативне ставлення до демократії вплинув неуспіх наших Визвольних Змагань та помилки правлячої тоді демократії, а з другого боку панівний тоді в Західній Європі протидемократичний рух. Представниками цього руху були німецькі філософи Ніцше і Шпенглер та соціологи — француз Сорель і італієць Парето. Проф. Мазепа стверджує:

«Обидва ці автори (Липинський і Донцов — І. Г.) не суті намагалися прищепити нашому суспільству ті самі ідеї та світогляди, що їх проповідували: Ніцше, Сорель, Парето, Міхельс, Шпенглер і багато інших чужих авторів.» *)

На думку Липинського, демократія є хаос розкладу, правління расових мішанців без духової одноцільності з взаємною ворожнечою, зрадництвом і продажністю, руїна й анархія. За Донцовим — демократія та є правління вулиці, голоти, демагогів. Обидва вони поділяють людей на ліпших і гірших, при чому, ліпші то є превляча замкнута каста (у Липинського — з доплівом кращих із відповідних класів народу). Ця теорія означає нехтування й недовір'я до творчих сил народу, замикання шляху для його розвитку й поступу, а в перспективі — стрясачої революції.

Якби люди були ангелами, то можна було б погодитись і на системи Липинського й Донцова. А коли люди є людьми, які керуються переважно егоїстичними мотивами, то найкращою запорукою постійного оздоровлення провідної верстви, очищення її від нездар і моральної гнилі, є така демократія.

ЛЮБОВ ДО ПРАЦІ

Слід відзначити ще любов до праці, як притаманну властивість української духовости. Існує загальнопоширений погляд на працю як необхідну умову

фізичного життя людини. Праця дає матеріяльні засоби для такого життя. Чим більші ці засоби, тим вигідніше може бути життя. При такому матеріялістичному підході до праці люди, які матеріяльно забезпечені, залишають працю, як непотрібний тягар. І ось тоді виявляється, що ці люди не мають щастя. Через деякий час вони втрачають смак і радість життя. Їх опановує нудьга. Вони не знають, що робити з собою. Нудьга переслідує їх як Бога кара. Ось про таку «хворобу» американських багатців пише газета «Америка» (ч. 48 за 1954 р.) під назвою «Санаторія для хворих на нудьгу».

Виявляється, що один лікар придумав таку санаторію, в якій лікує своїх нудьгуючих мільйонерів різними хвилюючими несподіванками. «В санаторії бушують щодня духи, з'яви, страхи, ба, навіть бігають дикі звірі по коритарах (очевидно, освосні й ттесовані, але «хворі» про це не знають), також практикуються крадіжки, вломи, зловлення злодія тощо». Ось тільки такі сенсації можуть ще збуджувати нерви цих пересичених людей. Але чи надовго?

Без праці розкладаються й загивають цілі суспільства. Історичним прикладом може бути загибель Риму останніх віків, коли багатство й розкіш деморалізували пануючі стани. К. Ушинський підкреслює:

«Дивна й незрозуміла для нас байдужість до життя, подібно якомусь пекельному страховищу, проглядає в безчисленних картинах самогубств художника Тацита. Все життя Риму останніх віків уявляється одною безпросвітною орґією, в якій стільки ж нещастя й душевних незвилікувальних страждань, скільки розпусти, рабства, ненажитого особистим трудом багатства й розкоші» («Праця в психічному і виховному значенні»).

Отже неправильно буде обмежувати значення праці тільки її матеріяльною стороною. Бо праця має ще інше, моральне значення. Це є необхідна умова росту, морального й духового удосконалення людини. Праця, вільна й відповідна природним нахилам і здібностям людини, дає зміст і радість життя, вона є саме життя. Як каже Ушинський, «внутрішня, духовна животворча сила праці служить джерелом людської гідности, моральности і щастя». Отже це є неухильний закон природи, що тільки в праці мож-

*) «Підстави нашого відродження», ч. 2, стор. 46.

ливий розвиток і удосконалення як окремої людини, так і цілих народів. Тільки в праці відновлюються й відсвіжуються чуття людини і тоді вона знає справжньої насолоди життям.

Здається, відомий наш режисер І. Гірняк подавав на сторінках преси свої спомини про відвідини його трупю наших людей на засланні в концтаборах Сибіру. Щоб підсилити працевидайність наших людей, НКВД викликало цей театральний колектив і казало дати кілька українських вистав. Після однієї з таких вистав командант табору зробив для артистів прийняття. На столі були, між іншим, огірочки. Командант підкреслив, що ці огірочки місцеві. «Ваші люди з далекої України, прибуваючи сюди на заслання, брали з собою грудочки своєї землі і різного насіння. Тут скоро вони розвели городи і, як бачите, мають »прекрасные огурчики«. Наші русські, до цього не подумались».

Мені особисто приходилось чути подібні оповідання від наших людей, які поверталися з Сибіру. Всі вони підкреслювали неохоту до праці москалів ради самої праці, які все лаяли «дурних хахлов» за їхню працьовитість.

Нарешті, недавно були статті з приводу повстання на Воркуті. В них також відмічалась працьовитість засланих українців (в даному випадку це були переважно з Західної України), яка була незрозуміла росіянам і яку вони собі пояснювали як бажання вислужитись перед начальством. Все це свідчить про любов до праці в українців і глибше розуміння значення її, тоді коли москалі оцінюють її переважно матеріялістично.

ГОСТИННІСТЬ

До вказаних попередньо рис слід ще додати відому гостинність нашого народу. Дехто пояснює це багатством української землі і матеріяльним забезпечен-

ням її мешканців. Можливо, що в давнину це, а також глибокі християнські чуття, спричинили цю гостинність. Але раз вкорінена ця риса залишається настало і проявляється в найнесприятливіших умовах. Про це свідчить, наприклад, італійський журналіст Маріо Фаріні, який побував разом з італійськими військами в Україні в 1942 р.

«Привітливі, дотідливі, охочі допомогти, гостинні мов ченці... В кожній українській хаті, що мене приймала, єдиний глечик молока, що був у хаті, був призначений гостеві, і йому ж останній шматок хліба, і йому ж цибулина»*).

Тут подано головні риси духовості й характеру нашого народу. Ці риси говорять про багату духову обдарованість української раси. Бо як інакше пояснити у нас глибоку релігійність, любов до праці, любов до природи, гостинність та інші шляхетні риси як не повноцінністю української психіки.

Може не всі позитивні наші властивості достатньо розвинуті й виявлені, але не забуваймо, що цілі століття пануючі над нами москалі й поляки намагались нищити наші національні особливості, руйнували нашу духовість, нашу культуру. Тому слід уважати неправильним і нащо шкідливим для нашого розвою твердження про «негативну психіку українців» і то тільки тому, що монархічні тенденції деяких кіл не мають в Україні ґрунту**). Таке твердження є тенденційне, неправильно подає розуміння нашої психіки, прищеплює чуття меншвартості національної і, врешті, демобілізує національні змагання до поступу. До того ж, це твердження безпідставне і неправильне.

*) Є. Онацький. «Україна очима італійців». «Свобода», ч. 27 за 1952 р.

**) Передова стаття під назвою «Дві психіки — дві долі». «Америка», ч. 215 за 1954 р., 17. листопада.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL: 773-936-5000
FAX: 773-936-5001
WWW.CHICAGO.EDU

Формування української національної педагогіки в її історичному розвитку

Найбільший наш педагог К. Д. Ушинський писав:

«У кожного народу своя ідея про виховання і в основі особливої ідеї виховання у кожного народу лежить, звичайно, особлива ідея людини, про те, якою повинна бути людина в розумінні народу в певний період його розвитку. Кожний народ має свій власний особливий ідеал людини і вимагає від свого виховання втілення цього ідеалу в окремих особистостях. Цей ідеал у кожного народу а) відповідає його характеру, б) визначається його суспільним життям, в) розвивається разом з його розвитком» («Листи із Швейцарії»).

Кожний народ має свій власний історичний шлях розвитку. Цей шлях зумовлює: природне оточення, біологічні якості народу (його фізичні й духові властивості) та взаємостосунки з іншими — військові, торговельні тощо. На цьому шляху виробляється індивідуальність народу: свій власний побут, світогляд загальний і релігійний, ставлення до людини, розуміння її прав і обов'язків; також народний характер. А це все разом становить культуру народу, той матеріал, який формує, виховує людину даної спільноти. А сама оця культура тим тривкіша і виховні впливи її тим сильніші, чим більшу давність вона має. Досліді проф. М. Грушевського, проф. В. Щербаківського, як також археологічні дані останніх часів на території України вказують на велику давність нашого народу та його культури.

Ми більш-менш знаємо свою тисячолітню історію. Але на порозі нашої історії ми вже застасемо в основному вироблений народний характер, як його починають грецькі історики, усталене звичаєве право, високоправне становище жінки, якого не знали інші народи, — це все свідчить про довгий шлях роз-

витку нашого народу в передісторичну добу. Коли взяти під увагу темп розвитку тих стародавніх часів, так різночасно відмінних від наших з нашою пресою, радіо, технікою комунікації тощо, то треба думати, що наша праісторія мусить налічувати не одно тисячоліття.

Проф. В. Щербаківський, говорячи про обряд «калити», розповсюджений на правобережній Україні і зумовлений, на його думку, матриархатом, каже: «А це напевно було тоді, коли у нас була т. зв. Трипільська культура енеолітична на Правобережжі» *).

Поет Є. Маланок у своїх «Нарисах з історії нашої культури» наводить цікавий факт, який показує, може, й підсвідоме діяння отієї стародавньої нашої культури. Десять у 1922 р. в польському таборі для інтернованих частин Української Армії були розміщені також окремі групи з російських відділів Савінкова. В бараці, де знаходився автор, Є. Маланок, опинилося кілька людей, а серед них дехто з колишніх вищих урядовців (якийсь прокурор із Петербургу й інші).

«Ці люди, дуже занедбаного вигляду, лежали сливе цілий час на брудних сінниках і навіть лежачи харчувалися з менажок. Зате цілий той час поміж їжею і спанням вони присвячували спогадам про «блестательний» Петербург, славні ресторани і те, що і як вони там їли... До цієї ж групи належав досить літній чоловік з виразно військовою поставою, бідно (як і всі), але дуже охайно одягнений. Він мав з собою сина підлітка... Вони з сином трималися осторонь від нас також. Коли приходила пора їжі, цей старий сотник виймав із скриньки чистий рушник — о, диво! —

*) «Передісторичний світогляд й обряд нашого народу» («Христ. голос», ч. 2—3, 1950 р.).

вишиваний, розстеляв його на якімсь стільчику, сидіс на нім менажку з юшкою, вони хрестились, виймали ложки і повагом їли...

І коли я згадую — на тлі таборового вбожества й безнадії, на тлі петербурзьких «бувших людей» — отих «малоросів», батька й сина, я кажу собі: то була культура. То було те, що створилося на нашій землі протягом століть і тисячоліть, всоталося в кров і жили, і чого жадні скити, половці, гуни, татари і навіть москалі — не в силі були знищити» (Стор. 7).

В історії формування нашої національної педагогіки можна виділити окремі періоди, які мають певні особливості. Це будуть: а) стародавні часи, б) прийняття християнства і вплив його, в) запровадження унії й боротьба з нею, г) козаччина, повстання 1648 р.; значення особи гетьмана Б. Хмельницького, ґ) під чужим пануванням: XVIII століття; Г. Сковорода, д) відродження в XIX ст.: Кирило-Методіївське Братство, Шевченко. Драгоманів. Ушинський. П. Куліш. е) Нові ідеології. е) Липинського й Донцова.

Йдучи за Ушинським, ми мусимо в цих окремих періодах віднайти ідеал української людини, який просвічував нашому народові в його поступові й який міг змінюватись в залежності від розвитку суспільного життя. Певні труднощі являють собою стародавні часи, бо вони ще покриті для нас туманом. На підставі деяких історичних даних, а також археології, ми можемо мати загальні уяви про побут і світогляд наших далеких предків. А це якраз і є те, що виховувало людину.

Історія стверджує, що наші прапредки жили окремими кровноспорідненими спільнотами-родами. Цього вимагали труднощі в добуванні потрібної живності. Очевидно, хліборобство було примітивне і не давало потрібної кількості харчу, а ловецтво при тодішній техніці вимагало спільних зусиль більшого гурту людей. Це й примушувало, як зазначає проф. Грушевський, окремих членів цупко триматись свого роду, жити спільними інтересами, дбати про загальне добро. Тому слід думати, що в ту прадавню добу окремі члени родів мало почували свою окремішність, мало усвідомлювали свою індивідуальність. Бути добрим членом свого роду, якнайкраще дбати про його добробут — такий мусів бути ідеал людини в тих часах.

Але при сприятливому підсонні і багатих ґрунтах, які посідали наші прапредки, скоро розвинулось хліборобство і стало головним джерелом прожиття. В свою чергу більша економічна забезпеченість, дякуючи поступові хліборобства, спричинило деякі зміни в суспільному житті: з роду, як загальної цілості, починають виділятися окремі родини і з бігом часу все більше усамостійнюються.

В тих родинах часів Трипільської культури панував матриархат. Це мало не абияке значення для розвитку родиннопобутових взаємовідносин. Жіночий первень взагалі більш лагідний, гуманний, з перевагою шляхетних почувань, а тому це мусіло відбитися на гуманності родинного побуту.

Ми знаємо з історії, що навіть до невольників слід було ставитись гуманно. А через певний час їх взагалі звільняли, і вони могли вертатись до свого народу, чи залишатись, але вже вільними, як усі.

До цього слід додати ще те, що «по споконвічному погляду, перейнятому з родових часів і додержаному в Україні в значній мірі досі, майно належало спільно цілій родині (тепер сім'ї, давніше родові), і батько або інший «домачин» був тільки його управителем, а не самотнім властителем», стверджує проф. Грушевський (Том III, стор. 371).

Це все виховувало в членах родини почуття власної гідності, почуття правності і взагалі вартості своєї особи. Звідси має початок наш індивідуалізм.

РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД

Цікаві особливості помічаємо в релігійному світогляді нашого пранароду. В основі його початково був культ предків, який замінився, очевидно, в залежності від поширення хліборобства, культом природи. Залишки культу предків помічаємо ще й досі в обрядах наших на Святий вечір перед Різдвом. Проф. Грушевський твердить, що в основі релігійного світогляду наших прапредків був єдиний головний бог Сва-рог, що знаменував собою творчі сили природи. Цей бог був добрий, податель усякого добра, бо й саме слово «бог» означало багатий, добрий. Нижче єдиного бога стояли другорядні божества як Перун, Хорс, Велес тощо, які знаменували собою певні природні явища.

Цікаво, що в світогляді нашого пранароду не було божеств темних, воро-

жих людині, які були б символом зла. Про це проф. Грушевський зазначає: «Скільки небудь виробленого дуалізму в слов'янським релігійним світогляді не помічаємо» (Т. І. Стор. 322). Це цікаво відмітити тому, що такий світогляд свідчив про життєрадісну вдачу і впливав зворотньо на виховання оптимізму наших людей у ті передісторичні часи.

Згадуваний уже раніше д-р Ричинський також щодо цього каже:

«Українці вже від передісторичних часів вірили в містичний зв'язок між людиною і цілим світом і Богом, зв'язок дуже близький, який кожного втягав до активної участі в культурі і наповнював людину природним оптимізмом, вірою в цінність і красу життя» *).

Другою цікавою особливістю є брак розвиненого релігійного культу.

«Можна з усякою певністю сказати, що в нас їх (жреців) не було, та се й зовсім натурально при слабо вироблених формах релігії й культу. Жертви від народу чи держави справляв князь, у родині — батько чи старший у сім'ї (Грушевський. Т. І. Стор. 336).

Брак розвиненого культу не можна пояснити короткотривалістю передхристиянської доби. Ми знаємо, що ця доба тривала тисячоліття. Скорше, треба думати, це явище вже в тих часах виявило притаманну нашій расі й характерну властивість: звертати увагу на суть, ідею якогось явища, а не на форму їхнього виявлення. Форма, в даному разі обрядовість, мала другорядне значення.

НАРОДНИЙ ХАРАКТЕР

Велику виховну вагу має й народний характер. Під цим треба розуміти характерні типові властивості вдачі, притаманні якомусь народові. Ушинський каже:

«Спадкові нахили, поширюючись і спадково і прикладом, готують матеріальну основу того психічного явища, яке ми називаємо народнім характером» **).

Легко собі уявити, який довгий ряд поколінь мусіло перейти, щоб витворити й усталити певний тип народнього характеру. А вже 1400 р. тому назад ми маємо характеристику наших пред-

ків у грецьких істориків Прокопія й Маврикія, і ця характеристика дуже нагадує нам нас самих. Вони вже тоді ствердили, що анти (наші предки) мали характер «привітний, ласкавий, м'якосердний, щирий, а при цьому веселий, поетично закрашений. Але також вони вперті, не охоче підпорядковують свою гадку гадці загалу, їм бракує згоди, солідарности» **).

Можливо, що в ту далеку добу, на початках розвитку індивідуалізму, оці властивості вдачі оцінювались нашим пранародом як позитивні, що їх треба було наслідувати й передавати молодому поколінню. Очевидно, вони служили певним виховним ідеалом того часу і тому так глибоко закорінилися. І ми бачимо: минали довгі століття, змінювались умови життя, а ці властивості залишаються ще й посьогодні. Ми розуміємо тепер негативи своєї національної вдачі.

Наша національна педагогіка повинна ставити своїм найголовнішим завданням поборювати оті негативи, перевиновити свою вдачу, але це ми зможемо зробити тільки тоді, коли справа нашого виховання буде в наших руках. Народний характер, як національна спадщина, неухильно впливає на молоді покоління, як каже Ушинський, і прикладом і спадковістю. Сила впливу їхня велика, і нелегко нам позбутися тих складників, які сьогодні ми розуміємо як негативні. Потрібна довга, цілеспрямована й наполеглива праця.

РОЗВИТОК ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

Суспільне життя нашого пранароду вимагало унормування взаємовідносин. Так формувалось і постало звичаєве право, яке пізніше лягло в основу першого збірника законів «Руська Правда». Дослідники високо оцінюють оте старе наше право. Приміром, проф. Грушевський каже:

«Право «Руської Правди» має виразні сліди довгого й старанного вироблювання. Уже в сі часи — кінця XI й XII в. ми знаходимо в ній виразно зазначені поступові напрями, що підіймаються над матеріалізмом примитивного права... Деякі ж прикмети, як, наприклад, високо поважання до гідності чоловіка (щоправда — ще свобідного тільки), що виявляється в браку кар на тілі і в карах за самовільний арешт,

*) «Проблеми українського релігійного світогляду».

**) К. Ушинський. «Привички і навики».

**) За Грушевським. Том І. Стор. 310-311.

розвинене поняття чести, що каже гірше карати образливі для чести чоловіка вчинки, як матеріальні чи фізичні шкоди, як печальність про правну охорону чужоземців, і т. и., дають йому дуже похвальне з культурного погляду свідство й високо підіймають його, наприклад, над пізнішим московським правом, що вийшло з нього, але під впливом нового державного процесу занедбало деякі благородні прикмети давнього руського права» (Т. III. Стор. 372).

Отже звичаєве наше право формувалося на підставі шанування свободи людини, її гідності й чести. По суду, наприклад, не карали на смерть. Найвища кара була «поток і разграблення», цебто вигнання й конфіскація майна. Правда, в тих давніх часах існувало право пімсти, але знов таки за образу чести або ушкодження здоров'я. Пізніше право пімсти було замінено грошовою карою, при чому образа чести каралася вище скалічення тіла. Вже тоді зароджувалося гасло — «нікого не карай без суду!». Коли пригадаємо московське свавільство й самодурство в судових справах навіть ще й тепер, то зрозуміємо глибоку відмінність у духовості українського й московського народів.

Порівнюючи правосвідомість нашого народу в ті давні часи з іншими народами, як скандинавські, старогерманські, навіть римського чи візантійського, проф. Грушевський підкреслює оригінальність і перевагу цієї правосвідомості. Він каже:

«В розвою права, культури, суспільно-політичного устрою скандинавські народи йшли позаду руських племен... Візантійське ж право (суспільності старішої, далеко вище розвиненої) — мало дуже сильні шанси для впливу на руське право (особливо в церковних судах)... Однак, — і се власне цікаво, — не вважаючи на такі сильні шанси, вплив і візантійського права на руське був дуже повільний і в сумі — не дуже значний. Се пояснюється великою різницею в культурі Візантії й Руси й існуванням інакших, глибоко закорінених і досить вироблених правних поглядів на Руси» (Том III. Стор. 357—358).

Нам важно підкреслити тут порівняно високу культуру правосвідомості наших предків тих давніх часів. Очевидно, вона відповідала глибокозакорі-

неній духовій субстанції народу і, хоч несвідомо, виявляла її. Пройшов довгий ряд століть, поки народ інстинктивно вишукував кращі форми правопорядку у суспільних взаємовідносинах і потім задержував їх у звичаях і традиціях. Зате те, що, може, несвідомо творилось протягом довгого часу, стало потім свідомим знаряддям дужого виховного впливу на наступні молоді покоління.

СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ-МАТЕРІ

Для національної педагогіки важно також відмітити становище жінки-матері в українських родинах уже в ті давні віки. Проф. Грушевський відмічає, що правне становище жінки в українських племенах було вище, ніж у римлян або германців. «Чоловік не мав права життя й смерті над своєю жінкою (як то було розповсюджене в тих і навіть пізніших часах) і за убивство її однаково ішов на суд» (Том III. Стор. 374). Разом з чоловіком вона появлялася публічно в товариствах чи «по ігрищах». Навіть і сама одна могла там приймати участь за дозволом свого чоловіка. В цьому ніхто не вбачав чогось злого. Навіть сама стародавня назва чоловіка й жінки — ладо й лада — свідчить до певної міри про рівноправність цих першнів, що давали лад у родинному житті.

Слід особливо підкреслити велике виховне значення такого правного становища жінки в родині й суспільстві. Вона безумовно впливала на прояви мужеської сили чоловіка, що як старший і фізично сильніший, міг стреміти підкорити собі, обезличити й поневолити слабших членів родини. Сама на становищі слабших, але правна, вона брала в оборону своїх дітей, стояла на сторожі їх прав і людської гідності. Отже вона була тим чинником, що стримував крайні, негативні прояви мужеськості в мужчинах, злагіднювала взаємостосунки.

Становище нашої жінки-матері сильно різнилося від становища жінки в московському суспільстві навіть у геть пізніших часах аж до XVIII ст. нашої доби. Стоїть пригадати собі хоч би відомий «Домострой», який трактує жінку як домашню рабину чоловіка. Московська жінка проводила час у закритих теремах, зовсім ізольована від життя, марнувала свої духові сили. Безправне становище її не давало можливості благотворно впливати на прояви

мужського первня. Чи не цим слід пояснити жорстокість навіть сьогочасних москалів, як їхню національну рису, яку відмічає їхній же письменник М. Горький?

ЛЕГЕНДИ

В цей же передісторичний час, треба думати, постали й деякі легенди, як їх подає Наталена Королева у збірці «Старокиївські легенди». Ось легенда «Скитський скарб». В ній розповідається, як Творець світу глибоко заховав від людей золоті скарби, бо знав, що вони принесуть людям нещастя. Один такий скарб був захований в глибинах Бористену (Дніпра). Охороняла його дочка Бористену Ларта. Але вона стала жінкою бога Перуна, мала дітей і внуків. Щоб ущасливити свій рід, вона віднайшла той скарб і винесла на поверхню. Із-за цього скарбу постала між людьми незгода й колотнеча. Ідея легенди: жадоба багатства та людський егоїзм є причиною нещастя в житті людей.

Друга легенда називається «Мелюзина». Це дочка Зевса і жінки Землі. Вона стала дружиною Геракла. Коли сини стали підростати, Геракл залишив її, наказавши післати їх, як дійдуть зрілого віку, воювати людську кривду. Мелюзина не виконала наказу батька Геракла й пустила своїх синів воювати Кимерійців (слов'ян), бо вони мали в себе схований скарб. Але вождь кимерійців загинув, не виявивши схованки скарбу. За допомогою чарів Мелюзина відшукала скарб — золотий плуг і ярмо — й дала своєму народові. Але знов, замість щастя й добробуту, цей скарб посіяв між людьми невдоволення й ворожнечу.

Подібна до першої є ідея й цієї легенди: матеріальні скарби, багатства приносять людям нещастя, бо через ці скарби люди забувають головне — братню любов і справедливість.

Доводиться дивуватись, які високі моральні ідеї просвічували нашим предкам ще в ті стародавні часи. Виховне значення цих ідей, які обмежували людський егоїзм і скеровували зацікавлення людини в інший світ духових інтересів, не можна легковажити.

ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТИАНСТВА

Ось так виглядали початки нашої національної педагогіки в тих давніх передісторичних часах. В загальному вони представляли собою добрий ґрунт

для прийняття християнських ідей. Ці ідеї, що їх приносило християнство, в деякій мірі гармонійно доповнювали й розвивали те, що вже було в зародку у наших давніх предків. Д-р А. Ричинський каже:

«Український релігійний світогляд віддавна опертий на віру у всеприсутність та інтимну близькість Бога-Добродія, світового Господаря-Промислителя. Московська релігійна думка (і католицька наука) виходить від свідомости розколу між Богом і людиною, — на Україні живе віра, що вони споконвіку вже примирені, що Бог і людина у своїй глибокій суті близькі собі та що Божя сила є іманентною причиною всього у всьому... Ці дохристиянські поняття дивно збігаються з християнською ідеєю втілення Божої Премудрости у матеріальній природі («Слово сталося тілом»).

Тому й нова релігія християнська, коли говорити про українські племена, приймалась досить вільно й поширювалась легко. Знайомство з цією релігією греків наші предки мали вже задовго до офіційного прийняття її державною владою князя Володимира. Близьке суспільство й жваві стосунки торговельні з грецькими колоніями на північних берегах Чорного моря сприяли тому. Цим пояснюється те, що і християнство з Візантії і візантійська культура взагалі так легко й так глибоко сприймалися на Київській Русі. Уже через півсотні років після офіційного хрещення України-Руси ми маємо свою оригінальну літературу, пов'язану з власним національним життям, глибокозмістовну, перейняту високими християнськими ідеями (твори митрополита Іларіона).

Деяка співзвучність нового християнського світогляду із старим поганським спричинилась до взаємопроникання їх, а також у обрядовості. Проф. Грушевський стверджує деяку поганізацію християнства, особливо на перших порах, і вона залишалась ще довго в нашій Церкві, не дивлячись на боротьбу духовенства.

Коли говоримо про деяку співзвучність між старим і новим християнським світоглядом, то велика заслуга нового світогляду полягає в тому, що він дав ясні, певно зформовані нові погляди й ідеї, які ще не були викристалізовані у наших предків, але до яких вони стреміли у своїй підсвідомості. Отже тим самим християнство значно

прискорило процес морального й культурного росту нашого народу.

«Під благодійним впливом християнських понять зм'ягчуються первісні, примітивні пристрасті, злагоджуються грубі звичаї поганського войовничого суспільства, зникає подалу невідлнщтво, засвоюються гуманні погляди й поняття»*).

Відповідність християнства природним заложенням української вдачі сприяла поширенню монастирів, виділяла з-поміж народу ентузіастів нової релігії, які стреміли до морального самоудосконалення і ставали авторитетним прикладом для свого народу. Такі були Антоній і Феодосій Печерські, препод. Варлаам, потім Нестор Літописець і багато інших. Ці високі авторитети нової Церкви благодійно впливали і на державну владу Київської Русі в особі великих князів та їхнього оточення. Державна влада гармонійно співпрацювала з Церквою, допомагаючи цій ширити в народі нову християнську мораль і підтримуючи авторитет служителів Церкви. Така співпраця витворила благодійну синтезу цих двох найвищих установ народу. Проф. Власовський стверджує:

«Якраз наша українська Церква від організації її при князі Володимирі Великому, через усю першу добу її історії, являється яскравим прикладом застосування системи симфонії, союзу поміж державною і церковною владою для добра народу... Наші князі не були «цезаропапистами». Починаючи від св. кн. Володимира, вони не втручались в чисто релігійні справи Церкви, в справи віри... Вплив на церковні справи й життя та ролі Церкви в державі вони мали, але не в характері залежності й підпорядкування Церкви державі, а в дусі, як вище сказано, союзу й гармонії поміж ними»**).

Така синтеза якнайліпше впливала на поширення й заглиблення в народню свідомість високих ідеалів православної віри, повільно просякаючи увесь народний побут.

«Українське православ'є мало синтетичний і еволюційний характер і тому відрізнялось толеранцією щодо інших

поглядів і вірувань... Було це правдиве Християнство, дійсне й святе православ'є, не викривлене в своїй суті ані в своїй меті... Воно заглиблювалось в народню свідомість і в народний побут і мало всі підстави до пишного розцвіту на українськім ґрунті», — каже А. Ричинський*).

Візантійське християнство було могутнім поштовхом, який виявив дрімлючі сили народу. Вже в XI ст., як то стверджують свої й чужинці, був високий стан культури в Україні в усіх областях суспільного життя: в міжнародних відносинах, в науці, в письменстві і в мистецтві.

«Близку столицю української держави золототерхий Київ уявляється чужоземним подорожнім як велике, людне й багате місто з 400 церквами, з пишними палатами, з площами, які прикрашають мідяні статуї, вивезені з грецьких колоній у Криму, з 8 базарами, де провадять жвавий торг купці з далекого Сходу, з Візантії, з Відня, Венеції, Регенсбургу, Майнцу, з чеської Праги і з усіх сусідніх земель, з веселим, привітним населенням. Вже на початку XI ст. Київ є предметом заздощів своїх сусідів»...

Так описує тодішній Київ проф. Д. Дорошенко (Там же. Стор. 22-23).

Гармонію у співпраці між Церквою й державою в ті перші часи нашої державности, в Київській Русі, слід тут особливо підкреслити не тільки тому, що це мало благодійний виховний вплив на народ, а ще й тому, що в цьому виявлялась властивість нашої національної вдачі — здатність до синтези. Коли б ця властивість розвивалась у нас нормально, а це було б можливо при самостійному житті у своїй незалежній державі, то можна б думати, що на сьогодні ми виглядали б зовсім інакше, не були б так розсварені, не було б взаєморозжогнечі. Але втративши свою державність, ми втратили й незалежність Церкви.

В московській державі панував і панує розгнущдакий «цезаропапизм». Церква поневолена. Католицька наука свідомо чи несвідомо отаке поневолення Церкви державною владою приписує православію взагалі, а значить і нашо-му українському. Цим робиться велика кривда не тільки нам, православним

**) «Проблеми української релігійної свідомости».

*) Дм. Дорошенко. «Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу». Стор. 22.

**) «Нарис історії Української Православної Церкви». Стор. 48. Т. I.

українцям, а українському народові в цілому, бо шкідливу й негативну властивість москалів приписується нам.

Залежність Церкви від держави веде до пониження її, спихання її на другорядне становище якогось додатку. Використання Церкви в державних цілях ображає релігійні чуття вірних і тим самим сіє деморалізацію. Це не властиве нашій вдачі, бо святість релігійних переживань однаково високо шанувалась у нас як Церквою, так і державною владою.

ВПЛИВ ОРИГІНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Зазначаючи виховний вплив християнства в цілому, слід відмітити окремо вплив нашої оригінальної літератури. Як уже було сказано, ця література мала своїм змістом своє національне життя, але трактувала його з погляду нових ідей християнства. Появляється вона у нас скоро після охрещення. Вже в половині XI ст. маємо знамените «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, далі «Поучення Володимира Мономаха дітям», «Паломник ігумена Данила», нарешті «Слово о полку Ігоревім» і інші. Основна ідея усіх цих творів — піднесення моралі, вимога християнізації усього життя, приватного й громадського, далі любов до свого народу й до своєї батьківщини, почуття гордості й честі.

Проф. Власовський також відмічає, що всі ці автори, «шукаючи небесної батьківщини, любили й земну свою батьківщину та відрізнялись глибокою національною свідомістю» (Стор. 83). Те ж саме підкреслює й проф. Грушевський.

«Ідеї братолюбства й «покорення князів»... набликування до солідарності в інтересах Руської землі — в літописах, в «Слові о полку Ігоревім», ідея політичної одності й солідарності сеї Руської землі, що бореться проти окремішності земель, проти все більшого відокремлення галузей східного слов'янства, ідея милосердя й справедливості в відносинах суспільно-політичних, поручувані учительною літературою князям і їх агентам — все се характеризує тодішню літературу досить сильно й однотайно» (Том III. Стор. 498).

Правда, ця література не мала безпосереднього впливу на маси народу, але вона поширювалась серед верхніх шарів світських і духовних і вже через цих шляхом навіть прикладу в побуто-

вому житті чи шляхом церковних проповідей проникала в маси.

Так поволі вже в XII і першій половині XIII вв. у нас вироблявся новий ідеал української людини, людини — доброго християнина, який навіть у своєму щоденному побуті намагався керуватися високими ідеями християнської науки. Але так добре започатковане християнське виховання нашого народу раптом було перерване погромом татарської навали. Цей нищівний погром припинив нормальний наш розвиток на цілі три століття, понижив багато культурних пам'яток, так що дослідники нашої історії губляться перед цією в деякій мірі 300-літньою порожнечою. Так мало щось певного можна сказати про цю добу аж до половини XVI ст. Це вперше ми втратили свою державність, а з нею й опіку своєї національної влади. Народ наш це скоро відчув.

І хоч литовське панування не було таким лихим, бо литовські князі й їхні вищі верстви, які ще були поганями, зрозуміли перевагу української християнської культури й охоче переймали її, але не так сталося, коли литовсько-руські землі з'єдналися з Польщею в 1385 р. Католицька Польща, не дивлячись на зобов'язання ні в чому не стісняти, не обмежувати в правах православних українців і трактувати їх рівноправними, скоро виявила свої імперіалістичні зазіхання. Під'юджувана католицьким духовенством, вона ставила своїм завданням винародовити українців, а для цього в першу чергу треба було знищити їхнє православ'я. Починається вперта й жорстока боротьба з чужонаціональною державною владою за свою самобутність.

Наші історики, зокрема проф. Грушевський, відмічають, що за часів польсько-литовського панування (XV—XVII вв.) колишні вищі українські верстви (нащадки князів і бояр), які виказали свою національну гідність і не зденационалізувались, залишались на становищі пасивного відмирання, бо усувались від вищого урядування і взагалі від активної ролі в політичному й соціальному житті. Вони поволі спускались у свої народні маси, зближались до них. Таким чином, хоч частково, інтелігенція наша перед загальною небезпекою винародовлення тісніше єдналась із своїм народом і тим посилювала його становище в боротьбі.

«Процес всьятання в народні маси православної церковності і книжності, що розпочався за українських державних часів, пішов тепер через се темпом прискоренням. Заразом твориться поволі глибока зміна в самій національній психології і в характері національної культури. Її вищівали вищі верстви, що кермували соціальним і політичним життям: панували і держали владу. Тепер владущі верстви стали не українські, не православні, чужі культурою. Національна ідея і національна культура з атрибутів, приналежностей верстви владущої, стала власністю, прапором, палядєм поневоленої і пониженої руської чи української народності. Се мусіло відбитись на всім її характері.»

Так оцінює проф. Грушевський значення цієї демократизації колишньої провідної української верстви*).

Ще слід одно відмітити, що стосується тієї доби і впливу її на характер нашої людности. Проф. Власовський каже:

«Без сумніву, що посеред українського народу татарське лихоліття позначилось у великій мірі розвитком в народньому характері тієї хитрости, якою в необхідності треба було себе боронити, коли недоставало чи ставала недоцільною для відпорности, — мужність**).

Але не тільки татарщина так негативно впливала на розвиток народнього нашого характеру. Становище поневоленої людини, яку постійно кривдять чи якій все щось загрожує, понижує відпорну мужність її, а так само гідність і гордість. Почуваючи себе беззахисною, вона мусить вдаватися до хитрування чи підлабузництва. Тож іще в більшій мірі, бо довший час, такі лихі впливи на наш народ позначаються з боку Польщі, а пізніше й Москви. Довголітнє поневолення поволі прищеплювало почуття національної меншовартости серед українського народу. Це почуття меншовартости закорінюється часом так глибоко, що ми починаємо виправдувати ту шкоду, яку заподіяли нам наші вороги.

Ось, приміром, історики В. Липинський та проф. Чубатий виправдовують унію тим, що ніби Православна Церква в українських землях під Польщею була в занепаді, переживала анархію і,

*) «Історія української літератури», т. I, стор. 74.

**) Том I, стор. 150.

щоб її спасти, треба було приєднати до прогресивного передового західнього католицизму. Ще Липинський признає, що унійні заходи перепроводжувались польською владою й католицькими кругами, а проф. Чубатий і це відкидає, представляючи справу актом добровільного поєднання ніби в інтересах же самого українського народу. Щодо цього згадуваний уже проф. Власовський каже:

«Характеризуючи стан духовної освіти й письменства в цю другу добу (XIII—XV вв.) історії нашої Церкви як стан упадку, порівнюючи з добою до-татарською, — ми відійшли б проте від історичної правди, коли б перебільшували цей упадок і уявляли б його як цілковитий занепад. Адже в осередку цієї доби стоїть великого значення історичний факт переваги православно-української духовної культури, що виявилось в культурній асиміляції литовських родів князів і бояр, які переймають від наших пращів віру, звичаї, побут, мову*).

Отож, коли б Українська Православна Церква тоді справді була в такому занепаді, як то представляє проф. Чубатий, то, певно, литовська аристократія не переймала б її.

УНІЯ

Намагання польської влади зденаціоналізувати українську людність привело, як відомо, до релігійної унії. Хоч проф. Чубатий і каже, що польська державна влада однаково вороже ставилась як до православних, так і до уніятів і що унія була ніби ділом самих «прогресивних» українців, але це груба фальшивка. Зацікавленість і пряму акцію польської влади та католицьких кругів незаперечно стверджують історики: Антонович, Грушевський, Власовський, Липинський і, нарешті, митрополит Іларіон. Я не буду тут зупинятись на перебігу боротьби за прагматичне православ'я. Слід тільки підкреслити, що ця боротьба втягнула широкі маси народу от хоч би у формі церковних братств.

Боротьба була завзята, бо народ відчував, що йдеться тут про його душу, яку хочуть підмінити. Річ у тому, що в основу Церков, українсько-православної й польсько-католицької, покладено різні принципи. В Православній Церкві, нашої українській, задержано принцип

*) І. Власовський. Там же, стор. 144.

демократичний у формі соборноправності, виборності церковних достойників і взагалі активної участі віруючих у церковно-релігійному житті. В уяві наших вірних Церква не є справою тільки духовництва, а всього народу. Церковні достойники повинні берегти чистоту православної віри, а добробут Церкви — то є справа усіх вірних. Таке розуміння якнайкраще відповідає демократичній вдачі українського народу.

Не те в католицтві. Всі справи Церкви й релігії виключно в руках клерикальних кругів, князів Церкви. Отже переважає принцип автократизму, що є чуже для української духовости. Тому то з погляду національної педагогіки католицтво є чуже нам, бо руйнує згармонізовану протягом тисячоліть нашу духовність і тому так уперто народ наш відмовлявся його прийняти. Ворогам українського народу йшлося про те, аби знищити відмінну духовну організацію його, а тоді вже легко можна асимілювати всю людність. Власне, так і сталося. Це стверджує й Митрополит Іларіон:

Унія, чи по-сучасному греко-католицтво, це була найбільша трагедія української історії. Вона розбила духову єдність українського народу; вона кинула брата на брата, «русина на русина», і навіки вбила ідею правдивої української соборности**).

Очевидно, слід признати, що діяння цього католицького принципу автократизму протягом шости століть не лишилось без наслідків. Чи не цим, наприклад, слід пояснити поширення антидемократичних ідеологій Липинського та Донцова якраз серед людности західних наших земель, де так довго панував католицизм?

Також сучасний австрійський педагог Ф. Шнайдер стверджує, що «народ, який має єдину релігію, легко приходить до згоди й єдності в галузі виховання. Навпаки, коли в народі поряд існують кілька релігійних віровизнань, там часто виникає боротьба політичного чи духового характеру в шкільних справах, і єдине державне регулювання шкіл, як правило, натрапляє на великі перешкоди**).

Наш педагог К. Ушинський у праці «Прищипки й навики» говорить, що на-

родній характер розвивається протягом історичного життя народу. Особливо впливають на народ якісь надзвичайні події в його історії. «Великі люди народу й великі події з його історії можуть бути справедливо названі в цьому відношенні вихователями народу». Ось таке значення в нашій історії й має унія. Спочатку вона мала характер релігійної дискусії між православними з одного боку та уніятами й католиками з другого. Але через півстоліття виявилась у нищівній всенародній революції 1648 р. Ця боротьба за свою самобутність, за власний спосіб життя розбудила дрімаючі сили народу, змобілізувала його енергію й об'єднала всіх для однієї мети: знищити унію — «причини великого зла» й самим розпоряджати своїм життям. Отже ця боротьба спричинилась до глибокого самопізнання народу, до усвідомлення своєї національної окремішности.

КОЗАЧЧИНА

Велике позитивне виховне значення має й те явище в нашій історії, яке відоме під назвою козащини. Народ виловлював з-поміж себе найбільш активних, енергійних, які не мирились з спроквілим поневоленням і вважали смерть у відкритій боротьбі за краще всякої неволі. Життя в постійній небезпеці загартовувало їхні характери, зміцнювало відвагу, мужність, розвивало товариськість, взаємодопомогу, лицарську честь, гордість. Так зформоване це лицарство потім починає проявляти зворотній благодійний вплив на ті маси народні, що його породили.

На прикладі козащини народ бачив вихід із свого підневільного становища. Вона розвіювала страх перед «вельможними панамі», що, здавалось, сила їхня непоборна, нищила почуття меншевартості, що його всяка пануюча нація хоче прищепити підбитим, відроджувала національну гідність і гордість, сталила волю до боротьби за визволення. Отже «козацька слава», так оспівана Т. Шевченком, не тільки у лицарській відвазі, хоробрості, а, головним чином, у нищенні почуття української меншевартості, відродженні гідности й гордості національної.

ОСОБА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Зокрема треба зупинитись на ролі особи самого гетьмана Богдана Хмельницького. Намагання наших ворогів за

*) «Віра й культура», ч. 11. 1955 р.

**) «Русійні сили народніх педагогів», стор. 259.

всяку ціну вбити національне самопізнання українського народу спричинилось до того, що наша історія, а особливо визначні діячі народу не були дослідженні й правдиво наświetлені. Шкода від цього для національної педагогіки незлічима, бо якраз великі люди й героїка великих подій мають найбільшу силу виховного впливу на молоді покоління. Зокрема це стосується постаті найбільшого нашого державного мужа Богдана Хмельницького. Тільки недавно, головню В. Липинський та проф. Яковлів, належно представили нам велич його особи. Ось, наприклад, як характеризує його В. Липинський.

«Ми забули вже, що з нації нашої вийшов один з найбільш геніяльних державних мужів Східної Європи... По силі національної інтелігенції і національної інтуїції ніхто з них зрівняти не може. Ніхто так тонко й чутко як він не розумів усієї складної, ріжних чужими впливами покаліченої і неволею та бездержавністю здеморалізованої української душі. Він єдиний умів знайти її й у напівдикого січового степовика, й у забитого неволею селянина, й у помосковленого лівобічного «сіверського» боярина, й у спольщеного правобічного «руського» шляхтича, й у захопленого схоластичними релігійними спорами інтелігента та духовника, й у відданого крамарству міщанина, й у здеціоналізованого культурою пана... Можна б сказати про нього, що він народився володарем: умів скривати свої наміри, в рішучих хвилинах не вагався — скрізь могутня воля й залізна рука. (За польським істориком Кубалє.) Гетьман проявив велику толеранцію в справах віри, даючи повну свободу римокатоликам (переважно шляхті, яка ставала на ґрунт української державности і була «руською» шляхтою й почувала себе такою»*).

Так само Н. Могиланський в «Трагедії України» каже:

«Гетьман Б. Хмельницький був людиною європейського формату (складу), що володів французькою й турецькою мовами, цего мовами дипломатії свого часу. А «тішайший» цар Олексій Михайлович з трудом підписував своє ім'я».

Велич Богдана Хмельницького виявилася в тому, що він перший і глибоко зрозумів суть визвольних змагань

1648 р. і вмілс керував ними. Піднявши повстання напочатку за козацькі кривди, він скоро потім перетворює його в боротьбу за визволення всієї нації, «за віру праяославну нашу». Він зумів у цій боротьбі об'єднати всіх, хто ставав на ґрунт української державности без різниці віри й суспільного становища. Такі антагоністичні верстви як селянство й шляхту поволі примирює, прищеплюючи їм взаєморозуміння й співпрацю. «Високий мур недовіря зневажисті і взаємного нерозуміння, який поставила була на Україні між шляхтою і селянством стара здегенерована польська шляхетна держава, упав з хвилиною зформування нової держави української, не на старім фундаменті шляхетським, а на новім фундаменті Війська Запорозького побудованої»**).

За інструкціями гетьмана міняється ставлення шляхти до селянства і взагалі до української людности. Відроджується український демократизм у цих взаємостосунках. Із злісною іронією відмічає це польський, ворожий до України, мемуарист Еміоловський. «Тихо, скромно і ласкаво, наче чирякові догоджаючи, з підданими своїми поступають», — так із великим здивованням характеризує він поводження шляхти, «що — по його словам — у Хмельницького в Україну впрошувалась»***).

Як тяжко було Хмельницькому відірватися від Польщі й творити незалежну українську державу, бачимо ми це тепер у подібних наших змаганнях з Москвою. Не вистачало власних сил, вони все більше вичерпувались у боротьбі. Треба було просити допомоги в сусідніх потуг.

Коли виявилась повна ненадійність татар, довелось звернутись до Москви, тим більше, що більш як столітнє переслідування католицькою Польщею збуджувало симпатії населення до «єдиновірного» московського народу. Історія Переяславського договору виявляє нищення оригінального акту і потім пізніше фальшування його московською владою, щоб можна було твердити про добровільне приєднання «Малої Росії до Великої».

Найновіші досліді, аналіза відповідних документів Грушевським, Липинським та Яковлевим недвозначно доводять, що це був військовий союз двох держав у формі протекторату.

**) Там же. Стор. 138.

***) Там же. Стор. 138.

*) «На переломі». Стор. 147—148, 152, 240.

«Основна ідея цілого проекту договору — це встановлення таких міждержавних відносин України й Москви, при яких Україні застерігається державна самостійність як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку московського царя та виплати цареві, як протекторові, данини за військову оборону проти зовнішніх ворогів»^{*)}.

І в самій ідеї договору, і в пізнішому поведженні гетьмана в зносинах з Московією підкреслювалась ідея незалежності України. «Україна не визнавала над собою іншої влади, крім влади, свого гетьмана, і як вільну, незалежну державу Україну трактував і московський цар»^{*)}.

В. Липинський з особливим притиском вказує, яку боротьбу вела гетьманська влада з Московією за опанування білоруських земель у першій же війні з поляками після докінання Переяславського договору. В цій війні Україна й Московщина вперше виступали як союзники, але в поведженні на звільнених білоруських землях зразу виявились різні взаємно антагоністичні державні змагання обох партнерів. Гетьман дивився на ці землі як споконвічно приналежні українській державі, а московський цар хотів мати їх під «свою високою рукою». Як стверджує Липинський, цей антагонізм часом доходив до того, що козацькі полки силою примушували москалів уступити.

Щоб піднести авторитет гетьманської влади як за кордоном, так особливо перед власним населенням, гетьман вживав відповідних заходів: титулує себе князем Білорусі, женить сина Тимоша на дочці молдавського господаря, домагається благословення й миропомазання патріяршого, синові своєму, якого готує бути своїм наслідником, забороняє присягати московському цареві і в той же час «всіма силами запобігає для нього благословенства московського патріярха».

Як зазначає проф. Яковлів, «в кінці свого життя Богдан Хмельницький титулує себе «Гетьман з Божої милости», а його підвладні іменують гетьмана «государем нашим».

Цей же дослідник, проф. Яковлів, твердить, що присяга по Переяславському договору була з обох сторін. Для

нас навіть це не так важне, як важніше те, що розголос про обопільну присягу, а значить і рівнозначність сторін, пускався в народ і підтримувався гетьманською владою. Це підносило чуття своєї національної гідності.

Як бачимо, великий гетьман цілеспрямовано стремів до зміцнення в народі розуміння своєї окремішності й незалежної державності. Справедливо називають його творцем ідеї національних держав. Ця ідея особливої актуальності набрала в ХІХ—ХХ ст. ст., але зародилася вона ще в ХVІІ ст. і то, як бачимо, на українському ґрунті.

НАРОДНЯ ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ І ЇЇ ВИХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ

В розвитку національної педагогіки особливе значення має народна поетична творчість. Вона є природною потребою душі виявити свої переживання, чуття й, оформлюючи їх у пісенний чи іншого виду творчості, тим більше їх усвідомити й глибше пережити. Українська народна поезія є глибоко ідейна і всеохоплююча змістом. Філарет Колесса так визначає її:

«В прекрасних піснях виспівав народ журбу матері над колискою дитини, щирю любов молодечу, терпіння зраженої дівчини, тугу відданиці, жаль батька-матері, що дають свою дитину у чужі руки на непевну долю, горювання жінки, що її чоловік-нелюб зневажає або недобра свекруха поневіряє, бідовання удови, що «дрібними слізюньками рілля промочила», плач сирітки на гробі матері — усе-усе життя людське від колиски до гробової дошки з усіма турботами і радощами, мов у дзеркалі, відбилося у наших народніх піснях... Народні пісні — це неначе національна біблія українсько-руського народу, це книга мудрости, у якій зложив нарід плоди свого довговікового досвіду і тисячолітньої культури»^{*)}.

Основною ідеєю нашої народної творчості є змагання до суспільної справедливости, протест проти усякого насильства і поневолення. Ця творчість, можна думати, найбільш правдиво й безпосередньо відзеркалює душу народу. Тому то так цікавились нею кращі люди нашого відродження в ХІХ ст.

Але витворена протягом довгого ряду віків поетична творчість у формі

^{*)} «Договір Б. Хмельницького з Московією 1654 р.», стор. 27,45. Проф. Яковлів.

^{*)} «Огляд українсько-руської народної поезії». Львів, 1905 р.

лісень, казок, билич, дум та інших по-волі стає могутнім чинником виховного значення. Вона зразу вводить наступні покоління у готовий круг ідей, настроїв і естетичних уподобань, створених попередніми поколіннями. Цим самим прискорювався виховний процес і визначався напрямок дальшого поступу. Той же Ф. Колесса каже:

«Народні пісні учать нас задумуватися над собою й розуміти людську душу, смутитися нещастям людей і радуватися їх радощами, учать нас любити правду, а ненавидити кривду, бути добрими синами і братами, любити свій рідний край, свій народ, свою мову... Вони розвивають усе, що лишень є доброго і гарного в душі людській, розбуджують братолюб'є та образують почуття краси»^{*)}.

Щоб ствердити вищезазначене, я наведу тут деякі пісні, казки та думи, підкресливши їх ідеї. Ось пісня про сироту і мачуху. За нелюдське поводження з сиротою мачуха по смерті попадає в пекло. Аж там, зазнавши пекельних мук, вона усвідомлює, як не по правді поводитись з сиротою і молить Бога: «Ой дай ми сі, Боже, на той світ дістати. Та буду я знати сиріт шанувати».

А ось казка із сивої давнини про Правду і Кривду. Було двох братів, бідний і багатий. Бідний каже, треба по правді жити, а багатий — правдою не проживеш. Вирішили спитати в людей, але з умовою: чий погляд троє запитаних потвердять, той забирає всю худобу і все, що має, у другого. Багатий виграв і все забрав у бідного. Діти плачуть у бідного — їсти хочуть. Тоді йде він до багатого й просить дати щось муки. Згодився багатий, але за це повиймав у бідного очі. Цей, сліпий уже, іде просити милостиню. Трапилось йому почувати в лісі під дубом. Вночі прилітають три орли й розмовляють, що де трапилось у світі. З їхньої розмови сліпий довідався, що можна прозріти, коли помити очі росою з межі. Далі також він узнав, що в одному місті люди дуже бідують без води, бо джерело їхнє закрила жаба, а в одному царстві сильно слаба царівна, ніхто її не може вилікувати, але це можна зробити, коли взяти порхавку під піччю, висушити її й потім дати випити слабій царівні. Він все це зробив і повернувся додому видючий і багатий.

^{*)} Там же. Стор. 6—7.

Заздрісно стало тому багатому братові, і він просить порадити й йому, щоб іще більше розбагатіти. Але, коли він ось так попав під того дуба, то орли заклали його й кості рознесли. Отже, правда в житті перемагає, а неправда стає покараною.

Цікаво, що в XIX ст., в часи панщини, постав інший варіант казки про правду і неправду, де вже неправда остаточно перемагає і в тому нещастя народу. «Уже тепер правда сидить у темниці, а тая неправда з панамі в світлиці».

Як бачимо, в давні часи народ наш в умовах більш вільного життя умів створювати вищі моральні ідеї, бо ті умови давали більше підстав життєвого оптимізму.

Серед виховних чинників особливе значення має родина. Тут кладуться основи характеру людини. Тому висока мораль родинного життя має неоціненне виховне значення. Педагогічна мудрість нашого народу належно це оцінила. Ми маємо на цю тему кілька дум і легенд.

Ось дума про вдову і трьох синів. Мати їх вигодувала й виростила, а вони, подружившись, прогнали її з двору. Нещасну вдову забрав сусід. Вона прокляла своїх синів: щоб перестав хліб на полі родити, щоб не стали їх люди шанувати і щоб не мали щастя в родинному житті. Коли прокльони стали здійснюватись і це помітили сини, вони перепросили матір. Мама простила їх, і все стало знов добре^{*)}.

А ось інша дума про бурю на Чорному морі й двох бретів. Два брати потопують у Чорному морі, бо вони не послушали батька й матері, які пускали одного до війська, а другого лишали дома. Вони надто зневажили матір, штовхнувши стременим її в груди. Крім цього, зневажали святу Церкву, бо не перехристились, проїжджаючи повз неї; так само зневажили й старших людей, бо не привітались до них.

Потопаючи притадали свої провини, усвідомили їх і дають обіцянку виправитись, коли спасуться. Кінчається дума таким поученням: «Которий чоловік отця-матір шанує-поважає, Бот йому милосердний помагає; которий чоловік отця-матері не шанує, не поважає, нещасливий той чоловік буває, так він аби-де марне пропадає»^{**)}.

^{*)} Зап. о Ю. Р. Куліша. Т. 1. Стор. 19.

^{**)} Там же. Стор. 28.

Там же, в «Записках о Южної ку-
си», П. Кулиш наводить прекрасні ле-
генди. Ось перша:

ПЕРЕСТУПИ Й КАРА ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Хмельниченко, побусурманившись,
збив пушкою з гори Валка верх бать-
ківської церкви, хочаби довідатись
батьківських грошей, що, кажуть, були
замуровані на горищі в церкві... «Хме-
льниченко живе ще й досі. Наші ста-
рії чумаки розказували, що бачили йо-
го в горах на свої очі, і сам він казав,
що «Я син Хмельницького». Його ссе
гадина, і він буде мучитись і блукати
поміж горами аж до Страшного Суду.
А тоді вже Господь його простить, що
побусурманивсь і хотів розбити бать-
ківську церкву» ***).

Особливо цікава друга легенда —
«Подорож по тому світі». Це ніби роз-
повідь старої баби Дубинихи, що не-
давно «обмирала». В цій легенді Кулиш
бачить «силу уяви й поетичної мальов-
ничости мого рідного племені». Але
для нас важніше тут є розуміння на-
родньої моралі й засудження усяких
переступів у повсякденному житті лю-
дей. З огляду на важливе значення
цієї легенди подаю тут її зміст.

1) У нашої пані було двоє діток дів-
чаток. Не було в світі кращих дітей за
них. Але забрав їх Господь до себе, «бо
се вже звисна річ, що Господь краще
собі бере, а плохше людям оставляє».
Привели до пані цю Дубиниху. Вона
сказала, що бачила на тім світі її до-
чок: вони держать золоті клубочки пе-
ред Божою Матір'ю, яка з них плеге
панчішку. Несчасна пані зраділа й ду-
же втішилася.

2) Ще бачила Дубиниха, як над шля-
хом страшно гризуться дві собаки. Їй
пояснили, що се два брати, що погриз-
лись та й побились, ідучи степом. То
Бог і сказав: «Коли вже й рідні брати
б'ються, то де ж буде те добро між лю-
дьми? Нехай же стануть вони собаками
й гризуться, поки не буде їхати Мар-
тириян».

3) На тому світі «скрізь сидять по-
мерші душі усе по статтям: молодії в
молодій статті, а старії в старій, і хто
як на сім світі заслужив, те й на тім
світі приймає. Хто старцям милостиню
подавав, то все те перед ним і лежить:
чи шматок хліба, чи кільце ковбаски,
чи сала кришеник, — то все так на сто-

лах перед ними й лежить; а хто не да-
вав, то так сидять».

4) Ідемо далі, аж ходять воли в тако-
му спашу, що й ріг не видно з трави, а
самі худі, худі, як дошка. А біля їх
ходять воли по самій землі — ні тра-
винки під ногами немає, да жир аж по
землі теліпається. Їй пояснили: «Оце,
що худії воли, то то багаті люди, що
жили самі в розкоші, а бідним не по-
магали; а ситії воли, то то бідні люди,
що од свого рота одіймали та старцям
із посліднього давали. Отже вони тепер
і ситі й напсені, а тії по роги в спашу,
та худі як дошка. Так то на сім світі і
багатії й хорошії й щасливії — усі по-
мруть, усе минеться. Сказано: Сей світ,
як маків цвіт, день цвіте, а вночі опа-
де!»

5) Так само мучиться (горить у полу-
м'ї) той, що зимою не пустив до хати
подорожнього, і цей замерз під тином.

6) Також мучиться по пояс у жару
той, що не хотів дружитись із судже-
ною Богом дівчиною. Хотів забити її
каменем. Потім одружився таки ж із
нею, хоч цього й не знав. «От за те то я
тепер у жару по пояс стою, що пішов
проти Божої волі».

7) Далі старий гайдамака «гад рука-
ми із ями до ями носить, а черті остя-
ми його поганяють». Його гріхи: «ба-
гацько я душ із світа зогнав і отця й
матір убив». Нарешті, він хотів поку-
тувати свої гріхи. Але перший і другий
піп відмовились його висповідати; він
і їх повбивав. Найшов третього, який
уже і в пеклі побував. Цей наклав таку
покуту: дав йому яблуневу палку, що
ще від діда йому досталась, казав по-
садити її на могилах і ротом носити
воду з криниці й поливати, аж поки не
виросте з неї яблуня, а на ній зродять
яблука. Тоді мусить струсити ті яблука,
і як попадають ті яблука, так спадуть
з нього гріхи. Років, може, через 30 уро-
дили яблука та все срібні, а двоє золотих.
Гайдамака став трусити. Всі обсипа-
лись, а двоє золотих, що вже не робив,
висять та й висять!.. «Оце ж його два
гріхи висять, що отця й матір убив.
Гайдамака там і сконав. І мучиться
отут він гірше над усіх грішників, і ні-
коли не буде йому пільги. Усім буде
колись пільга, а йому не буде».

Трудно належно оцінити виховне
значення цих легенд. В художніх об-
разах власної творчої уяви народ за-
суджує всякі переступства проти моралі,
як він її розуміє. Особливо засуджує

***) Там же. Стор. 277.

братоненависть (2), черствий еґоїзм (4, 5), свавільство (6), а найбільший непростимий гріх — непошановання батьків — батька й матері. Як перша, так особливо друга легенда розбудовували націю, зміцнюючи свої традиції, особливо в ділянці Церкви й релігії, та зміцнюючи мораль народу. У другій легенді, може, найкраще проглядає отой національний наш ідеал людини — доброго християнина і намагання здійснити Царство Боже тут на землі, побудувати суспільний лад на засадах Правди й справедливості.

XIX ст. зробило багатий вклад в історію нашої культури. Неоцінним заслугом його в ділянці вивчення свого народу, його духових властивостей. Одним із найчільніших діячів того століття був П. Куліш. Він так оцінює значення народньої поетичної творчості:

«Національна поезія, плекаючи в молодій душі будучої матері все чисто людяне (добросердечне) над матеріаль-

ним, готувить із неї Апостола доброчинства не на одно, а на кілька прийдешніх поколінь. Жінка, яка кохається в поезії свого народу, переймає, привласнює його моральні переконання до того ж висловлені в гармонійних формах. А народ у своїй сукупності єсть сама моральна істота і в нього то слід учитися діяльному благочинству. І за добро, взяте від нього в душу, кожний поверне йому добром із спонуки вдячної любови. В цьому, власне, і полягає ціль виховання» («Записки о Южной Руси». Том II, стор. 146).

В найбільш яскраву добу нашої історії, в добу козащини, з особливою силою прокинулись творчі сили народу, і ми маємо багату народню поезію — історичні пісні й думи, в яких покладено глибокі виховні ідеї. Ось за панування Польщі в XVI й XVII ст. ст. так малюється поневіряння «руської» нації, пониження гідності й чести народньої.

«ЗЕМЛЕ ПОЛЬСЬКА, УКРАЇНО ПОДОЛЬСЬКА!

Та вже тому не річок, не два минає,
Як у християнській землі добра немає,
Як зажурилась та й заклопоталась бідна вдова;
То не бідна вдова — то королевська земля,
Як жиди-рандарі всі шляхи козацькі зарандували...
На славній Україні всі козацькі торги заорандували,
Да брали мито-промито...
На славній Україні всі козацькі церкви зорандували.
Котрому б то козакові альбо мужику дав Бог дитину появили,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жиди-рандаря, да положи шостак,
Щоб позволив церкву одчинити, тую дитину охрестити.
Іще ж то котрому б то козаку альбо мужику
Дав Бог дитину одружити,
То не йди до попа благословиться,
Да пойди до жиди-рандаря, да положи битий тарель (таляр),
Щоб позволив церкву одчинити, тую дитину одружити.
Іще ж то жиди-рандарі у тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі ріки заорандували. . .» і т. д.

Підкреслюючи гірку долю, пониження чести й гідності народньої, найпаче наругу над релігійними почуваннями, така пісня стала волю до боротьби за визволення й бажання пімсти над ворогами.

2. А ось у думі про козака Супруна так підкреслюється любов до Батьківщини неньки-України. Батажок козацького загону Супрун попадає в полон до татар. Після катування ворогів, умираючи, він просить їх тільки про одне:

«Гей, хоч виведіть, а хоч винесіть
Мене на Савур-могилу,
Нехай же я стану — подивлюся
На свою рідну Україну».

3. В ті бурхливі небезпечні часи особливу вагу мала товариська вірність і взаємодопомога — «всі за одного — один за всіх». Недодержання цього карається. Така є ідея думи про трьох братів, що втікають з турецької неволі з-під міста Азова. Двох старших братів, які не допомогли наймолодшому

«Турки-яничари постріляли, порубали,
Коні з добиччю назад у город у Туреччину позавертали»...

4. Високими чеснотами вважається
стійкість у православній вірі та вір-
ність своїй батьківщині, за які любо
вмерти. Такий ось безстрашний герой
Байда, який глузує з турецького султа-
на, що пропонував одружити його з
свесою дочкою, аби він зрікся своєї віри

православної та пристав на їх «бусур-
менську».

«Твоя віра проклятая,
Твоя дочка поганая»,
відповідає Байда.

Такий же й Самійла Кішка. Перевер-
тень Лях-Бутурлак пропонує йому:

«Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький! Добро ти учини:
Віру християнську під нозі тідтопчи,
Хрест на собі поламиш!
А ще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата пробувати!»
То скоро Кішка Самійло зачував, словами промовляв:
«Ой Ляше-Бутурлаче, сотнику переяславський,
Недовірку християнський! Бодай же ти того не діждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати!
Ваша віра погана, земля проклята!»

Правда, бували й такі, що «турчи-
лись, бусурменились для розкоші турецької, для лакомства нещасного». Ось така Маруся Богуславка, такий Лях-Бутурлак і такий же зрадник ляхам Сава Чалий. Але завжди зрада засуджується, зрадників проклинають, а то й карають, як от Саву Чалого.

В часах большевицького панування виховне значення народної творчості занепадає. В атмосфері жорстокого переслідування всього національного відбуваються й народні пісні. Натомість поширюються советські пісні-новотвори, що мають прищепити не існуючий в природі советський патріотизм. В останніх часах перед II-ою світовою війною нашою підсоветською молоддю співались такі пісні як «Катюша», «Три танкісти», марш приамурських партизан, «Веселіє ребята» й інші.

Молоді властиво захоплювались усім героїчним. Особливо захоплює їх своя національна героїка, бо за тим промовляє національне чуття. Коли ж її нема, цебто вона заборонена, молодь жадібно шукає за нею і мусить задовольнятися сурогатом, який їй підсуюють. В цьому велика небезпека, яка дасть руйнівні наслідки для національної педагогіки, якщо такий стан залишиться надовго.

В умовах переслідування московським окупантом нашого шкільництва, літератури та церковно-релігійного життя народня поетична творчість лиша-

лась єдиним виховним чинником протягом XVIII — XIX ст. ст. І коли Москві не вдалось винародовити наші народні маси, то мусимо завдячувати це його ж таки усній поетичній творчості.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Єдиним відрадним явищем на тлі похмурої дійсності нашої історії XVIII ст. являється Григорій Савич Сковорода. Народився він в с. Чорнухах Лохвицького повіту на Полтавщині. За часів Сковороди це було сотенне містечко Лубенського полку. Походив він з козацької родини. Рано зацікавився книжною, наукою і тому батько віддав його до Київської Академії. В Академії вчився з 1738 по 1750 рр., з переривом на 2 роки, коли то було взято його, як доброго співака, до придворної капелі цариці Єлисавети в Петербурзі. В 1750 р. разом з царським посольством виїхав за кордон, до Угорщини. Побував у Німеччині, де студіював філософію. Повернувшись в Україну, якийсь час учительовав то приватно, то в школах у Переяславі й Харкові. В 1769 р. залишає працю в школах і цілком віддається літературній праці переважно на філософські теми.

Він наш найбільший філософ і педагог, замовчаний і засуджений на забуття окупантом, а тому мало знааний тепер українському загалові. Він поряд із Шевченком, але іншим, притаманним

тільки йому способом, найбільш правдиво й глибоко виявляє сутність українського народу, природу його духа. Як глибоко національний філософ і педагог він мав би, а в майбутньому мусить мати, незамінимий і дужий вплив на формування неспотвореної української людини.

Нас, звичайно, більше цікавлять його педагогічні ідеї, хоча мусимо коротко згадати й філософський світогляд його, бо одне з другим тісно в'яжеться й переплітається. Згадуваний уже не раз австрійський педагог Ф. Шнайдер щодо цього зазначає:

«Зв'язок між філософією й педагогікою є такий щільний, що довгий час — а в деяких культурних народів навіть ще й тепер — педагогічні теорії розглядалися як частина чи окремий розділ філософії... Від характеру філософії залежить спосіб формуючого впливу педагогіки. І тому, що філософія народів має в собі більш-менш виявлену народню особливість, тим самим спричинює вона національний характер педагогіки» *).

Як національний філософ і до того людина глибоко релігійна, Г. С. Сковорода мав усі прикмети талановитого педагога. Той же Шнайдер стверджує, що «всі великі виховники людства були людьми дуже релігійними... і що довготривале й сильне виховання завжди мало релігійні основи» (Там же, стор. 258).

Г. С. Сковорода належить до ідеалістичної школи філософів. Більше того, він є виразником релігійної містики, що так властива українському народові взагалі. Він вчить, що світ є подвійний. «Весь світ складається з двох натур, одна є видима, друга невидима. Видима називається тварь (створіння), а невидима — Бог». Ці дві природи: вища та глибша, вічна та тлінна утворюють усе. Внутрішній, вищий, божественний, невидимий світ є міцніше, постійніше, аніж змінний, непостійний видимий світ, є його суттю, еством та основою. Бог керує всім, що відбувається в світі.

«Хто кличе породу солов'їв та дроздів у ліси та сади, жайворонків у поля, а жаб у води та болота? Хто веде річки до моря? Хто притягає сталь до магнету? Хто піднімає дрижке полум'я дотори? Це наш Бог, що над усім панує

та в усьому господарює». «Ніщо же єсть Бог, точію серце вселення».

Так само як всесвіт, подвійна природа й людини. Ціла людина є дух і матерія (тіло), або «внутрішня» й «зовнішня» людина, «Человек есть маленький мірок і так трудно сілу його узнать, как тяжело во всемірній машині начало сискать».

Найголовніше в людині — її серце. «Наше же серце нам же єсть Господь і Дух. Нічим же бо бездна сія, серце наше, удовлетяется, токмо сама собою і тогда то в нем сияет вічна радости весна». Звідси основна вимога до людини: пізнай себе, вивчай своє серце. «Душа повелевает нам размышлять, мір (світ, що оточує людину) советует нам развлекаться; душа отвлекает нас от всякой матерії, тело делает нас ея невольниками». Ворог сам собі той, хто не звертає свої взори й думки до себе, цебо на свою душу, хто не стремить пізнати себе. Не знати себе, значити загубити себе. «Ти любив сам себе, то єсть прах твой, а не сокровенную Божию истину в тобі, которая ти нікогда не відел, не почитал її за битіє». Пізнай, яке призначення від Бога маєш на землі, виконуй це призначення і будеш щасливим, бо бути щасливим є ніщо інше, як «знати себе, себе пізнати й відповідно до того жити». «Сине! Храни серце твое; отвори очі твої от сует мирських, перестань примечать вракі (спокуси) его; обрати сердечное око твое во твое же серце. Тут делай наблюдения; тут стань на стражи со Аввакумом... тут то надівішся, насладішся і успокоїшся» («Благодарный Еродій»).

Проф. І. Мірчук так характеризує нашого філософа:

«Світогляд Сковороди, запліднений українським необмеженим степом і духом вільного козацтва, виключно життєрадісний і по-південному сонцесяйний, сильно різниться від тягосних і темних тонів світогляду геніяльного мислителя півночі Толстого» *).

Свою науку Сковорода втілює у практиці власного життя. Ось тому він рішуче протиставився всім пропозиціям зайняти якесь визначне становище в житті, а залишився мандрівним учителем свого народу.

*) «Толстой і Сковорода як два національні типи». Український Науковий Інститут. 1929. Берлін.

*) «Рушійні сили народніх педагогік». Стор. 210, 213.

«Світ подібний до театру, — казав він. — Щоб грати в театрі з успіхом та похвалою, беруть ролі відповідно до здібностей... Я довго міркував над цим, і по довгих спробах побачив, що не можу грати в театрі світу ніякої особи вдатно, крім низької, простої, безпечної, самотньої; я обрав цю роллю, узяв її та задоволений...»

Значення Сковороди як педагога було велике вже в ті часи, в другій половині XVIII ст. Народ переживав кризу. Після квітучого розвитку національних форм життя у власній культурі, в Церкві, втілення християнських ідеалів у народньому побуті за попередні часи автономного буття, настали часи чорної реакції. Ця реакція деморалізувала в першу чергу вищі верстви бувшої козацької старшини. Нащадки цієї старшини себелюбно запобігають чинів та багатства перед новою владою окупанта, щобто дбають виключно про оту «зовнішню» людину. В цих часах Сковорода був втіленням національного сумління.

Свою проповідь самопізнання, самообмеження і щастя в спокою власної душі він будив приспане сумління розбещених і заблуканих, наvertsав їх до свого власного національного способу життя. І ця проповідь його мала великий вплив на сучасників. Популярність Сковороди в тих і пізніших часах так описує проф. Костомаров:

«На всьому просторі від Острогжська (Воронізької губ.) до Києва, в багатьох домах, висять його портрети; всякий хоч трохи письменний українець знає про нього; його ім'я відоме також багатьом із неписьменного народу: про його мандрівне життя ходять оповідання й анекдоти; в деяких місцевостях знають від батьків і дідів про ті місця, які він відвідував, де любив пробувати і показують їх з пошаною; добре ставлення Сковороди до деяких із його сучасників с сімейною гордістю внуків; мандрівні жовбарі-лірники співають його пісні; на храмових святах, на майданах нерідко можна бачити товпи народу, що із сльозами в очах слухають »Вся-

кому городу свій нрав і права«. На скільки пісні Сковороди стали народними по всій Україні видно з того, що деякі увійшли в збірник галицьких пісень Вацлава з Олеську і Жеготи Паули без відомости авторів, що ті пісні написані Сковородою» («Слово про Сковороду». «Основа». Липень 1861 р.).

Наскільки був сильний вплив Сковороди на сучасників, видно з тієї жертвености, яку проявили переважно «сковородинці» на Харківський університет: за короткий час було зібрано 618 тисяч карб. (а тоді пара волів коштувала 5 карб.).

Проповідь ваги морального удосконалення була чинна для сучасників Сковороди і для найближчих поколінь. Для нас же він залишив свою педагогічну науку, яка актуальна ще й сьогодні. Може, навіть актуальність її сьогодні ще більша, коли народ наш береться до самопізнання, повертається на власні шляхи свого розвитку.

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ СКОВОРОДИ

Майже всі твори Сковороди служать справі виховання, формування отієї «внутрішньої» людини. Але він має й спеціальну причту про виховання. Називається вона «Благодарний Еродій». Слово Еродій грецьке і значить — боголюбний. Епітет благодарний означає засаду виховання; він вихований у благодарності до Творця Всесвіту. Як тепер, так само і в часи Сковороди, у XVIII ст., батьки недбало ставились до своїх дітей. Як тоді, так і тепер нема розуміння головного і святого обов'язку батьків щодо своїх дітей. І ось на цей то обов'язок у першу чергу вказує Сковорода. «Главізна воспитанія есть: 1) благо родить, 2) сохраниť пленцеві младое здравіе і 3) научить благодарности». Оце й є три основи доброго виховання. Як бачимо, Сковорода підкреслює, що виховний процес починається ще до народження дитини. Бо «благо родить» означає цнотливе, чистоплотне поступовання батьків з під час запліднення й після нього. Зміст «благо родить» Сковорода розкриває у наступному вірші:

«Сей в перву і втору луну, сіречь в квадру.
Сей ізшед із піров і бесед священних.
Зрев мертвеца ілі страшен позор, не ссей,
Заченшей сверх не ссей. Не в меру п'ян не ссей.
Заченша да носит в мислях і в позорах святых
І в бессдах святых чужда страстных бурей,

В тіхом безстрастії, во зренії святих.

Тогда собудется: І пройде дух хлада тонка і тамо Бог».

(Книга Царств)

Отже тут у першій половині подаються правила цнотливого запліднення, а в другій — цнотливого поступовання матері під час утробного періоду розвитку немовляти. Це є надто важке для доброго росту фізичного й психічного повноцінної людини. На це так само звертає увагу й великий педагог греції Платон.

«Ім, — цебто заплідненим жінкам, — належить під цю пору жити в атмосфері душевної безтурбтності, спокою й м'якості. Вони повинні гуляти, побільше рухатись, бо це необхідно не тільки для матері, а ще більше для дитини. Їм шкодить забагато приємностей, а тим більше всякі підвищені сприйняття (ощущення), які б не були»*).

Значно пізніше від Сковороди, бо аж у ХІХ ст., про це каже й німецький педагог Рейнінгер:

«Жінка, що має стати матір'ю, в міру своїх можливостей повинна намагатись бути доброю, думати тільки про шляхетне й прекрасне, нічим не хвилюватись — все це буде доброзичливо впливати на дитину, що народиться» («Виховання немовляти»).

Сковорода так само свідомий великої ролі спадковості у виховному процесі. «Как от яблони сокі во ветві своя, так родітельський дух і нрав переходіт в чада, дондеже отлучатся і нововкоренятся». Чи не перший був наш Сковорода, що за нових часів звернув на це увагу? Бо аж на століття пізніше про це знов говорять і англійський Джеймс Селлі, і наш Ушинський і російський Пірогов. Нарешті, найбільш близький до нас проф. І. Сікорський також твердить: «Особистість людини починається за багато років раніше від її народження. Оцей початок припадає на термін життя її батьків»**).

Проф. Мединський про Ушинського каже, що він «перший із педагогів Росії й один із перших педагогів узагалі подав думку про необхідність глибокого вивчення педагогом психології». (Іст. рус. педагогіки»). Але він помиляється, бо на ціле століття раніше цю вимогу висунув наш Сковорода. Ця вимога крється в гаслі самопізнання і пізнан-

ня педагогом свого вихованця. Вся праця вихователя повинна ґрунтуватись на такому пізнанні дитини. Вихователь повинен узнати природні нахили свого вихованця і на них будувати свою працю. Без цього його праця не буде успішною. «Всяке діло спіє, коли природа путеводствует. Не мішай тільки їй, а коли можеш, отвращай препятствія і будто дорогу очищай...»

Крім пізнання природи дитини, необхідно також вивчати оточуючу природу взагалі і прищепити вихованцеві любовне розуміння її. Оточуюча природа — рослини, птахи, тварини — жива. В ній Творець Всесвіту виявляє себе, свою благодать. Тому слід любовно ставитись до неї й вивчати її, бо то є книга Богопізнання. Тим самим природа є могутнім виховним чинником.

«Природа благая есть всему начало і без нея нічто же бисть, еже бисть благо... Воспитаніе истекает от природы, влівающая в сердце сім'я благої волі, да помалу-малу, без препятствій возрасші, самовольно і добродотливо дѣлаем все те, еже свято і угодно есть перед Богом і человекі».

Без розуміння природи й любовного ставлення до неї не можливе благодотворне виховання.

«Яке ідолопоклонство приписувати человекѣским наукам і человекѣским языкам восприимчивость і восприимчивость воспитаніе? Яка користь ангельський язык без добрия мысли? Який плод тонкая наука без сердца благого?»

Отже, тільки природа, коли розуміти й полюбити її, може ушляхетнити серце людини й збагатити його на добрі вчинки. Дуже близькі до цього думки, як побачимо далі, подає на століття пізніше і К. Ушинський. Чим більше вихователь прищепить любов до природи й розуміння благодотного впливу її на людину, тим більше буде чуття вдячності до Бога, а це дасть задоволення собою, радість і веселіє серця.

«Благодарность есть твердь і здравіє сердца, пріемлющаго все во благо і укрѣпляющагося. Неблагодарная же і расплывающаяся душа есть тоже, что больній желудок, гнушающийся всякія пщі»...

Велика заслуга Сковороди є в тому, що він перший звернув увагу на значення народності для виховання. Народ протягом довгих віків свого існування

*) М. Рубінштейн. «Педагогічні ідеї Платона».

**) «Книга життя».

виروبив свою власну культуру, утормував власні шляхи поступу. Окрема людина є краплиною того моря, що зветься народньою стихією. Тисячами ниток вона пов'язана з нею і відбиває в собі всі властивості її. Виховання не згідне з цією стихією, суперечливе їй буде протиприродним, затримає розвиток такої людини, спричинить хаос у думанні й поступованні.

Принцип народності у вихованні має особливе значення для поневолених народів, бо пануючі над ними нації стремлять накинути поневоленим свою мову, культуру, свої виховні ідеали, убиваючи тим окрему національну індивідуальність поневолених народів. Це велика руїна для поневолених, бо нищить їхні власні шляхи поступу, вбиває їхній прогрес, робить їх меншвартісним людським матеріалом.

Серед тогочасних педагогів Сковорода перший висунув засаду народності в педагогіці, і в цьому його велика заслуга не тільки для нас.

«Учителю надлежить бити вездесущім в народі (цебто всебічно знати народне життя — І. Г.): ібо ізвод (джерело) образования должен бити із народа, для народа, народный. Долг же учителя познать необходимость, меру, пример и свойство «исти» (суть) образования и сочетать себя с народом... Самое воспитание скрывается в природе каждого народа, как огонь и свет скрываются в кремешке. Пристав же губку либо трут, не пожалей руки и ударь кресалом и выкresiшь огонь у себя дома и не будешь ходить по соседним хатам с «трепетичею» кланяться и просить — займи мне огня!... Не чуждому воспитанию должно бити привіту к рускому человеку, а своему родному. Нужно его уметь сілою найті, виработати его із нашей же жи́зни, чтобы снова осмысленным образом его обратіть в нашу же жи́знь. Всякій должен узнать свой народ и в народе себя»*).

В своїх педагогічних міркуваннях звернув увагу Сковорода і на виховне значення праці людини. Працювати потрібно не тільки на те, щоб мати засоби задовольнити свої потреби. Праця робить людину незалежною, підносить її гідність і є засобом морального удосконалення, яке особливо підкреслює Сковорода у своїй науці. Але такому удосконаленню служить тільки

вільна праця, яка відповідає природним здібностям і нахилам людини. Тільки при цій умові праця дає задоволення і спокій серця.

«Корисною праця може бути тільки тоді, — каже він, — коли є охота до певного заняття, а охоту дає природа; вона є мати охоти й сильніше неволі; вона робить працю приємною. Але вона ж є Дух Святий, який живе в людині і до голосу якого людина прислуховується, бож вона є визначена Всевишнім до того, а не іншого заняття. Це і значить — Царство Боже внутр вас єсть. Потрібно слухати його, а не власних устремлінь, які можуть скерувати на хибний шлях. З Богом усяка праця солодка, як це видно з прикладів тваринного світу (бджоли й інші). Сродність або природа — це Божеський закон внутрі людини» («Дружня розмова про душевний спокій»).

Відповідно до цього треба розвивати самодіяльність у вихованців, яка є необхідною умовою росту й зміцнення природних здібностей. «Отець родив мені крила, а я сам научився літати. Він вродив мені благое серце, я ж самовольно навикаю», — каже Еродій.

Велике значення в педагогічній науці Сковорода має також принцип гармонійного виховання. В природі всюди й у всьому панує гармонія. Для щастя людства так само важно зберегти оту гармонію як в житті окремої людини, так і цілого народу. Гармонія в суспільному житті порушується, коли однією стороною задовольняються вимоги тіла й занедбуються вимоги духа.

Завжди так буває, що пересічна людина легше розуміє матеріальний світ і потреби своєї фізичної природи. Тому всі зусилля свої скеровує на створення певних вигод матеріального характеру для кращого задоволення своїх тілесних бажань і пристрастей. При цьому часто забувається душа людини, вимоги її духовної природи.

Занедбаний безсмертний дух людини без відповідної поживи для себе непокоїться, нагадує про себе тим, що людина не знаходить задоволення, відчуває, що чогось їй бракує... Коли людина своєчасно не зверне уваги на такий голос свого духа, то така дисгармонія посилюється і може закінчитись раніше чи пізніше певною катастрофою однаково чи в житті окремої людини, чи в житті цілого народу. Обов'язок педагога і полягає в тому, щоб зверну-

*) А. Волковіч. «Національний вихователь К. Д. Ушинський».

ти увагу вихованця на його серце, як джерело душевного життя, пізнати його і вимоги його задовольнити так же, як і вимоги тіла.

Однобічне піклування про фізичну природу й занедбання духової веде до деморалізації. А це є найбільше зло й нещастя людей. Тому таку увагу приділяє Сковорода моральному удосконаленню або «вихованню серця» людини.

Не може мати справжнього задоволення людина також тоді, коли обирає собі працю не за своїм призначенням, не враховує своїх природних нахилів і уподобань. Така праця не тільки не задовольнить її, але все буде тяготою для неї, непокоїти їй серце й спричинювати гнітючий настрій для цієї людини, а через неї й для її ближчого оточення. Очевидно, цим самим порушується гармонія душевного життя людини, а також і ближчого суспільства. З приводу цього Сковорода зазначає:

«Іще не біда, коли танцює ведмідь. Це тільки смішно, а смішно тому, що неспроможний і непристойно. Але може трапитися, що вовк стане пастухом, ведмідь — монахом, а лошак — радником. Це вже не жарт, а біда. Тут джерело морального і суспільного зла. Але сама природа мстить за порушення її законів і вимог»*).

Іще одну необхідність життєвої гармонії підкреслює Сковорода, а саме: погодженість між особистими й громадськими потребами. «Щаслив, хто сопляг собі частину должност с общєю. Сія есть истинна жизнь.»

Як бачимо, Сковорода переважно робить наголос на вихованні серця людини, її шляхетних почувань. Цього вимагав занепад морального чуття у нащадків козацької старшини в тих часах. Але це не означає, що Сковорода занедбував чи не розумів інших вимог педагогічної науки. Поділяючи три основи доброго виховання, на друге місце він ставить — «сохраніть птенцеві младоє здравіє», щоб підкреслює вагу фізичного здоров'я людини, а значить вимогу фізичного виховання. Воно й зрозуміло, бо без цього була б порушена гармонія в житті людини.

*) За проф. Зеленогорським «Пам'яті Сковороди». 100-літній ювілей 1894.

Так само Сковорода дбав і про розвиток розумових здібностей. Цьому й сам він є добрим прикладом, бо весь час дбав про свою освіту, а також про освіту свого друга Ковалінського. Його заходи й турботи про заснування Харківського університету також говорять, як високо цинив він потребу освіти.

В століття смерті Сковороди, в 1894 р., Харківський університет відзначив ювілей нашого філософа й педагога. Тоді ж проф. Д. Багалій про нього сказав: «Це був самородок, якими час від часу обдаровує нас генії нашого народу, вдумливий, глибокий мислитель, який створив надзвичайно стройну логічну систему без всяких протиріч.»

Другий — проф. Лебедєв назвав його «гордістю України».

Цілком оправдано можемо назвати Г. С. Сковороду батьком української філософії й української національної педагогіки. Як бачимо, педагогічні вимоги Сковороди ще не здійснені й на сьогодні. А ці вимоги становлять основу нашого національного відродження. В особі Сковороди ми маємо втілення ідеалу української людини. Християнську науку він здійснював у практиці свого щоденного буття. В той же час він був живим прикладом того, як слід цінувати зміст і форму (обрядовість) у справах релігійних. Тому справжнє наше відродження без його науки неможливе. Він повинен бути сьогодні нам близьким і сучасним.

КИРИЛО-МЕТОДІВСЬКЕ БРАТСТВО

Справжнє відродження нашого народу наступає в XIX ст. Започаткували його перші наші письменники, які своїми творами українською мовою збуджували зацікавлення до свого народу. Але поглибили це відродження й поставили його на науковий ґрунт представники передової нашої інтелігенції в Києві в 40-х роках XIX ст. Це були: Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Панько Куліш, Микола Гулак, Василь Білозерський і інші. Вони заснували тоді таємне Кирило-Методіївське Братство. Це була перша таємна політична організація за весь час поневолення України.

Після розбиття й розпорошення Братства наукове вивчення нашої минульщини — історії, етнографії, архео-

логії продовжує Київська громада на чолі з В. Антоноєвичем, Драгомановим і іншими. Дослідницька праця цих наших діячів уможливила відродження, дала багатий матеріал до національного нашого самопізнання.

Для національної педагогіки нас цікавлять у першу чергу ідеї Братства, на яких мав бути заснований майбутній лад як в Україні, так і в інших слов'янських землях і на яких мала виховуватись молодь. Ці ідеї подані в «Книгах битія українського народу» проф. Костомарова. Цей твір так характеризує проф. Б. Янівський:

«Серед політичних творів в українській літературі нема більш цільного і хвилюючого твору, як «Книги битія українського народу»... «Книги битія» були вдалою синтезою української соціально-політичної думки передових людей 40-х років XIX ст... Немає сумніву, що «Книги битія» пережили свій час і до наших днів зберегли свій характер. Євангелії української національної правди... З великим подивом констатуємо, що твір цей хвилює й сучасного читача тим високим пророцтвом, яким насичена вся вона від першого слова до останнього*).

В цьому творі М. Костомаров подає короткий перегляд всесвітньої історії й стверджує, що народи, які тільки забували істинного Бога, Творця Всесвіту, все попадали в нещастя й руїну. «Нема другого Бога, тільки один Бог, що живе високо на небі, іже вездисий Духом Святим Своім» (4 ст.). На прикладі французів Костомаров підкреслює, що «нема свободи без Христової віри», бо, хоч вони короля свого вбили, а панів прогнали, то «почали різатись і дерзались до того, що пішли у гіршу неволю» (14).

На думку Костомарова, найбільш правильно сприйняли Христову науку українці.

«І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпозувала собі козацтво, єсть то істне братство... і були козакки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титула не було між козаками... Не мала Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного... держалась закону Божого,

і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивовався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителей» (18—19).

Пани побачили, що всі люди заохотять бути козаками і «стали мучить і нівечить козацтво, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді» (20). «Істий українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити й пам'ятувати одного Бога Ісуса Христа, Царя і Пана над небом і землею» (22).

Крім «Книг битія», Братство випустило ще відозви окремо до українців писалось (точка 5): «Щоб в кожній Речі Посполитій була госполита рівність і свобода, і станів не було овоі». Точка 7: «Щоб Св. Віра Христова була основою закона і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій».

Також був виданий Устав слов'янського Т-ва, небо то цього братства, та правила. Точка 4 уставу каже: «Приймаємо, що управа, законодательство, право власности й освіти у всіх слов'ян повинно основуватись на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа».

Точка 7 правил: «Братство буде стремити до знищення всякої племінної й релігійної ворожнечі між народами слов'янськими й розповсюджувати ідею замирення в Християнських Церквах».

Точка 9. «Як усе Братство в цілому, так і кожний член зокрема повинні своє поступовання переводити згідно Євангельських правил любови, незлобности й терпіння; правило ж — цілє виправдує засоби — Братство признає безбожним».

Наведені витяги з літератури Братства показують, що найголовніше в ідеології братчиків є глибока віра в Бога й бажання улаштувати суспільне життя, а також взаємостосунки між народами на основі заповідей християнської релігії. Друге — широкий демократизм, рівність і свобода для всіх. Третє — повна толерантність як у справах релігії, так і в ставленні до інших народів. Отже, ні вищих, ні нижчих — всі однаково й по-своєму вартісні.

Нарешті, змагання до синтези в житті окремих християнських Церков, що

*) Видання УВАН 1947 р. в Авсбурзі, стор. 41, 58, 60.

як тепер, так і тоді часто ворогували між собою.

Що означають ці основні ідеї Братства? Чи є тут щось нового для нас? Ні, це старі, від віків наші ідеали, що більш-менш виявлялись уже в XVI й XVII ст.ст., але не були здійснені через поневолення дужчими сусідами. Ці ідеали стоять перед нами ще й сьогодні, як і 400 років тому назад. Віднозлені Братством вони не мали виховного впливу на свій народ, бо були заховані в жандармських архівах, як тепер в архівах МВД. Тільки в революцію 1917—1920 рр. ми дізнались про них, але, здається, на те, щоб знов забути. Натомість окупант дає свої ідеї, які різуче відмінні від наших національних, і рішуче вимагає виховувати нашу молодь по своїй уподобі.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИХОВАТЕЛЬ

Як Сковорода у XVIII ст., так Тарас Шевченко у XIX ст. стоїть у центрі нашого відродження й національного самопізнання. По силі й глибині своїх проникливих ідей, їхній відповідності духові свого народу Т. Шевченко не має собі рівного ще й сьогодні. З'являється він у нашій історії в найбільш трагічну добу її. Трагізм цей полягає не тільки в глибокому занепаді національно-державних ідеалів українського народу, а ще більше в занепаді морального чуття серед нащадків бувшої провідної верстви, козацької старшини. Ці нащадки, нові пани «дворяни» з ласки московської цариці Катерини II, скоро забули, за що проливали кров і клали свої голови їхні лицарські предки і наперейми запобігали ласки перед Москвою, випрошуючи собі кріпацькі душі, за волю яких боролись їхні діди й прадіди. Надто зубожіли серцем ці нащадки, бо, крім збагачення земельними добрими та ще чинами й відзнаками московськими, ніщо більше їх не цікавило. І ось оце глибину морального занепаду і трагічні наслідки його для нації перший збачнув Шевченко. «Всі оглухли, похилились в кайданах...» (Гоголю). «Доборолась Україна до самого краю: гірше ляха свої діти її розпинають...» (Послання). «Заснула Україна, бур'яном укрилась, ціцвілю зацвіла, В калюжі, в болоті серце прогнойла. І в дупло холодне гадюк напустила...» (Чигрине, Чигрине.)

Українській людині властиво жити переважно серцем, бо сердечні почуван-

ня сильно впливають на її поступовання. Нещастя, коли в серці перемагає зло над добром і любов'ю. І ось серце нащадків ліпших людей України, які ще могли мати авторитет серед української людности, авторитет створений їхніми прадідами, — це серце «прогнойлось» і в ньому загніздилися «гадюки». І в цьому найбільше нещастя України. Це збачнув геній нашого поета, і він самотужки розпочав «колосальне діло оздоровлення, переродження українського народу», а впершу чергу його провідної верстви. А для цього потрібно «розпанати погане, гниле серце, трудне. І вичідити сукровату, а налити живої Козецької тії крови, чистої, святої!!!»

Отже Шевченко ставить перед собою велитенське завдання перевиховати свій народ, відродити його колись шляхетне серце. Для цього треба притлумити егоїзм, жадобу матеріального збагачення, прищепивши натомість християнську любов, братолібіє.

Коли Шевченко писав свої перші твори, в яких уже тоді виявив ці ідеї морального й національного оздоровлення, він не мав ще тоді академічної освіти. Тому дивно й цікаво, звідки Шевченко взяв ці нові й глибокопроникливі ідеї. В той час у Петербурзі було багато його земляків і то з освітою, як Гребінка, Сошенка, Гоголь і багато інших, але вони не бачили того, що діється навкрути їх.

Шевченко розумів столицю московської імперії як кузню невільників, перекичків і зрадників. Кожне місце Петербургу нагадувало йому жахливі сторінки поневолення рідного краю.

Як знаємо, 15-літній Тарас разом із своїм паном Енгельгардтом попадає в Польщу. зразу у Вільно, а потім у Варшаву. У Варшаві тоді панувала революційна атмосфера підготовки до повстання. Тарас мав близьких знайомих поляків, які не крились перед ним. Допитлива натура Шевченка примушувала його глибше пізнавати явища. Він цікавиться революційною літературою поляків і декабристів. Пізніше, уже в Академії мистецтв, він продовжує тісні приятельські стосунки з польською революційною інтелігенцією.

Також московська передова література Рилєєва, Пушкіна, Лермонтова була йому знана.

Коли зважимо тісну духову спорідненість Шевченка з своєю національною стихією, його захоплення піснями й ду-

мами народними, то зрозуміємо, що та атмосфера спричинила глибокі роздумування над долею рідного народу й, нарешті, привела до розуміння поневоленого становища України. Ці думки ще більше уяскравлювались і давали переконавання правдивості їх після прочитання творів з історії України як «Історія Русов», «Разговор Малороссіи з Великороссіей», «Історія Малої Росії» Бантиша-Каменського тощо. Але слід підкреслити, що в процесі цього самопізнання Т. Шевченка вирішальну роль мала його геніяльна інтуїція.

Пригляньмося ближче до творчости нашого поета, щоб збагнути його керівні ідеї. Поза всяким сумнівом на першому місці тут стоїть його глибока релігійність та любов до скривдженого рідного народу. Релігійність його в душі такої ж стихії свого народу. В основі буття Всесвіту є Бог, який і піклується про нього (Всесвіт). Пізнавати Бога можна через природу, уважне й глибше розуміння її, а також за допомогою мистецтва. Тому справжні мистці, зокрема поети, які йдуть за голосом свого покликання, є Божі обранці, пророки, які голосять народові волю Бога. Пізнання Бога й життя згідне з Його волею — найголовніше завдання людини. Коли народ живе по своїй вірі, в світлі Божого промислу, додержується своїх традицій, обрядів і звичаїв, — доля народу щаслива. Коли ж він збочує від своїх власних шляхів життя чи то під впливом чужої зовнішньої сили, чи під впливом своїх нерозумних свавільників, які відривають націю від своєї віри, своїх традицій, від свого звичаєвого, релігійного й морального життя і штовхають до забуття свого власного, до руїни національних основ — тоді постає хаос, деморалізація, а це спричинює трагедію народу, найбільші страждання, терпіння й жертви і веде до занепаду. Від такого занепаду спасають народ пророки, Божі посланці, які найглибше відчують трагедію національну і вказують шляхи спасіння.

Отож Шевченко свідомо взяв на себе роль й обов'язки такого пророка. Сміливо вказував на причини національного лиха не тільки зовнішню — поневолення Москвою, а й внутрішню — глибоку деморалізацію і рішуче вимагав оздоровлення. Він був свідомий небезпек на цьому пророчому шляху, але не зважав на них і голосив Божу волю: «Скажу тиранам Божу волю, — Не зрозуміють, не приймуть! І на твоїм

широкім полі Камінням вісника поб'ють» (Поема «Безталанний»).

Я вважаю доцільним спинитися на питанні релігійности нашого поета. Це потрібно зробити тому, що релігійні почуття являють собою найістотнішу властивість духовости як українського народу, так і самого Шевченка. Відродження нашого народу може й повинно відбутися тільки в цьому напрямку. Так думав і наш геніяльний Тарас. Під сучасну пору не всі з нас належно це розуміють і цінять змагання за розбудову національної Церкви.

Глибоку релігійність нашого народу, як також і нашого поета, породила багата чуттєва стихія його характеру та багатство й краса української природи. Шевченко заглибився в духову скарбницю свого народу, збагнув суть національної душі. «Перед поетом розкрилась у глибинах національного духа наявна присутність Бога, в ім'я якого Нація боронить себе і свій край...», зазначає дослідник Шевченка д-р Леонід Вілецький. Тому його думки щодо цього виявляють, може й підсвідомі, погляди самого народу і тим допомагають нам краще розуміти його.

Сам Шевченко уважав релігійність людини найкращою прикметою її характеру. Значення релігії в житті людини показав у поемі «Варнак». Захоплений помстою за власну кривду, він три роки ходив з ножем у халяві і «різав усе, що паном звалось», але заспокоєння й задоволення не знаходив. Вилікувався від цієї нудьги, слухаючи дзвонів святих київських Церков, що збудили в ньому глибокі переживання.

В основі української релігійности є своє, національне розуміння Бога, Який є зтіленням любови, правди й справедливости. Тому наші релігійні почуття є джерелом християнської радості. Таку радість дає удосконалення людини в християнстві, яке вимагає всепрощення найлютішим ворогам. Шевченко не раз повертається до мотивів усеспрощення, підкреслюючи тим велич і глибину релігійних переживань українського народу. Ось у поемі «Осика» проста селянка прощає своєму лиходієві панові, а він же розбив і понівечив у жажливий спосіб життя не тільки її власне, а й її дітей. Цей же мотив згадує Шевченко і в поемах «Москалева криниця», «Неофіти» і у вірші «Між околами неначе злодій». Максим («Москалева криниця») повернувся із моска-

лів без ноги, поминав «о здоров'ї» свою Катерину, яка помандрувала геть із москалями. «І талан і безталання — Все, каже, од Бога. — Утре сльози і веселенький стане».

А ось той же мотив із «Неофітів».

«Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні...
Не муштрувалися.
О, Нероне!
Божий суд правдивий,
Наглий серед шляху
Тебе осудить... Припливуть
І прилетять зо всього світу
Святії мученики-діти
Святої волі...
Круг одра повстануть
В кайданах —
І... тебе простять»

Теж у вірші «Між скалами, неначе злодій...»

«А жіночка московкою всюди
хилється — і по жидах
І по панах боса.
Найшов її, подивився
І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого Бога,
Заридав, як та дитина
І — простив неботу.
Отак, люди, научайтесь
Ворогам прощати, як сей неук!..»

Перебуваючи на засланні в Новопетровській кріпості, Шевченко часто насамотині роздумував і над своєю долею, і над долею свого народу. І нещасливу долю свою власну і таку ж свого народу поет розумів як прояв Божої ласки й піклування. Він писав до гр. А. Толстої 9. 1. 57 р.:

«Тільки тепер я цілком повірив у слово: »люблячи караю вас«. Тільки тепер молюся я і дякую йому за безконачну любов до мене, за посланий іспит. Він очистив, вилікував моє бідне хворе серце. Він відхилив призму від моїх очей, через яку я дивився на людей і на самого себе. Він научив мене, як любити ворогів, що ненавидять нас. А цьому не научить ніяка школа, крім тяжкої школи покути і довгої розмови із самим собою. Я тепер почувую себе коли не совершенним, то по крайній мірі бездоганим християнином. Як золото з вогню, як немовля із купелі, я вихожу тепер із похмурого чистилища, щоб почати нову благороднішу путь життя.

І це я називаю справжнім, дійсним щастям.»

Отже, неодноразове згадування християнського всепрощення і то майже протягом усієї творчості нашого поета свідчить про те, якого великого значення надавав він релігійним переживанням людини, справедливо вважаючи їх єдиним засобом морального удосконалення людства.

Чим більш заглиблювався Шевченко у сенс християнської науки і релігійного життя свого народу, тим більш вражало й обурювало його фарисейство і фальш в церковно-релігійних справах Московської Церкви. Відомо, що там Церква підпорядкована політичній владі й є простим знаряддям московської політики. Це є глумом над святими почуттями людини і мусить деморалізувати віруючих такої Церкви. Тому так обурюється наш поет проти московського православ'я.

«Храми, каплиці і ікони
І ставники, і мірри дим,
І перед образом Твоїм
Неутомленні поклони
За кражу, за війну, за кров,
Щоб братню кров пролити
Просять і потім в дар Тобі

приносять
З пожару викрадений покров!»
(«Кавказ»)

Або: «А ти, всевидящее око!

Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали.

А ти не знало?

Око, Око, не дуже бачиш ти

глибоко!

Ти спиш в кіоті...» («Юродивий»)

Отже, московський Бог тільки в «кіоті». Його нема в серцях людей, а в першу чергу нема серед проводу церковно-релігійного життя. Релігія, яка повинна бути дійовим засобом ушляхетнення людського серця, засобом обожнення людини — такої релігії не має московське православ'я.

Теж саме й у вірші «Світе тихий, світе ясний...», який московсько-більшевицька пропаганда любить наводити на доказ ніби антирелігійності нашого поета. Неправда й фальш! Все це є розпачливий крик людини-християнина проти блюзнірства московського православ'я, яке оправдовує й прикриває найбільші паскудства, жажливі жорсто-

кості московської влади старих і нових часів.

Своєю глибокою релігійністю й щирістю християнських почувань Шевченко нагадує другого великого українця Г.С. Сковороду, філософа й педагога. Це два найбільші сини українського народу за останніх два століття. Вони вийшли з надр української нації, глибоко й правдиво розуміли душу її і тому своєю творчістю дають багатий матеріал для національного самопізнання. На них у першу чергу мусимо вивчати самих себе.

Поневолення нації завжди і всюди означає руйну національної самобутності. Руйна відбувається по лінії політичній, соціальній, церковно-релігійній і кінчається нищенням оригінальної культури і народнього характеру. Це ми бачимо з нашої власної історії. Найбільш дошкульна є руйна української родини. Родина в кожного народу є основою початковою клітиною національного організму. Коли ця клітина здорова, свято береже в першу чергу позитивні властивості свого народу, тоді і нація в цілому буде здоровою і поступ її забезпечений. Ніде, тільки в родині дитина одержує початкові знання про навколишній світ, перші слова молитви до Бога, пізнає матірню любов і кризь призму цієї любовної теплоти буде дивитись на світ Божий. Але кожна мати подає оцю початкову науку своїм дітям у національних формах і в національному розумінні. Тому таке велике значення для доброго національного виховання має здорова морально родина.

Основою ж кожної родини є жінка-мати в ній. На ній, головним чином, лежить обов'язок виховання. Вона є джерело родинної атмосфери чи то любовно-теплої, щирої, привабливої, чи навпаки — холодної, відчуженої, егоїстичної. Трудно достатньо оцінити роль жінки-матері, коли вона на висоті своїх природою визначених їй завдань. Зате, коли вона їх розуміє й добре виконує своє призначення, тоді вона по праву займає належне їй почесне місце в родині і в суспільстві. І ось цікаво пригадати тут свідчення арабських купців про нашу стару Україну з VI ст. по РХ. Вони стверджують:

«Жінки у них (замужні) у великому пошанівку й за зневагу їх карається суворо... Дочки ж їх, дівчата, ходять з відкритими головами, так що кожний

їх може бачити» («Свобода», ч. 218 за 1955 р. Подав д-р Лужницький).

Це свідчення чужинців надто великої ваги для нас. Воно виявляє високу культуру родинного й суспільного життя наших давніх предків майже 1500 літ до нас. І коли пригадаємо, що в Московщині ще в XVII ст. жінки замикались у своїх теремах і не сміли показатись перед мужчинами з відкритим лицем, то не дивно, що московські впливи на нас аж ніяк не сприяли до нашого поступу.

Отже, коли така важлива роль жінки-матері, то понизити, зганьбити й знеславити її — то значить зруйнувати родину, а руйнувати родину значить руйнувати націю. І тому наші вороги спрямовують свої зусилля проти неї, проти української жінки-матері. Вони намагаються морально розкласти її, нашу родину й нас, мужчин, викорінюючи в нас отой давньотрадиційний погляд і пошану до своїх жінок-матерів і накидаючи нам легковажне ставлення до них з позицій власного сластолюбства. Наш поет це глибоко розумів і став на захист її.

З усією силою свого гнівного поетичного слова він виступив проти панів і москалів і взяв під захист знеславлених ними покриток, посадавши нам високо шляхетне серце цих нещасних. Тема покриток чи взагалі української жінки-матері є центральною в творчості Шевченка і то протягом усього часу його творчого життя.

Я вкажу тут головніші твори на цю тему. Це будуть поеми: «Катерина», «Наймичка», «Осика», «Варнак»; вірш — «Не спалося, а ніч, як море»; баллади: «Лілея», «Русалка» та й інші дрібніші твори.

Як же захищає Шевченко українську жінку, а, значить, разом з тим і українську родину? Він показує їй високу мораль, шляхетне серце, не дивлячись на те, що вони стали жертвами національного лихоліття, переступили національні традиції й зазнали безчестя. Ось Катерина. «Не слухала ні батька, ні неньки — Полюбила москалика, як знало серденько»... Вона повірила чужинцеві й віддалась йому, а він насміявся. Ні батьки, ні громада не прощають їй такого знехтування традиції, неписаного закону, що суворо вимагає берегти свою дівочу честь, бо це в той час є і національна честь. Катерина розуміє свій тяжкий гріх, погоджується з присудом, іде геть, шукає батька синові. Зустрівши його й зрозумівши його став-

лення, не дбає вже про себе, а тільки про дитину. Вона добре знає нещасливу долю сироти-байстрюка. Коли ж той батько-чужинець відвернувся, вона не витримує й кінчає самогубством.

А ось Наймитка. Цілий вік свій карається за такий же гріх. Підкинувши дитину багатим бездітним людям, через рік наймається до них, щоб самій бути коло дитини, доглядати її. Яку велику жертву виявила вона, відмовившись від особистого життя. Вона жила тільки для сина Марка, не наслідуючись в той же час признатись, що вона його мати. Отже й тут бачимо самозречення й піклування про дитину. Сила любови матері до своєї дитини перемагає всякі егоїстичні потягнення.

Ще більш високий образ української матері-страдниці подає Шевченко в поемі «Осика» або «Відьма» (в пізнішій редакції). Лукія — звичайна жертва панського свавілля. Трагізм її збільшується тим, що коли її діти — дочка й син — підрости, пан забрав їх до покоїв і збещестив дочку так же, як колись матір. Мати не витримує такого жахливого переступу моральних людських почувань. Вона збожеволіла. Далі поет оповідає зустріч її з циганами. Ці прості люди, діти природи, прийняли її до себе. Два роки життя з ними на лоні природи виликували її. Вона навчилася від них лікувати всяким зіллям, повернулася до своїх людей, помагала їм, а дівчат навчала найпаче берегтись панів. Але ось повертається в село пан. Він хворий, розбитий паралічем, і вже ніщо не може допомогти йому. І ось ця мучениця-мати «прийшла, у ногах стала, і тихенько за грішного» «Отче наш» читала. — Прокінувся пан: «Прости, прости мене...» І сльози блиснули вперше зроду. — «Я прощаю, я давно простила». А потім — «Сорокоусти наймала, у Київ ходила та за пана, за грішного, Господа молила.» Простити такому ворогові, що розбив, занепасти життя не тільки їй, а й її дітей, простити за себе й за них нещасних — чи може щось бути вище такого Християнського всепрощення! Як же мізерно виглядають модерно «вчені» пани проти душевної величі й краси простої селянки, яка вихована на своїй народній стародавній християнській культурі!

Як же розумів Шевченко українську родину, як вона повинна бути збудована? Першою умовою щасливого подружжя повинно бути взаємне кохання мо-

лодих. Це природне моральне право їх, і ніхто не може перешкоджати їм. Ось такі щасливі подружжя показує він у поемах: «Сліпий», «Москалева криниця» (напочатку); у віршах: «І досі сниться». «Не молилася за мене» та й інших. Але молоді недосвідчені люди можуть помилятися й вибирати собі дружину з невідповідним характером. Тому є обов'язком батьків допомагати своїм досвідом і доброю радою перед таким важливим кроком дітей і, за народним звичаєм, поблагословити шлюб. Без цього одруження не може бути щасливим. Прикладом може бути «Катерина» та вірш «Туман, туман долиною...»

«Нумо, серце, лицяється,
Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько-мати,
Як нас буде піп в'язати.
Одружилась, заховалась,
Бодай була не кохалась.
Легше було б в труні гнити,
Як з тобою в світі жити».

На перешкоді доброго родинного життя може бути деспотизм батьків, які не рахуються з почуванням молодих і, бажаючи щастя своїм дітям, вбачають його тільки в багатстві. Прикладом цього є «Тополя», «Мар'яна черниця» та «На улиці не весело».

«На улиці не весело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.
Що ж мені робити,
Де мені подітись?
Ой піду я на ярмарок
В неділю на місто. Скажу йому:
Сватай мене
Або: одчепися!..
Бо як мені у матері...
То лучше топиться».

Родинне щастя також неможливе тоді, коли подружжя не добре підібрані, коли одно з них надто індивідуалістичної вдачі, дбає тільки про себе. Це показав поет у віршах «Між скалами неначе злодій...», «Ой я свого чоловіка в дорогу послала» тощо.

Окремо підкреслює Шевченко обов'язок батьків доглядати й виховувати дітей, бо вони відповідають за них навіть і в дорослому віці. Ось така Титарівна. Вона покритка й, боячись сорому, згубила свою дитину.

«Ой узали безталанну,
Закували у кайдани.

Сповідали, причащали,
Батька матір нарікали,
Громадою осудили
І живує положили в домовину!..
Й сина з нею!..
Стоп високий мурували...
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько, мати».

А ось княжна (що походить з селянського роду):

«Сорочечки шила...
І купала й колихала,
Сама й годувала,
Бо княгині тільки вміють
Привести дитину.
А годувать та доглядать
Не вміють княгині...
А моя свою дитину
Сама годувала...
Забавляла, розмовляла
І Богу молитись
І азбуку по кунштуках
Заходилась вчити».

З великою іронією засуджує Шевченко недбалство панів щодо своїх дітей.

«Добре отим панам жити:
Нічого не знають!
І не знають, як ті діти
У їх виростають, —
Бо матері там не мають,
А мамку наймають».

(«У нашім раї на землі»).

Особливу увагу звертає наш поет на увагу національних традицій, якими освячується шлюб. Почасти про це було сказано раніше, а тут слід підкреслити засудження Шевченком т. зв. мішаних одружень. коли в подружжя вступають особи різних національностей чи різних віровизнань. Прикладом може бути та ж Катерина, а ще більше Гонга з «Гайдамаків». Хоч історично Гонга не вбивав своїх дітей, але Шевченко примушує його це зробити, бо з них виростуть вороги України.

«Сини мої, горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю, а присяга...
На ту Україну дивіться!
Ви за неї й я за неї гину...
Спочивайте, діти.
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарас,
За гріх сей великий.
Просіть, сини!
Я прощаю, що ви католики».

Другою національною традицією, переступство якої особливо суворо засуджує Шевченко є додержання дівочої

чести. Суспільність українська дивиться на це не як на особисту справу української жінки, а як на справу національної чести. Тому навіть невольне таке переступство в умовах кріпацьких не прощається, а завжди карається. Ось така наймичка, яка зловжила своїм моральним правом на кохання. Вона рабиня своїх пристрастей, позбавлена волі і внутрішнього морального закону. Тому карається. І важить тут не так осуд громадський, як власні моральні страждання такої матері-покритки. Ось як засуджує себе така мати в колисковій пісні «Ой люлі, люлі, моя дитино»,

«Сину мій, сину!

Не клени тата,

Не пом'яни!

Мене прокляту:

я — твоя мати, — мене клени!..»

І власне в оцій знеславленій жінці, що її й сам Шевченко засуджує за недостатню стійкість і нерозуміння ролі в житті своєї нації, у цій жінці поет показує глибоко любляче серце. Кожен образ української жінки, щасливої чи нещасливої, сповнений у нього такої глибокої жертвенної любови до дітей, що майже кожна з них зрікається особистого щастя, жертвує собою для щастя дитини. Зганьблена, викинута з рамок суспільного життя, вона часом знаходить у собі моральну силу знехтувати людську неславу й виховати своє дитя на повноцінного сина нації. Ось приклад:

«Вигодувала малого,
До школи дала,
А із школи його взявши,
Коня купила...
Одягла його в червоний
В жупан дорогий,
Посадила на коника:
»Гляньте, вороги! Подивіться!«
За поводи веде вздовж села,
Та й привела до обозу,
В військо оддала,
А сама остригла коси —
В черниці пішла...»

(«Ой крикнули сірі гуси»).

Отже, показавши так українську жінку-матір, Шевченко тим самим захистив її і нашу родину. У неї, кинутої на найнижчі щаблі суспільного життя, він відкрив таке джерело любови, сердечної теплоти, людяности й самопожертви, що з ним трудно рівнятися іншим. А це ж є ті необхідні якості, без яких неможлива добра родина й родинне виховання

Переходимо тепер до найголовнішої суті в світогляді і в творчості нашого поета: це є розуміння ним української національної душі. Перед генієм розкриваються таємниці буття народнього в силу його проникливої думки. Крім того, Шевченко глибоко знав скарги народньої культури: народні, звичаї, обряди, вірування, міти, пісні, думи і т.д. У цьому надбанні народньої культури проявляються особливості духового обдаровання народу. Так само добре знав Шевченко й історію свого народу як із народніх джерел, так і з тієї літератури, яка була на той час («Історія Русов», «Історія Малороссії» Бантиша-Каменського тощо). Роздумуючи над усім цим, він побачив «наявну присутність Божого Промислу над українським народом, присутність Бога, в ім'я якого нація боронить себе і свій край». Історію свого народу він розумів як поступне розкриття волі Божої й абсолютного духа нації. Україні, на його погляд, призначена Божим Провидінням певна місія. Ця місія є: здійснити першу заповідь Христа — братолюб'є, побудувати суспільний лад, в якому не було б скривджених, де панувала б Правда й справедливість. Одним словом, здійснити Царство Боже на землі. І тому Шевченко нічого так не благає в Бога як:

«Подай любов, сердечний рай
І більш нічого не давай.
Подай любити правду на землі...
А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюб'є пошли».

У розпачі запитує:

«Чи буде правда між людьми?
Повинна бути,
Бо сонце стане і осквернену землю
спалить».
(«О, люди, люди, небораки!»)

Або знов:

«І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
дивуєшся,
Чому не йде Апостол Правди і
науки?»

Також:

«Церква-домовина розвалиться... і
з-під неї

Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить
І помоляться
На волі невольничі діти».

(«Стоїть в селі Суботові»)

Та майже й уся творчість нашого поета то є розпачливий крик проти людської неправди, благання здійснити в повсякденному житті високі заповіді Христа. І він вірить, що Україна їх здійснить, тільки для цього вона мусить побороти в собі первні зла, мусить переродитись. Бо спотворений суспільний лад в Україні завинили не тільки зовнішні вороги москалі чи поляки, а також і свої люди, які забули чи не розуміють Божого призначення, а помагають ворогам «матір катувати».

Своє розуміння української душі Шевченко подає у містеріяльній поемі «Великий лях». В основі цієї поеми лежить народня легенда про невичерпані національні сили, які глибоко заховані в козацькій землі та в душі народній, і що настане час, коли прийде велетень, зроджений на цій землі, і визволить Україну.

Напочатку поет подає розмову трьох українських душ, які символізують собою провідну українську верству в трьох етапах спадання, забуття нею національних традицій та національної суті українства. Ці душі караються, їх не пускають до раю за несвідомі переступства проти свого народу. Ось перша. За життя на землі була близька до двору гетьмана Хмельницького. Карасться за те, що з повними відрами перейшла дорогу гетьманові, коли він їхав до Переяславу присягати Москві. Друга, ще недоліток (ознака малої національної свідомості провідної верстви часів гетьмана Мазепи) карається за те, що напоїла коня катові України Петрові І, коли він через зруйнований Батурин їхав до Москви.

«І за що мене карають,
Я й сама не знаю?
Мабуть за те, що єсякому
Служила, годила...
Що цареві московському
Коня напоїла...»

Нарешті, третя померла ще немовлям (символ браку національної свідомості в часи Катерини II). Карасться за те, що усміхнулася, побачивши золоту галеру тієї цариці.

«От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь...
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!»

Далі поет виводить трьох ворон — символи злих духів-демонів України,

Польщі й Москви. Перша ворона — злий дух України — хвалиться своєю роботою в Україні:

«А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала.
Ні, встали погани
Із шведською прибудую...
Та й тоді ж творилось!
Аж злішаю, як згадаю...
Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими... а такими,
Просте козаками,
Фінляндію засіяла,
Насипала бурта на Орелі...
Болота гатила
І славного Полуботка
В тюрмі здушила.
Отоді-то було свято!
Аж пекло злякалось,
Матер Божа у Ржаниці
Вночі заридала!»

Далі вона розповідає, що «сю ніч будуть в Україні

Родиться близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде... оце вже наш!..
Катам помагати!
А я начитала,
Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!
Усе добре поплиндрус,
Йі брата не покине!
І розпустить правду й Волю по всій
Україні!

Так от бачите, сестриці,
Що тут komponують!
На катів та на все добре
Кайдани готують!»

Оці близнята, що родяться від однієї матері, символізують двоїстість нашої національної душі. Є в нашій душі протилежні заложення: одні будуючі, конструктивні, підпорядковуються волі Божій, другі навпаки — стремлять усе руйнувати, бо керуються своїми себелюбними інтересами. Себелюбство ж означає власну сваволю й невизнання волі Бога. Це є первні зла в українській духовості. В стані поневолення чужинцями ці первні зла беруть гору над добрими, позитивними первнями української душі, бо їх (злі заложення)

підтримують і їм сприяють вороги України. І в цьому найбільше нещастя наше:

«Погибнеш, згинеш, Україно!
Не стане знаку на землі!..
І правдиво!
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріхохню твою утробу,
І рек єс гніві:
«Потребу твою красу, твою оздобу;
Сама розігнешся!
Бо злобі —
Сини твої тебе убіють...»

Отже, найбільші страждання Україні приносять її власні деморалізовані діти, в душах яких панує зло. Це зло чи то у вигляді матеріального збагачення за всяку ціну, чи у вигляді хворобливих амбіцій чи ще інших яких себелюбних потягнень, що йдуть наперекір національного добра — оце зло й є найбільше нещастя.

Ось тому-то так гнівно виступає наш поет проти всякого поневолення — і особистого, і національного. Бо свобода є першою й необхідною умовою морального відродження й удосконалення людини. Без цього відродження Україна не виконає своєї місії. Без морального переродження української людини не може існувати українська самостійна держава, бо первні зла її зруйнують. Тільки тоді, коли в національній душі (а значить і в душах українців) запанує Божа воля, тільки тоді буде забезпечене існування нашої держави.

Оці міркування нашого національного генія мають велике значення для розуміння і нашої сучасності. Справді, треба починати від себе, глибше пізнати самих себе, тоді краще зрозуміємо, що діється навколо нас. В той же час Шевченко дає вказівки для нашої національної педагогіки: в якому напрямку мусять вести роботу наші педагоги, щоб виховати повноцінних людей своєї національної спільноти, щоб не розминутися з своїми національними ідеалами.

Не так давно вийшла праця д-ра Шлемкевича під назвою «Загублена українська людина». Що це значить, що українська людина загублена і чому саме вона загублена? Коли я читаю цю книжку, то переконуюсь, що вона, ця людина, збочила з свого власного шляху розвитку, зійшла на манівці й тому заблукала. В цьому допомогли їй і свої, як В. Липинський та Д. Донцов,

а також і безкритичне захоплення чужим. Я ніяк не хочу цим обмежити виховання української людини тільки на своїй національній культурі. Ні. Я тільки хочу підкреслити, що таке виховання обов'язково слід починати з своєї культури. І тільки глибоко засвоївши свої національні ідеї й ідеали, можемо посягати по багатства чужі, але з них будемо брати тільки те, що гармонійно в'яжеться з нашою духовністю, що буде нас доповнювати. Це дасть нам необхідний критицизм при сприйманні чужого. Без цього все будемо попадати на манівці. Загублена українська людина може знайти себе знов, коли повернеться на той шлях, який визначили філософи й педагоги наші: Сковорода, Шевченко, Куліш, Юркевич і інші. Не забуваймо пророчих слів нашого поета і вчителя:

«І чужому навчайтесь
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Чужі люди цураються,
В хату не пускають.
І не має злomu на всій
Землі безконечній
Веселого дому».

Ми називаємо Шевченка генієм і національним Пророком, але забуваємо при цьому, що національні пророки визначають на цілі століття долю й шлях поступу своїх народів. Щорічні святкування найбільшого сина України вироджуються в нас у формалізм без намагання глибше вдуматись у науку генія і перетворити її у практику свого життя. Так уже прийнято в нас: на академіях на його честь посилено кадим йому, вихваляєм, а вийдем із святочної залі, зразу ж забуваємо й далі практикуємо розбрат, ненависть, «безчестя, зраду й криводушіє». Оце фарисейство — найбільша зневага пам'яті Пророка.

Слід ще додати, що Шевченко глибоко вірив у свій народ, у його відродження. Показавши такий моральний занепад тогочасного суспільства, він закінчує надійно:

«Скажи їй ось що: брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах!
Скажи, що правда оживе,
Надхне, накличе, нажене
Не ветхое, не древле слово
Розтлієне, а слово нове
Між людьми криком пронесе

І люд окрадений спасе

Од ласки царської...»

(Осії глава XIV).

Оце «нове слово» — то є наша українська Правда й справедливість нового суспільного ладу, заснованого на заповідях Христа. Оце «слово» означає наше власне моральне оновлення на основі щирих поглиблених релігійних почувань. Тим самим уб'ємо в собі зло себелюбства і здійснимо «братолюбіє» — найголовнішу заповідь нашого поета.

Глибоко правдиво вагу Т. Шевченка для нашого народу висловив П. Куліш у його надгробній промові: «Наш еси, посте, а ми народ твій і духом твоїм дихатимемо во віки і віки».

М. В. ГОГОЛЬ ЗНАЧЕННЯ ЙОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ

П. Куліш у своїй праці «Опыт біографії Гоголя» (1854 р.) стверджує, що «Гоголь за своїм родоводом належав до вищої верстви України. Серед його предків були особи відомі в історії України, як полковник Остап Гоголь, генеральний старшина Лизогуб тощо». Отже, українець ще й до того великий літературний талант. Тому мусів би посідати помітне місце в історії української культури.

Вже минуло сто років з дня його смерті, але українська суспільність ще й на сьогодні не має однозначної думки щодо нього. Навпаки, одні цілком негують його, а інші вихваляють, оббілюють. Для національної педагогіки важно мати правдиву уяву про Гоголя, про нього як людину і письменника, щоб читачі його творів змогли правильно орієнтуватися в них.

Приклад негативної оцінки його дає Ю. Ліпа у своїй праці «Вій за українську літературу». У розділі «Батько дефетистів» він каже, що в першій половині XIX ст. в Петербурзі була мода на висміювання «провінції», в тому числі й України. Перші твори Гоголя «Вечори на хуторі...» він називає безсоромними. «Є слабкість людини в тому, що вона покидає свою расу, є зрада людини в тому, що вона служить чужій, ворожій расі, але безсоромність, огидна безстыдність зрадника є в тому, що він перед обличчям чужих хоче довести, що раса його уже впала, обезголовлена, знищена після того, як він її зрадив».

Так само негативно оцінює Ю. Ліпа й відому історичну повість «Тарас Буль-

ба», вважаючи, що автор змалював тут тільки окремих епізод, а не подав синтети боротби українського народу з Польщею за свою самобутність, що Тарас Бульба «з м'язами без удержу і з сильним характером без глибшої культури» не може бути типом українського полковника тих часів. «Гоголь, — каже Ю. Ліпа, — найбільш відважний нальотчик на духовість своєї раси, який колинебудь був... Він збезчестив у собі голос раси, утік від того, що одухотворює, запліднює й насичує життя творця... Співгромадяни-полтавці уникали й не любили його».

Зовсім інакше оцінює Миколу Гоголя проф. Вол. Дорошенко (передмова його до видання Книгоспільки «Твори Гоголя». Т. I.—II. Нью-Йорк. 1955 р.). Він виправдує його цілком із усіх закидів як «перевертень, зрадник, кар'єрист». Проф. Дорошенко перше розглядає питання творів Гоголя і російську мову їх виправдовує тим, що тоді так писали всі українські письменники, що російська мова тоді вважалась «общою», більш «очищеною» в порівнянні з простацькою українською мовою. Отже, коли не судимо Котляревського, Квітку, Гулака-Артемовського, Гребінку й Шевченка (деякі повісті та щоденник, писані на засланні, де користання українською мовою було заборонене — І. Г.), що писали по-російськи, то чого ж тоді обурюватися на Гоголя?

Виправдовуючи Гоголя від закиду про зрадництво, проф. Дорошенко каже: «Можу посвідчити, що на Полтавщині Гоголя шанували всі хоч трохи освічені українці, як Котляревського й Оковорода... З них набиралися всі ми української національної свідомості... Про те, який великий вплив мали Гоголеві твори на пробудження українського національного почуття, читаємо в спогадах багатьох наших визначних людей...» І тут наводить витяги з автобіографії М. Костомарова, С. Єфремова і відоме послання Шевченка.

Так само відкидає проф. Дорошенко й обвинувачення у «монархізмі й цареславстві». Гоголь ніби своїми сатиричними творами, як «Мертві душі» та «Ревізор», збуджував суспільно-політичну свідомість і «демаскував усю гниль і моральний розклад царського ладу». Він навіть твердить, що «об'єктивно Гоголеві твори виконували ту саму революційну роль, що й гнівні пісні й ереміяди Шевченка... Ми повин-

ні хіба тішитися, що Гоголь підкопував основи ненависного ладу, який гнітив Україну...» Цим автор хоче довести, що М. Гоголь не був «цареславцем і монархістом».

Теж саме й щодо Гоголевого кар'єризму. «Смішні й недоречні закиди і щодо Гоголевого кар'єризму. І тут був він не більшим кар'єристом, як інші наші земляки». «Чи Гоголь справді висміював нас?» — ставить питання автор і відповідає знов заперечливо. Його карикатурні оповідання з «Вечорів на хуторі» пояснює специфікою таланту Гоголя та впливом на нього бурлескного стилю тодішньої української літератури, головню «Енеїди».

Так само заперечує закиди Ю. Липи щодо повісті «Тарас Бульба», стверджуючи, що «у Гоголя зовсім не було свідомого заміру оплюгавлювати нашу історію». Кінчає свою статтю автор ствердженням у М. Гоголя української національної свідомості. «Та симпатія до української історії, побуту й пісні, та гаряча любов до України, яку виявляє Гоголь у своїх творах, самі вже проречисто промовляють, — за кого вважав себе великий письменник у першій добі творчості». На доказ цього наводить ще відповідні місця з листів до проф. Максимовича, якому радить переїжджати на працю до Києва, куди й сам ніби має намір перебраться.

До цього ж таки подає неперевірену звістку про те, що у 1834 р. Гоголь ніби мав у Парижі доповідь про «потребу для України відділитися від Москви». Нарешті, з «Старосвітських поміщиків» наводить гострі вислови Гоголя проти «нікчемних малоросіян», які «наповнюють урядові установи, деруть останню копійку з своїх таки земляків... наживають нарешті капітал і врочисто додають до свого прізвища, що кінчається на «о», склад «в»... Слід тут ствердити, що автор не зовсім точно передав це місце у Гоголя. Подаючи портрети Пульхерії Іванівни та Афанасія Івановича, Гоголь додає: «Можна було, здавалося, вичитувати з них (з обличчя) все життя їхнє, ясне, спокійне, те життя, що в ньому пробували давні національні, простосердні і разом з тим багаті родини, такі чеподібні до тих нікчемних малоросіян, що випираються з-поміж дьогтярів та крамарів і мов та сарана запосідають палати...» і т. д.

Отже Гоголь протиставляє тут багаті поміщицькі родини т. зв. різночинцям,

виходцям із простих — «дбогтярів та крамарів». Це протиставлення ясно показує, по чийому боці симпатія Гоголя. Нікчемні й ниці тільки оті різночинці. Тому можна припускати, що Гоголь мав на увазі тут не так національний момент, як скорше становий.

Наведу ще кілька думок про Гоголя д-ра Арсена Річинського з його праці «Проблеми української релігійної свідомості» (1933 р.). Отже він каже:

«Гоголь зріс серед української служилої старшини, носився з думкою про державну посаду, перейнявся тим настроєм духового холопства, яке мріяло лише про уряди й »жалування«; це втягувало його в російське товариство й змусило достосовуватись в своїй творчості до смаку російського суспільства...»

Далі він стверджує, що у творчості Гоголя знаходимо основні мотиви українського світогляду: перевагу внутрішньої моралі, признання абсолютної вартості одиниці («кожному з нас треба нагадати, що стан його святий») і зрозуміння її терпимість до чужих поглядів та до інших народів.

Однак дещо є й від російського світогляду: додатня оцінка нещастя, від якої заносить уже московською «жаждою страданья»; поєднання противенств і максималістичні скоки поміж тими противенствами: багатство краю — й злидні свого населення, краса й гармонія природи — й безладдя у спільному житті; поступовість у творчості — і консерватист-поміщик у житті...

«Весь час немов без твердого ґрунту, у ваганнях... Отже Гоголь типовий зразок двоїної культур, боротьби двох національних культур, боротьби двох національних душ».

До цього додає автор витяг з листа Гоголя до Смирнової з 1844 р. «Скажу вам, що я сам не знаю, яка в мене душа — хохлячка чи російська. Знаю тільки, що аж ніяк не дав би переваги малоросіянинові перед руським, ані руському перед малоросіянином.»

Очевидно, психіка Гоголя в основі своїй мала українську національну стихію, затьмарену й спотворену вихованням на російській культурі та тодішнім станом поміщицького оточення.

Слід навести також міркування російських літературознавців як сучасних Гоголю, так і пізніших. Частина з них були противниками таланту Гоголя, не високо цінили його літературні твори:

закидали йому засмічення російської мови, а особливо однобічно-негативне змалювання пануючої тоді поміщицької й чиновної класи. «Росія ахнула від подиву», коли побачила і вдумалась у «гоголевські герої», дрібні, пошлі, нікчемні людиці...

«І ні одного позитивного образу! Це карикатура на Росію», казали одні.*)

Але інші, в тому числі й Белінський, високо цінили літературний талант Гоголя і то якраз у тих творах, де він викривав «гнусную расейскую» дійсність — «Мертві душі» т. 1 та «Ревізор». В. Белінський казав: «Серед російських письменників Гоголь найнаціональніший і найсамобутніший. »Мертві душі« — найвеличніше твориво російської поезії**).

Знов А. Алферов («Особенности творчества Гоголя и значение его поэзии для русского самосознания». Образованіє. 1899 р.) стверджує: «Гоголь, який найбільше стояв до офіційного патріотизму, збуджував своїми творами інше чуття до батьківщини, свідоме й більш велике». Там же слушно підкреслює він «особисту незадоволеність, сум над самим собою», як глибоку біографічну рису М. Гоголя.

Ось такі різnorodні оцінки Гоголя маємо на сьогодні. Хто ж тоді справді був Гоголь і яке значення має він у нашій педагогіці?

До розуміння Гоголя багато матеріалу дає добра праця професора психіатра В. Чижа під назвою «Хвороба Гоголя» (журнал «Вопроси філософії і психології». 1903 р.). Людина формується під впливом двох чинників: фізичної й психічної спадковості та виховання, як системи цілеспрямованих заходів розвитку людини. Перший із цих складників у М. Гоголя був надто кволий, негативний. Проф. Чиж твердить, що батько М. Гоголя був сухотник. Поминаючи дальших предків, діда й прадіда, певних відомостей за яких нема (як також і по родоводу матері), вже сухоти батька дали М. Гоголю патологічну нервову систему. Мати його теж мала патологічні нерви. До того ж вона народила Миколу, коли їй було 15 р. Така незрілість матірнього організму не могла сприяти здоров'ю сина. Хво-

*) А. Градовський. «Поет пошлости». Образованіє. 1899 р.

**) Ашевський. «Гоголь і Белінський». Там же.

робу Гоголя визначає автор як параною. Ознаки параної такі: в дитинстві настрій тривоги, манія переслідування, нав'язливі ідеї, уявна власна вищість навіть великість у протиставленні нікчемності оточення. «Ідея великості — необхідний елемент параноїчного характеру, а нав'язливі ідеї служать ознакою дегенерації», — твердить проф. Чиж.

До того ж Гоголь мав фізичну ваду — недорозвинені статеві органи, а звідси й недорозвинені статеві почуття. З психології людини знаємо, яку велику роллю відіграють статеві залози у розвитку любовних почуттів. І то не тільки статевої любові: крізь призму тих переживань людина дивиться на весь оточуючий світ. Все сприймає вона у радісних, веселих тонах. Любовні переживання ушляхетнюють її почуття взагалі. Таким чином, статеві залози можуть бути джерелом всеохоплюючих любовних почуттів або ж принаймні сприяти їм. Як бачимо, Гоголь був позбавлений цього джерела.

«Коли статево-достигання закінчується так недосконало, що молода людина цілком або майже не здатна до статевого життя, то просто органічно і свідомо вона не може не страждати, не бути пригнобленою» (Проф. Чиж).

Люди з такою вадою бувають мізантропами. Таким же мізантропом був і М. Гоголь.

Крім родової спадщини, на Гоголя мало ще вплив його дрібнопоміщицьке оточення. Серед нащадків козацької старшини XVIII й XIX віків панувала деморалізація, занепад національного життя. Все звертало очі на Петербург і звідти чекало ласки й добробуту для себе. Місцеве життя свого народу не цікавило нових «дворян»; воно вважалося надто простацьким, негідним; найбільше, могло бути тільки матеріалом для розваги панської. Отже ідеалом для нових «дворян» була царська служба. Звідси походить цареславство, сервілізм.

Щодо Гоголя, такі загальні настрої підсилювалися ще впливом вельможі Троцьинського. Далекий родич Гоголя, колишній міністер теж царської служби оту ідеологію тільки скріплював і підсилював. Хоч і були де в кого неусвідомлені симпатії до минулої слави України, але на загал переважали й закоринилися вже ідеї «єдиної, неділимої, общої матки нашої Росії». Гоголь не міг піднятися над своє оточення. В

1837 р. він писав до Жуковського з Італії:

«Коли б мені такий пенсіон (утримання), який дається вихованцям Академії Мистецтв, що відбувають тут командировку, або ж хотів такий, який дається дячкам при нашій церкві... При нагоді рекомендуйте государеві мої повісті «Старосвітські поміщики» та «Тарас Бульба». Царям потрібно відмічати поетів, бо вони тільки мир і благодатний спокій дають душі, а не хвилювання й нарікання... Вчені, поети і працівники мистецтв є перлами й діамантами в імператорській короні. Ними красується й через них ще більший блиск має епоха великого государя»*).

Нелегко було пізнати Гоголя навіть ближчим його знайомим, а це через скритність і лукавство його характеру. Якраз оці негативні риси підкреслюють не один його дослідник. Можливо, що якраз це є причиною отих розходжень в оцінці Гоголя, які я навів вище. Бо коли в листах до Максимовича виявляє нійби захоплення Україною, але залишається ввесь час у Росії або закордоном, відмовляється від катедри російської історії в Києві (бо хотів тільки історію середніх віків), то це ставить під сумнів щирість його слів і намірів.

Одне є певне у Гоголя: це його намагання зробити собі кар'єру. І він цього досяг. Знавця тільки з високопоставленими особами, бо й себе, як знаємо, вважав великим. З людьми рівними, а ще більше нижчими себе, поводився зневажливо, ігноруючи їх.

Геніяльність його проявилася перш усього у глибокому розумінні людей: він «читав у серцях людей». З причини своєї хвороби, що дала його мізантропію, він найперше бачив у людях їхні негативні властивості, їхню ницисть, вульгарність. Це знання людей умів використати для себе: зумів переконати навіть проф. Погодіна, що він історик і може бути професором історії; зумів використати Жуковського, щоб одержувати царську пенсію; скоро збагнув, що в Петербурзі цікавляться бурлескним описом «Малоросії» і тому пише перші повісті «Вечорі на хуторі...», щоб заробити грошей на модних темах і т. д.

Важно також відмітити твердження проф. Чижка, що «Гоголь не був справді

*)В. Короленко. «Трагедія письменника». «Русское богатство». 1909. кн.3-4.

релігійною людиною і тільки тяжкі фізичні страждання зробили його набожним... Його набожність розвивалась рівнобіжно з його хворобою, яка спричинювала її».

Д-Р Річинський каже, що «чим більше людина інтелектуально обдарована й розвинена, тим яскравіше й з більшою силою виступають особливості її національної вдачі». Тому український національний геній не може бути людиною аполітичною, бо глибока релігійність є однією з найбільш суттєвих ознак нашої національної субстанції. Отже з цього боку Микола Гоголь не виявив розуміння нашої національної суті.

Так само Гоголь не любив наполегливої систематичної праці, з презирством ставився до неї. Тому погано вчився в Ніжинському ліцеї, не хотів працювати чиновником у департаменті, як також нічого не вийшло й з його праці над історією Малоросії.

Справедливо зазначають, що М. Гоголь великий літературний талант і психолог, а тому до оцінки його слід підходити з іншою мірою, ніж до його сучасників як Гулак-Артемовський, Метлинський, Квітка-Основ'яненко, Гребінка й інші. Сучасник М. Гоголь Т. Шевченко високо піднявся над своїми земляками XIX ст., свідомо шукав однозвучного собі оточення, міцно тримався національної стихії й на тлі того уяскравлював свій талант. Ось тому він Великий. Не такий Гоголь. Він кріпко зрісся з своїм поміщицьким станом і його ідеологією, а до того й хвороба його не давала йому національно прозріти.

І все ж таки М. Гоголь має певні заслуги в історії нашої культури XIX ст. Він глибоко й правдиво змалював своє поміщицьке оточення, дав безсмертні типи «старосвітських поміщиків», манілових, ноздрьових, собакевичів, плішкінних і т. д. І як же нікчемно, нищо виглядало те оточення! Який вузький обмежений егоїстичними інтересами матеріальної наживи круг їхніх зацікавлень! І це якось третє чи четверте покоління тих славних «дідів», козацької старшини Богдана Хмельницького. Страшний історичний документ! Чи не свідчить цей документ про таку ж долю всіх тих, хто пориває з своїм народом, з своєю національною стихією? Та й сам Гоголь чи не є він прикладом такого завмирання, бож він, як каже Ю. Липа, «утік від того, що одухотво-

рює, запліднює й насичує життя творця?»

І коли порівняємо оці гоголівські типи поміщиків з народними типами у творах Шевченка, з його Катериною, наймичкою, Лукією, Галайдою, Варнаком, Гонтою й іншими — то який же великий, морально здоровий той народ проти своїх нікчемних панів! Оце протиставлення ми можемо зробити на підставі галерії образів М. Гоголя, і в цьому його безсумнівна заслуга.

Не можна погодитись із твердженням проф. Вол. Дорошенка, що «Гоголь демаскував усю гниль і моральний розклад царського, ладу» і що «об'єктивно твори його виконували ту саму революційну роль, що й гнівні пісні й ереміяди Шевченка». Той Гоголь, який за А. Альферовим «найближче стояв до офіційного патріотизму», вбачав зло не в суспільному ладі, а в недосконалі, нікчемній людині і розкривав її з глибокою проникливістю. А тому аж ніяк не можна рівняти Гоголя до Шевченка. Коли Шевченко великий для нас своїм значенням для національного самопізнання, а тим самим і національного виховання, то ніяк цього не можна сказати про Гоголя. В свій час його твори могли служити збудженню національного почуття, але в наші часи, в половині XX ст., ми говоримо не про національні чуття, а про національну свідомість і національне самопізнання, про наукове вивчення свого народу, питоменних його особливостей. Для цієї цілі М. Гоголь з його карикатурним представленням українства нам нічого не дає.

К. Д. УШИНСЬКИЙ (1824—1871)

«В роки царської сваволі
Він жадав народу волі;
Працював для батьківщини,
Душу розумів в дитині.
Школу врятував з безодні, —
Став безсмертним він сьогодні!»

Павло ТИЧИНА

К. Д. Ушинський ще й на сьогодні є найбільшим педагогом не тільки свого українського, а й взагалі серед слов'янських народів. Колоніальне становище України примусило й його віддати свої сили переважно російському ділу. Тому й свої проникливі і вдумливі педагогічні праці писав російською мовою. На цій підставі росіяни вважають його своїм «класиком педагогічної науки». Але він наш і по крові й по вихованню, бо свої дитячі й юнацькі роки провів серед українського ото-

чення й багатой природи Новгород-Сіверщини.

Народився К. Ушинський 19. лютого 1824 р. в Новгород-Сіверську на Чернігівщині. Його батьки-українці. Батько, дрібний шляхтич, мав свій хутір близько Новгород-Сіверська; мати була з відомого роду Капніст. Був добре обдарований і вже в 16 р. закінчив Новгород-Сіверську гімназію. На його гуманне виховання склались — добра атмосфера в родинному оточенні та добра, як на ті часи, постановка гімназійної науки. Особливо ж глибокий благотворний слід на його юнацьку душу залишила чарівна природа на берегах Десни. У споминах про своє дитинство й гімназію він каже:

«І справді, хіба я не був страшним багатцем, мільйонером в порівнянні з тими дітьми, які були замкнуті в душних стінах столичного пансіону! Які враження можуть бути дані їм взаміну цих живих, сильних, виховуючих душу вражень природи?»

Маємо свідчення у спогадах про Новгород-Сіверську гімназію М. Чалого про те, що К. Ушинський уже в гімназії проявив глибокий інтерес до життя, побуту й історії українського народу. В його матеріялах, наприклад, збереглися переписані його рукою вірші Рилсева з поеми «Наливайко» (розділи «Київ», «Смерть чигиринського старости», «Сповідь Наливайка»). В листах до свого приятеля Модзалевського називав себе українцем (лист з 9 .XII. 1863 р.). Уважав своєю батьківщиною Україну. До того ж Модзалевського писав 4. XI. 1868 р.: «На майбутній рік думаю переїхати до себе на батьківщину — в Київ».

Любов до науки, прицеплена ще в гімназії, плідно проявилася під час університетських студій у Москві. Там він закінчив у 1844 р. юридичний факультет і звернув на себе увагу пильністю й своєю обдарованістю. Тому через рік був призначений виконувати обов'язки професора суспільних наук у Ярославському ліцеї. Як добрий професор з прогресивними ліберальними поглядами, мав популярність і симпатію серед студентів. Тим більш підозріло поставилась до нього влада і в 1849 р. звільнила. Тоді Ушинський переїздить до Петербургу й 4 роки (1850—1854) працює в міністерстві внутрішніх справ. В 1854 р. повертається до педагогічної роботи: його призначають в Гатчинський сирітський інститут

спочатку вчителем, а потім інспектором. Тут він в підвалах інституту найшов опечатану шафу з книгами. Виявилось, що то була запакована багата педагогічна література, через яку був переслідуваний його попередник в тому ж інституті. Звідси й починає свої педагогічні студії К. Ушинський.

В 1859 р. було доручено йому реорганізувати Смольний інститут у Петербурзі. Ушинський перевів корінну реформу його, запроваджуючи нові педагогічні ідеї. В цей же час він виступає і в пресі, пише статті, збуджує громадську думку.

Але корінна реформа Смольного інституту не сподобалась реакційній частині педагогів на чолі з закованим педагогом. На Ушинського було зроблено донос з обвинуваченням його в атеїзмі й політичній неблагонадійності. Це було тяжке обвинувачення. Йому навіть не дали змоги оправдовуватися. В 1861 р. звільнили, а через рік, як особливу милість, дали командировку закордон. Він побував у Швейцарії, Німеччині, Франції й інших країнах. Всюди приглядався до постановки шкільної справи, поглиблював свій педагогічний набуток. Як спостережливий і талановитий педагог, критично сприймав нові західноєвропейські течії і таку оцінку подав у своїх статтях і листах, вказуючи, що з того може бути корисного для нас, а що ні. Тоді ж почав підготувати матеріал для своєї великої й цінної праці «Людина як об'єкт виховання», або під другою назвою «Педагогічна антропологія».

З одного боку надмірна праця, а з другого неприємності й переслідування підірвали й так слабе здоров'я його, і він помер в Одесі 3. I. 1871 р. Згідно заповіту похований у Києві.

На початку свого панування більшовики замовчували К. Ушинського. І це зрозуміло. В усіх своїх творах Ушинський чітко стоїть на позиціях дуалізму, отже поряд з матерією визнає примат духу як життє-творчого первня. Скрізь згадує про Бога, християнство і душу людини. Всю педагогіку буде на вивченні душі, вона стоїть в центрі його педагогічних міркувань. Це якраз те, що заперечували нові владарі. Але Ушинський надто великий, щоб не признати його. Ось тому то вони з якогось часу стали видавати його твори, але подають фальшиво, спотворюючи його світогляд. Ось наприк-

лад, редактор проф. Струминський так характеризує його:

«Вихований в обставинах, коли релігія й ідеалістична філософія були пануючою ідеологією, Ушинський тільки поволі зблизнявся від ідеалістичних пут і переходив на рейки матеріалістичного світогляду. За кілька років до смерті Ушинський захоплено говорив про велике значення матеріалістичного світогляду в науці взагалі і в педагогіці особливо. І тільки маючи на увазі те, що він, витворюючи собі світогляд, поволі переходив од ідеалізму до матеріалізму, можна правильно підійти до тих пережитків ідеалізму і релігії, які нерідко можна знайти на сторінках його творів. Ці пережитки треба розглядати як такі моменти, які всією системою світогляду Ушинського були засуджені на вимирання»^{*)}.

А ось як говорить сам Ушинський у статті «Про моральність у руському вихованні»:

«Сучасна педагогіка виросла виключно на християнському ґрунті і для нас нехристиянська педагогіка є річ не до подумання і діяльність без цілі, підприємство без збудження в минулому і без наслідків у майбутньому. Все, чим людина, як людина, може й повинна бути, подано цілковито в Божественній науці, і вихованню лишається тільки закріпити вічні істини Християнства... Філософія, яка ще недавно грала таку важну роль у освітніх системах Європи, зійшла з першого пляну й уступила своє місце гидкому навчанню матеріалістів, які намагаються створити систему, в якій могла б знайти заспокоєння людина, що забула серед промислових клопотів, що в неї є душа.»

ЗНАЧЕННЯ УШИНЬКОГО НА ТЛІ ТОГОЧАСНОГО СТАНУ НАВЧАННЯ Й ВИХОВАННЯ

Велич К. Ушинського найкраще виявляється на тлі тогочасного стану навчання й виховання. Шкільна система мала становий характер. Існували окремі школи для привілейованого дворянства, окремі для духівництва, міщанства і початкові школи для широких мас селянства. Вони не мали завданням виховувати молоде покоління, розвивати й формувати характер і свідомість його, але готувати з молодих людей службовців адміністратив-

но-державної машини. Відповідно до ролі цих станів у державній машині велася підготовка їх у школах за нарочито опрацьованими програмами. На загаль ще сильні були залишки схоластики: школа стояла осторонь від оточуючого життя. Про якісь науково-педагогічні основи в шкільництві і суспільному вихованні не могло бути й мови, бо цьому перечили не тільки стан педагогічної науки в тодішній Росії, а й уся кріпосницька система суспільного ладу. Якраз оця система деморалізує впливала на привілейоване дворянство, привчаючи його до погорди й знецінення нижчих станів. Паразитарне існування дворянства не сприяло розвиткові активних сил душі, виробленню характерів. Протиположно — вело до дегенерації, бо людина без захоплюючої праці деградує. Тогочасна література і російська й українська багата на образи такого пасивного занепадаючого дворянства.

Іноді, правда, в школах запроваджувались новини, запозичені з Франції чи Німеччини. Але те, що було добре там, бо природньо виросло з національних потреб народу, те не давало жадної користі тут, а часами було й шкідливе, бо не наближало до народнього життя тут, а відчужувало.

Нема що й казати, що Україна включена в Росію, поділяла загальну невідрадну долю. Ба, на Україні було ще гірше, бо русифікаторська політика Москви робила народню освіту й виховання рішуче антинародними, що не мали нічого спільного з оточуючим українця життям.

На щастя, в половині XIX ст. нашілися люди, визначні педагогічні таланти, які добре розуміли ситуацію і в своїх статтях і виступах вказували порятунком. Такими були відомі російські педагоги Пірогов, Лєсафін і інші, а особливо українець Ушинський.

Значення й ціль педагогіки Ушинський визначає так:

«Нас до цього часу заїдають безчисленні моральні й фізичні страждання, вади, спотворені нгхили, шкідливі блуди і тому подібне зло, від якого, очевидно, нас могло б позбавити тільки хороше виховання. Крім того, ми певні, що виховання, удосконалюючись, може далеко розширити межі людських сил: фізичних, розумових і моральних. Принаймні на таку можливість ясно вказують і фізіологія і психологія... Здається, люди

^{*)} Вибрані педагогічні твори. Т. 1. стор. 9.

думали про все, крім виховання, шукали засобів величності і щастя скрізь, крім тієї області, де скоріше всього їх можна знайти»^{*)}.

Отже Ушинський переносить увагу із зовнішніх зацікавлень у внутрішній світ людини. Добре виховання повинно розкрити багатство душі людини, розкрити ці внутрішні сили її й ростити їх. Як Сковорода перед століттям, так і Ушинський вказують щастя людини в ній самій. Основна хиба старої школи й педагогіки була в тому, що, виховуючи дитину, вони не розуміли й не цікавились душевним життям її. Вони примушували її сприймати свої експерименти над нею, не дуже турбуючись наслідками такої «педагогічної» праці. Наслідки, звичайно, були сумні. Ми знаємо, що ще перед століттям Сковорода перший указав на хибність такої педагогіки і підкреслив необхідність пізнання душі дитини. Але Сковорода подав тільки новий принцип педагогічний, не розробивши його. Глибоко проникнути в душу дитини, прослідкувати розвиток її, встановити закони цього розвитку й вивести з них правила для практичної виховної роботи — це вже заслуга Ушинського. Отже головне у виховній справі є сама дитина, і виховник повинен знати закони росту як тіла, так особливо душі її. На розробку цієї нової засади в педагогіці К. Ушинський присвятив свою капітальну й цінну працю «Людина як об'єкт виховання».

Не можна тут навіть і приблизно згадати все багатство думок автора цієї праці. Укажу тільки кілька характерних моментів, що мають особливе значення для нашої національної педагогіки. Ось із розділу 29.

«Всупереч усім іншим психологам, ми ставимо в центр душевних явищ не свідомість, як гербартиянці (послідовники Гербарта), і не волю, як Шопенгауер, а чуття як перший прояв природжених стремлень... Страждання перш усього збуджує людину приглядатися до зовнішнього світу і вживати волю з метою задовольнити свої потреби, які викликають страждання. Ось на підставі чого ми ставимо чуття в осередок усіх душевних явищ. Із них усі виходять і до них повертаються; в них є перша причина людської діяльності в галузі сві-

домости і волі, в них же й остаточна ціль усієї діяльності.»

З розділу 42.

«Виховання, яке виключно турбується про розвиток ума, робить великий промах, бо людина є більше людиною тим, як вона почуває, ніж як вона думає. Чуття, а не думки являються осередком психічного життя, і в їх організації головна ціль виховання.»

Це твердження Ушинського особливо важне для нашої національної педагогіки, бож відома є перевага чуттєвої стихії в нашому національному характері і добра, доцільна організація цієї стихії повинна бути в центрі уваги наших педагогів.

У розділі «Виховання в дитині влади над своїм організмом» автор підкреслює значення нервового організму і вміння керувати прихованими силами його.

«Людина володіє далеко не всіма тими силами і здатностями, які приховуються в її нервовому організмі, і з цього багатства людина використовує тільки те, і якраз те, що вона опанувала своєю свідомістю і своєю волею і чим може розпоряджатися по-своєму бажанню. Одна з головних цілей виховання якраз у тому й полягає, щоб підкорити сили й здібності нервового організму ясній свідомості і свідомій волі людини... Тому у великих людей помічаємо не тільки багатство нервового організму, але й помітну силу волі... Виховник повинен пам'ятати, що нервовий організм тільки поволі привикає, не попадаючи в дразливість, переносити все сильніші враження і що разом з розвитком нервової організації повинна кріпнути воля й свідомість.»

Це теж важке для нас, бо часто й густо маємо розмагнічену волю, яка не в силі стримувати й керувати нашими ж страстями, цебто нервами.

Дитині, як і взагалі людині, природжене стремління до діяльності, стремління виявити себе, свої сили в чинах. В той же час така діяльність є необхідною умовою розвитку прихованих сил організму. Тому все, що дитина може зробити сама, повинна сама робити, і поволі вона привикне в цьому знаходити задоволення, а головне — виховає в собі не фальшиве, а дійсне чуття незалежності, яке все освоюється на особистій праці, спирається на певності у своїх силах. Виховник не повинен забувати, що він виховує не раба собі й іншим, а вільну, самостійну людину,

^{*)} Вступ до «Педагогічної антропології».

яка пізніше буде керуватися своїм розумом і своєю совістю і повинна мати розвинену волю, щоб виконувати свої рішення і досягати своїх устремлінь.

Ось такі думки на базі пізнання душевного життя дитини висуває К. Ушинський.

ПРО НАРОДНІСТЬ У ВИХОВАННІ

Одним із основних принципів педагогічної системи К. Ушинського є вимога народності у вихованні. Що під цим розумів Костянтин Дмитрович? Він уважав, що народ протягом довгого ряду століть свого історичного життя виявляє певну ідею, призначення своє в історії. Ця ідея неповторна, і вся історія народу є беззастанна боротьба за її виявлення і здійснення. Щоб бути гідним сином своєї батьківщини й успішно продовжувати діло народу, необхідно опанувати багатовіковий досвід його, опанувати його культуру, духові особливості й пізнати шлях його поступу. Це може дати тільки своє національне виховання.

«Всяка жива історична народність є найвище й найпрекрасніше твориво Боже на землі, і вихованню лишається тільки черпати із цього багатого й чистого джерела... Чуття народності таке сильне в кожному, що при загальній загляді всього святого й благородного, воно гине останнє... Кожний нарід має в історії своє призначення і, якщо він забув це призначення, то повинен відійти: він бігше не потрібен. Народ без народності — тіло без душі, якому лишається тільки підлягати законам руїни і знищитись у других тілах, які зберегли свою самобутність. Особливість ідеї — є принцип життя»*).

Отже народність (нація) не випадкове й механічне твориво, а цілеспрямоване призначення народу, з даною особливою ідеєю, яку нація прагне виявити й здійснити в історичному житті. Завдання національної педагогіки — збагнути цю ідею й здійснювати її в системі національно-суспільного виховання.

Ідея народності виявляється в національному характері і народній психології. Отже для того, щоб установити правильні стосунки до своєї батьківщини, щоб знати точно її вимоги, щоб не захоплюватись чимсь односторонньо і тим викривляти правильні стосунки до своєї

батьківщини, наприклад, шовінізмом чи іншим, Ушинський вимагає доконання двох умов: пізнати душу народу в корінних особливостях народної психології і правильно зрозуміти історичний його розвиток. Тільки при додержанні цих умов ми будемо гарантовані від помилок і правильно зрозуміємо завдання національного виховання.

Сам Ушинський відмічає такі риси нашого національного характеру:

- 1) глибокі задушевні засади патріархального побуту;
- 2) перевага слов'янського чуття, поривного, нерівного, але такого, яке має досить сили, щоб іноді одним потиском винести людину із самого дна морального занепаду на вершини людської гідності («Варнак» Шевченка);
- 3) незвичайне багатство інстинктів, скорше відгадуючих, ніж вивчаючих;
- 4) незвичайна сприйнятливість, що подивляє чужинців, до всього чужого і разом із тим стійкість у своїй національності;
- 5) православна релігія, що обернулася в «плоть і кров» народу;
- 6) гуманність нашого народу, що походить із природженого ідеалізму і релігійності, заглиблення у свій внутрішній світ, стремління до морального самоудосконалення.

Національне виховання, як воно визначене вище, є необхідною умовою доброго розвою народу, першорядне значення для його поступу.

«Суспільне виховання, яке зміцнює й розвиває в людині народність, розвиваючи в той же час її ум і самосвідомість, могутньо впливає на розвиток народної самосвідомості взагалі; воно вносить світло свідомості в тайники народнього характеру, сильно й благотворно впливає на розвиток суспільства, його мови, літератури, його законів, словом, на всю його історію», — каже Ушинський*).

На думку Ушинського, виховні ідеї кожного народу просякнуті національністю більше, ніж щось інше, просякнуті до того, що неможливо й подумати перенести їх на чужий ґрунт.

«У кожного народу своя ідея про виховання і в основі особливої ідеї виховання у кожного народу лежить, звичайно, особлива ідея людини, про те, якою повинна бути людина в розумінні народу в певний період його розвитку. Кожний нарід має свій власний особ-

*) «Про народність у суспільному вихованні».

*) Там же

ливий ідеал людини і вимагає від свого виховання втілення цього ідеалу в окремих особистостях. Цей ідеал кожного народу: а) відповідає його характерові, б) визначається його суспільним життям, в) розвивається разом з його розвитком і г) з'ясування його є завданням кожної народної літератури».

Але вага народності, цебто національної самобутності у суспільному вихованні, не тільки в тому, що вона забезпечує самопізнання, підносить гідність людини й визначає місце її серед національної спільноти, яка стремиться здійснити своє призначення в історії. Вага народності полягає ще в тому, що саме виховання на цьому ґрунті відбувається легше, скорше й успішніше. Отже розвиток здібностей дитини чуттєвих і розумових відбудеться скорше й легше, коли будуть використані її природні успадковані нахили й звички. Спадкова передача властивостей і нахилів може відбуватись не інакше, як через успадкування дітьми нервової системи батьків з багатьма успадкованими й набутими через звички нахилами.

«З усією серйозністю, — каже Ушинський, — треба сказати, що весь наш нервовий організм, з усіма особливостями, з потребами, з успадкованими й набутими хворобами і звичками, є збір таких темних або прихованих ідей відносно душі, або організація причин, діяння яких хоч душа й підлягає, але про існування їх не знає, як не знає без допомоги об'єктивної науки про існування й самого нервового організму*»).

Отже успадковані дитиною нахили й звички є ніби природний, розчищений шлях її власного росту. Ясно, що цей шлях обумовлений побутом попередніх поколінь. Свої національні гри й забави, своя рідна мова викличуть глибші переживання в дитини, утворюють міцніші асоціації чуттєвих і розумових сприйняття тому, що відповідні нервові задатки всього цього дитина має уже від народження. К. Ушинський прямо підкреслює, що чужа мова, суперечлива природженому національному характерові, не може так сприяти духовному розвитку, як своя рідна мова.

Серед нахилів і нервових задатків можуть бути і негативні, як наприклад, нахил до алкогольних напоїв чи інші аморального характеру. Звичайно,

виховання повинно поборювати, нищити такі успадковані негативи і, на думку Ушинського, найкращим ґрунтом для цього може бути національна субстанція вихованців.

«Є один тільки загальний для всіх природний нахил, на який все може розраховувати виховання: це те, що звемо народністю. Як нема людини без самолюбства, так нема її без любови до батьківщини, і ця любов дає вихователю певний ключ до серця людини і могутню опору для боротьби з його негативними нахилами природними, особистими, сімейними і родовими. Звертаючись до народності, виховання завжди найде відповідь і сприяння в живому й сильному почутті людини, яке діє значно сильніше переконання, здобутого одним умом. Ось підстава того переконання, яке ми висловили вище, що виховання, якщо воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним**»).

Але, підкреслюючи велику вагу власної народності у вихованні, Ушинський в той же час був проти обмеження його тільки національним ґрунтом. Він добре розумів шкоду такого обмеження і для самих вихованців і для нації в цілому. «Національність у вихованні, яка не збагачується універсальними соками, засуджує себе на нидіння й занепад». Як знаємо, це ж саме педагогічне правило висловив стисло й Шевченко —

«І чужому навчайтесь
Й свого не цурайтесь!»

Історичний приклад такого занепаду дають Китай, Персія і Рим. Згадуваний раніше Ф. Шнайдер каже, що Персія з XIII ст. по XIX ст. була ізольована від європейського поступу і тому занепадала, бо протягом 600 р. людність її виховувалась на перестарілих ідеях власних досягнень.

ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДИНИ ПОВИННО БАЗУВАТИСЯ НА РЕЛІГІЙНОМУ ЧУТТІ

Хоча большевики й намагаються представити Ушинського як такого, що під кінець засуджував свій ідеалізм і релігію й переходив на «рейки матеріалістичного світогляду», але я вже зазначав, що то тільки звичайна фальсифікація. Насправді, він сам був глибоко релігійною людиною, мав гуманну українську вдачу. Був свідомий того,

*) «Педагогічна антропологія». Розділ 14.

**) «Народність у суспільному вихованні». Стор. 109.

яке велике значення для справи виховання мають релігійні чуття народу.

«Кожна кляса, починаючи з найменшої, повинна мати свій заокрутлений світогляд, доступний віковій учні, а в центрі цього світу, відбитого в душі дитини, повинна сяяти, як сонце, все освітлюючи й ogrivayuchi, моральна, гуманна християнська ідея*).

А в статті «З приводу» «Вопросов жизни» Пирогова писав:

«В християнстві є і буде завжди джерело відродження народів, в яке б становище не поставила їх історична доля... Не Греція і не Рим, а Християнство є основою європейського життя».

Сучасний австрійський педагог Ф. Шнайдер стверджує:

«Всі великі педагоги були людьми сильною релігійністю... Всяке виховання сильною і довготривалого діяння покоїться на релігійній основі. І скрізь, де платонічна вимога, що знання Божественних і вічних істин повинно бути найвищою наукою і керівництвом всякого виховання й освіти не була виконана, там вони не мали глибших впливів і більших наслідків**).

Засада релігійності має особливо важке значення для нашої національної педагогіки, бо загальновідоме є багатство нашої чуттєвої стихії, яка й обумовлює глибину нашу релігійність. Тільки на базі релігійного чуття можемо впорядкувати оту стихію й поборювати анархічні її прояви.

ЗНАЧЕННЯ РІДНОЇ МОВИ

Так само першорядне виховне значення надавав Ушинський і вивченню рідної мови. Неодноразово в своїх працях повертається він до питання рідного слова. Здебільшого, ми розуміємо вагу рідної мови надто обмежено, як засіб порозуміння між собою. Але значення її куди більше: мова є скарбниця народньої духовності і в той же час єдина умова поступу народу. Кожне слово є символом якогось поняття, яке склалось у свідомості. Без цих символів, без слів, неможливий процес мислення. Цей процес відбувається легше й глибше в рідній мові, бо дитина опановує її з перших днів не тільки розумово, а й чуттєво.

«Слово є тіло духа, і поки дух не виробиться в слово, не заволодіє ним

*) 4-й лист із Швайцарії.

**) «Рушійні сили народніх педагогів». Стор. 258.

досконало, не прогляне крізь нього ясно для самого себе й для інших, до того часу він (дух) не може рухатись і розвиватись вільно: йому тяжко, як пташці в клітці, як невільників в колодах; він б'ється, рветься і в'яне від нестачі свободи, руху; не розвивається, а вимикає, як зерно під водою, від нестачі повітря... Слово є єдина сфера розвитку духа і на умінні володіти словом повинна будуватись всяка наука і розвиток*).

Крім того, мова є єдиний живий, багатий і міцний зв'язок, який в'яже покоління, що відійшли, тепер живуть і майбутні в один народ, у велику історичну цілість. Тому з таким завзяттям народ відстоює свою мову в боротьбі з ворогами, які посягають на цей національний скарб. Ідеється бо тут про буття народу в цілості, про його духову суть. В часи Ушинського в школах на Україні мова наша була заборонена. Не міг цього забути Ушинський, перебуваючи й закордоном. У 3-му листі з Швайцарії він писав:

«Малоуспішна буде та школа, в яку дитина приходить із дому, як із раю в пекло, і з якої вона біжить додому, як з темного пекла, в якому все темне. Чуже й незрозуміле, у світлий рай, де все ясно, зрозуміло й близько до серця; а майже таке враження повинна робити школа на дитину українця, коли вона починає відвідувати це дивне місце, в якому одному тільки на ціле село говорять незрозумілою мовою. Дитину, яка не чула дома ні одного великоруського слова, починають у школі ламати на великоруський лад. Така школа... покажеться їй страховищем. Коли така школа не пустить корнів у народне життя і не дасть корисних наслідків, то нема чому дивуватись. Інакше не може й бути... Що зробила така школа? Гірше ніж нічого. Вона на кілька років затримала природний розвиток дитини. Така школа, поперше, багато нижче народу: що означає вона з своєю сотнею кепськo завчених слів перед тою без кінця глибкою й повною мовою, яку виробив і вистрадав собі народ на протязі тисячоліття; по-друге, така школа безсильна, бо вона розвиток дитини не будує на єдиному плідному душевному ґрунті — на народній мові і на відбитому в ній чутті; потретьє, нарешті, така школа безкорисна: дитина входить до неї із сфери цілком

*) 4-й лист із Швайцарії.

чужої і потім виходить з неї у ту ж таки чужу для неї сферу.»

Із сказаного вище ясно, що виховне значення зберігає мова тільки тоді, коли вона відтворює собою свій власний зміст, усе багатство національної культури. Коли ж вона служить тільки формою, якою подається чужий зміст, тоді вона тратить своє властиве значення, бо свідомість людини не прояснюється, а ще більше хаотизується, затуманюється. А такий стан ми маємо зараз у московсько-большевицьких школах на нашій батьківщині.

ВПЛИВИ ПРИРОДИ

І чужі й наші мислителі й педагоги завжди підкреслювали вплив природнього оточення на людину. Особливо благодійний вплив має природа на молоду душу дитини. Напочатку я навів свідчення самого Ушинського про вплив природи на нього в дитинстві. Свіжі враження прекрасних красвидів лишають глибокі сліди у чистих ще душах і, як усе прекрасне, можуть бути й пізніше джерелом благородства в мислях і поступованні. Ушинський глибоко розумів природу і відчував на собі її ушляхетнюючі впливи. У споминах про Новгород-Сіверську гімназію писав:

«А воля, простір, а природа, прекрасне оточення міста, а ці душисті долини й хвилюючі поля, а розова весна й золотиста осінь — хіба не були нашими вихователями? Звіть мене варваром у педагогіці, але я маю з вражень мого життя глибоке переконання, що прекрасний красвид має такий великий виховний вплив на розвиток молодої душі, з яким трудно змагатись впливу педагога; що день, проведений дитиною серед байраків і полів, коли голову її полонить якийсь туман, у теплоті якого розкривається все її молоде серце для того, щоб несвідомо й безтурботно наповнювати його мислями й зародками їх, які ллються з природи, — що такий день вартий багатьох тижнів, проведених на шкільній лавці.»

Знов Ф. Шнайдер стверджує, що вплив природи тим сильніший, чим людина ближче стоїть до неї, глибше її розуміє. І багатство нашої природи на батьківщині і переважно хліборобські зайняття витворили в нас близькі, інтимні стосунки до природи. І хоч наші діти тут, в нових умовах, не мають образів української природи, зате вони ма-

ють успадковані нахили до замилювання природою. Буде цілком педагогічно ці нахили зміцнювати, а для цього слід частіше бути з ними серед природи, особливо в літній час.

ЗНАЧЕННЯ ПРАЦІ

Звичайне й поширене розуміння праці зводиться до того, що це є необхідна часами тяжка умова самого існування людини, підстава її добробуту. Це є правильно, але тільки з одного, зовнішнього боку. Цим далеко не вичерпується все значення праці, бо, можливо, ще більшу вагу вона має як чинник морального й психічного впливу на людину, як умова здорового нормального життя. Організм витворює нервову енергію і має природню потребу витрачати її у творчій праці. Тому праця людини обумовлена природою і, власне, у вільній творчій праці полягає сенс життя і щастя людини. Але це може бути тільки при умові, коли праця вільна, відповідає природним уподобанням людини і не виснажує її сил.

Коли ж нормально здорова людина не працює, тоді нагромаджена енергія спричиняє руйну фізичну, моральну й психічну. Така людина нудьгує, тоскує, вередує, не знає, що з собою робити і де подітись. Серце такої людини порожнє: ніщо її не цікавить, до всього вона байдужа.

Ушинський стверджує:

«Без особистої праці людина не може йти вперед, не може лишатись на одному місці: вона мусить йти назад. Праця стала довершуючим законом людської природи, тілесної й духовної, і людського життя на землі, окремо і в суспільстві; необхідною умовою тілесного, морального й розумового удосконалення людської гідності, свободи й, нарешті, насолоди і щастя. Хто не відчував оживляючого й освіжаючого впливу праці на чуття? Як нічні примари від свіжого ранішнього проміння, так біжать від спокійної принади праці нудьга, тоска, вереди, забаганки — оці карти людей непрацюючих... Багатство може бути нешкідливим для людини тільки тоді, коли разом з ним ростуть і духовні потреби її, коли і матеріальна і духовна сфери разом і дружньо розширюються перед нею... Так накреслив Господь закон вільної праці і в зовнішній природі і в самій людині, в її тілі, серці й умі.»

ЗНАЧЕННЯ ЗВИЧОК

Під звичками розуміємо рефлексивні руки, які відбуваються без участі свідомості й волі людини. Виробляються звички частими вправами, якими на початку керують свідомість і воля, але пізніше свідомість і воля поволі усуваються, а звична дія відбувається механічно. Звички мають велике значення в розвитку людини, бо вони заощаджують енергію її, скеровуючи свідомість на іншу корисну дію. І, власне, суть виховної роботи нашої з дітьми полягає у виробленні й прищепленні їм добрих звичок у дусі християнського ідеалу людини.

Чим молодший організм, тим скорше й легше закорінюються в ньому звички. К. Ушинський твердить, що немовля уже кількох днів привикає до якоїсь дії після 2—3 разів її повторення. Наприклад, пелюшка складена, подушка, що її покладуть певним способом 2—3 рази підряд, уже створюють у немовляти звичку, недодержання якої супроводиться криком. Ось чому у безладних матерів і діти неспокійні, тоді як у матерів з певним постійним образом дії діти не лементують даремно.

Значення звичок для людини так оцінює Ушинський:

«Спостерігаючи людські характери, в їхній різноманітності й розмаїтості, ми бачимо, що добра звичка є моральний капітал, покладений людиною в свою нервову систему. Капітал цей росте безнастанно і процентами з нього користується людина все своє життя. Капітал-звичка від уживання все збільшується, росте і дає людині можливість більш плідно зуживати свою дорожню силу — силу свідомої волі й підносити моральність свого життя все вище й вище, без того, щоб кожний раз починати свою будову з основи і не витрачаючи своєї свідомості й волі на боротьбу з труднощами, які вже були раніше переможені.

Але, коли хороша звичка є моральний капітал, то погана звичка, в такій же мірі, є моральний борг, який може заморити людину процентами, що безнастанно нарастають, паралізувати її кращі почини й довести до морального банкрутства. Біда в тому, що звичка закорінюється поволі і зплином часу, викорінюється також помалу після довгої й упертої боротьби з нею. Наша свідомість і воля повинні бути постійно на сторожі проти поганої звички,

яка, загніздившись у нашій нервовій системі, підстерігає всяку хвилину слабкості забуття, щоб її використати. Таке постійне напруження свідомості й волі — найтрудніший, хоч і можливий душевний акт.»

Як на приклад можна вказати звичку тримати свої речі й потрібні приладдя в певному місці й порядку. При такій звичці завжди легко й скоро знаходиться потрібна річ. Отже заощаджується час і зберігається спокій. Це звичка-капітал. Коли ж, замість цього капіталу, людина має моральний борг, тоді речі й приладдя порозкидані де попало. В потрібну хвилину не можна їх знайти. Марнується час і нервова енергія, людина гнівається, але не хоче визнати вини у своїй власній невпорядкованості.

Я вказав на головні принципи виховної системи нашого найбільшого педагога. Ці принципи актуальні не тільки сьогодні, а й завжди будуть такими, бо диктуються самим життям і базуються на фактах природи людини.

П. О. КУЛІШ (1819—1897)

Після смерті П. Куліша його вдова Олександра Білозерська-Куліш в числі інших одержала таку телеграму, де було 20 підписів:

«Поминаючи незабутнього земляка, вітаємо Ганну Барвінок за те, що вона все життя віддала тому, хто навіки зістанеться в пам'яті всіх синів рідної України.»

І нелегко зрозуміти, кому більше пошани віддається в цій телеграмі: чи «незабутньому землякові» чи його дружині Ганні Барвінок. Така незavidна доля П. Куліша, великого патріота й національного діяча, була за його життя, залишилась і по смерті аж до наших днів. А між тим Панько Куліш одна з найвизначніших постатей наших ХІХ ст. Все життя своє присвятив одній ідеї: служити своїй батьківщині, своєму народові. Ця ідея — національне самопізнання, наукове вивчення властивостей свого народу. Як знаємо, в цьому багато працював у ХVІІІ ст. Григорій Сковорода. Але Сковорода робив наголос на індивідуальне самопізнання, на вивчення самого себе, тоді як Куліша цікавить свій народ і його вдача.

Всебічно обдарованою особистістю був Куліш. Найбільше ми знаємо його як письменника й поета, але так само визначний він був і як науковець, істо-

рик, етнограф, мовник і навіть маляр. І ввесь свій багатий талант, усі свої сили, всю свою працю віддав своєму народові. Його біограф В. Шенрок підкреслює:

«В Куліші ми маємо й цінимо не тільки талановиту людину, але перш за все й більш усього людину ідеї — якість рідка й у високій степені цінна.»

Оця висока ідея була дороговказом усього життя. В листі до свого приятеля І. Хильчевського писав:

«Жаль, що ти не досить проник в суть українського питання, яке найбільш життєве за всі інші на нашому українському ґрунті... Прославлять і благословитимуть майбутні покоління лише тих, що дбають за це, аби землю нашу посіли в спадщину ті, що пролили за неї свою кров. Про інших буде стільки пам'яті, що за будівників залізничних шляхів і таких інших речей. Вони одержують свою винагороду, як поденні робітники, і залишаються чужими на шматку землі, який обробляють чи обгороджують вони. Ми ж безпосередні пани і володарі цієї землі. На ній відіб'ється наше моральне обличчя і буде вона відома народам ризами цього обличчя, яких ніхто стерти не зможе*»).

З погляду національної педагогіки заслуги П. Куліша великі. Він перший глибоко усвідомив вагу самопізнання, бо «поки ми сами себе не знаємо, доти ми не знаємо, що і як нам робити, а це означає, що свою будуччину допускаємо влаштовувати комусь другому». Пізнати себе значить пізнати довгий історичний шлях, що його пройшов народ, і як він на цьому шляху себе оформив. Цей шлях є основою дальшого національного поступу, збачення з нього то є затримка природнього розвою й даремна трата національних сил. А це неодмінно буває тоді коли «будучину свою допускаємо влаштовувати комусь другому», чужинцям, які манять новими ідеологіями, чужими духові нашої нації, а тому шкідливими. Ось й треба знати самих себе, щоб уміти розпізнати оту ворожість чужого.

П. Куліш має 57 р. громадської роботи. Це довгий шлях невтомної й безперервної праці для добра свого народу. На цьому шляху часом помилявся, але й добував коштовні скарби. Виявити оці

*) «Київська старина». 1898 р. I—III, стор. 92.

скарби-ідеї, як також і його хиби конче важно для національної педагогіки.

БІОГРАФІЯ П. КУЛІША

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 27. липня 1819 р. на Чернігівщині в містечку Вороніжі, Глухівського повіту. Його батьки були козацького роду, бо ще дід був сотником козацького війська. Мати була розумною жінкою, хоч без освіти. За свій розум користувалася заслуженою пошаною серед ближчого й дальшого оточення. Була люблячою матір'ю з ніжним серцем, любила співати українські пісні й ними пестила юне серце Панька. Коли цей підріс, віддали його до місцевої школи, яку провадив дяк. Зберетлася така легенда.

Одного разу довелося Панькові заночувати в дяка. Прокинувшись уночі, дяк побачив хлопця Панька, як він сидів за столом і щось писав. Його оточувало якесь дивне сяйво. Коли він спитав хлопця, що той робить, то це з'явилося стало зникати, а Панько й далі спокійно собі спав. Мати уважала це видіння пророчим. Але любляча мати померла ще в ранніх дитячих роках Панька. Її місце, як доброї матері, заступила сусідка поміщиця Уляна Мужилівська. Це була культурна й гуманна людина. До кінця життя свого з признанням і вдячністю згадував її Куліш, а часами й допомагав їй матеріально.

За порадою Мужилівської батько віддав Панька до Новгород-Сіверської гімназії. Але наука була тоді дорогою річчю, тож Куліш залишив гімназію, вийшов із старших класів із наміром зайнятися самоосвітою. Це йому вдалося, і він записався до Київського університету. Поскільки він не міг представити документа про дворянство, то зарахований був не дійсним студентом, а вільним слухачем. Але ще в гімназії трапилася з ним знаменна подія. Про це він розповідає так у «Споминах про Костомарова»:

»Миколка (Костомаров), як ми всі вихованці загально-російських шкіл, напочатку уявляв собі, що хотів знати «хохлатчини» і мислив мовою Пушкіна. Але з нами обома, у двох значно віддалених точках України, трапився знаменний випадок. Йому в Харкові потрапив до рук збірник українських пісень Максимовича з 1827 р., а мені в Новгород-Сіверському також випадково попав другий збірник українських

пісень і дум того ж Максимовича з 1834 р. Обидва ми в один день із народолобців великоруських зробились народолобцями українськими.»

Коли Куліш вступив до університету, то він уже мав свій збірник старовинних пісень переважно тих, що їх співала рідна мати. На цьому ґрунті він скоро зійшовся з тим же проф. Максимовичем. Захоплення народньою творчістю не покидало його все життя, і він пильно збирав і вивчав її. З причини бідності не закінчив і університету, а став працювати вчителем спочатку в Луцьку, потім у Києві, Рівному, а пізніше в Петербурзі.

Солідні знання в українському фольклорі і спільні інтереси й почування зблизили Куліша з Костомаровим і Шевченком, які в цей час (1846 р.) перебували також у Києві. Як ми знаємо, це привело до заснування тоді ж ними Кирило-Методіївського Братства. В січні 1847 р. одружився з сестрою свого друга по університету Олександрою Білозерською. Вірна й чула дружина багато помагала йому в його злигоднях після арешту й розгрому Братства. Особливо три роки заслання в Тулі.

Після звільнення в 1850 р. перебував якийсь час у Петербурзі, заробляючи на життя журналістом, а більше в Україні. Тут збирав етнографічні матеріали, вивчав їх і писав свої твори. Так були написані «Записки о южной Руси», «Опыт биографии Гоголя» (1854 р.), «Чорна рада» й інші. Але турботи про видруккування творів, поглиблене вивчення матеріалів до своїх праць по бібліотеках і архівах вимагали його присутності у великих містах. А цензурні утиски — спеціально в Москві й Петербурзі. Тому часто виїздив туди для продовження праці.

В роках 1864—1867 працює в Польщі при намісництві як «директор духовних справ». Добре оплачувана посада директора потрібна була, щоб розплатитись з боргами і взагалі поправити незавидний матеріальний стан. Але ця служба, а також деяка зміна в поглядах ідеологічного порядку, привела до розходження з українським громадянством, з бувшими друзями й однодумцями. Доживав свого віку на хуторі в Мотронівці, майже самотній, в оточенні своєї дружини талюбимих книг. Помер 2. лютого 1897 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА П. КУЛІША

Нелегко характеризувати П. Куліша. Особливо на тлі тогочасних суспільних і політичних відносин. Одно з певністо стверджують усі його дослідники: його високу ідейність. Єдина ідея просвічувала йому все життя і ця ідея була служіння своєму народові. Він був фанатиком своєї народності. Москалі Пипін і Спасовіч називають його «найбільш ревнисним захисником малоросійського інтересу в літературі».

Слід підкреслити при цьому його щирість і непогамовану вдачу. Ні на кого й ні на що не зважав, а йшов своєю дорогою, яку вказувала його ідея й розуміння справи. Українські великі пани, до яких часто звертався за допомогою, щоб видати свої праці, часто чули від нього терпкі слова. Недаром прозвали його «гарячий» Куліш.

В літературі ми маємо кілька характеристик П. Куліша. Ось проф. М. Слабченко в статті «До історії відношень між Кулішем та Шевченком» пише:

«В нас до Куліша виробилось якесь недостойне відношення. Мають свого видатного письменника і великого діяча за якогось легкодуха, що не мав сталих поглядів, міняв їх дуже часто, був людиною капризною, слабовільною, підлягав впливу завжди. Ледве не єдиним і то досить уміркованим оборонцем Куліша являється покійний проф. М. Дашкевич. Розуміється, експансивність натури Кулішевої не можна не брати на увагу. Але погляди Куліша, які б вони не були непевні, не являються непродуманими, скороспілими... Куліш вніс свій погляд, свої думки дуже довго. Провинність його хіба тільки в великій суб'єктивності»*).

Д-р Пулюй, добрий знайомий Куліша із Львова, називав його «освіченим гетьманом України, безбоязненным архистратигом України і Галичини, що стояв вірно не по стороні сильних світа сього, а по стороні підневоленого і гнобленого народу».

Може, найбільш влучно характеризує П. Куліша М. Костомаров у статті «Про козаків».

«За своїм характером Куліш надто захоплювався всім, над чим працював, і не здатний був до спритного благоразумія. Його міркування й присуди відзначались «перехватом через

*) «Сборник Харьковскаго историко-філологіческого общества», том 18.

край», що буває з людьми, які й любити й ненавидіти можуть до кінця; до того ж мав надмірне самолюбство«*).

Найближчий до нас і найбільш солідний дослідник проф. В. Петрів називає Куліша «парламентар без парламенту, лідер без партії, громадський діяч без трибуни, журналіст без журналу, людина великих плянів і великих підприємств без матеріальної бази, з обмеженими можливостями»**).

Одним словом, П. Куліш був людиною великого формату, великих здібностей і задумів, але не мав під собою ґрунту, не мав можливості розгорнути всі свої сили через умови політичного поневолення України та байдужість і нерозуміння тогочасної української громадськості.

Слід особливо підкреслити працьовитість Куліша і невтомну енергію. В листах до знайомих писав: «Природа створила мене дивно: як би не розстроїли мене зовнішні невдачі, із душі моєї піднімається сила, яка відновлює постійну гармонію». «Працюю я постійно — це нормальний мій стан. Інакше я пропав би від скуки. Нема життя без праці, а я — через час після безмістовної розмови уже скачу»... «Завжди день видається мені коротким. Лягаю стати й нетерпеливо очікую ранку» (1855 р.). Ще в останні роки життя писав: «І останні мої хвилини віддам якщо не праці, то благородним задума́м і заповітам.. Я зайнятий вічно і почуваю себе боржником у всіх тих, кому належало б уділити увагу. Нема коли жити на світі!»

А в листі до Юзефовича в 1854 р. писав, що хотів би видати свої «Записки...» українською мовою, хоч то буде дорожче. При цьому додає:

«А що ж робить, коли земляки забули читати по-своєму? Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько. А що щиро працюю, то нехай мені Бог так у царстві небесному заплаватить!.. Аби мені Бог помагав, а покажу я всю нашу старовину, як на картині, почавши од Львівського Братства аж до Кальниша і Головатого. Коли вже славить Русь перед чужоземцями, то отут її славить.»

Завжди був твердий і непохитний у своїх переконаннях. Під час служби у Варшаві новий його начальник Соловйов, кар'єрист і інтриган, запропону-

вав йому печатно засудити свої українофільські симпатії, в противному разі мусів би залишити службу. І хоч це для Куліша означало «піти з торбою», він вибрав останнє, бо вважав для себе безчестям відмовлятися від своїх переконань. А з приводу призначення кн. Шаховського цензором у Москві писав:

«Будьте на новій посаді силою, а не знаряддям сил. Це вам заповідає людина, яка, не дивлячись на ницість свого походження свого маєтку і освіти, була сама силою.»

Завзятість у праці Куліша підкреслює й проф. Петрів. «Куліш завжди намагався робити всю справу сам. Він завжди почував себе остільки міцним і дужим, що не шукав допомоги в будь-кому»**).

Ця завзятість Куліша подивугідна тим більше, що він не має перспективи. Не було конкретного попиту на його українознавчі праці. Тогочасна громадськість жила іншими інтересами, які йшли по лінії «общої» цареславної Росії. Тож греба було будити байдуже українське панство бо тільки воно могло дати засоби на видання нових праць. «Хлопочемо в міру своїх сил і на що? Не знаємо сами, для чого все це», писав Куліш у листах (1855 р.). Отже це праця в «може бути», а така безперспективна праця можлива тільки при наявності великої моральної сили і віри у свій народ.

СВІТОГЛЯД ТА ІДЕОЛОГІЯ П. КУЛІША

Глибоке вивчення фольклорних документів нашого народу переконало Куліша, що основне, чим керується наш народ, до чого він прагне — то є шукання Вищої Правди, намагання здійснити Царство Боже ще тут, на землі. Цю характерну властивість українського народу неодноразово пригадує Куліш і в своїх поезіях:

«Ой не мали ж ми поради,
Ні науки, опріч правди:
Мов свята небесна сила,
Вона серце нам живила,
Як на світі жити вчила,
Від напасти боронила...
Все ж то правда поробила,
Наша предківська сила...»*)

Основою й джерелом такої правди мусить бути чисте серце людини. В листі до Юзефовича писав:

*) «Рус. стерина», т. III. 1878 р.

**) Куліш у 50-ті роки, стор. 378.

**) Куліш у 50 роки. Стор. 139.

*) Поема «Настуся». Досвітки. 1862 р.

»Знав Господь, що з нами діє і на які вчинки, на які подвиги готує. Загартувалось серце наше в бідах і напастях і сіяє душа наша «яко злато семеридею іскушено». Шукай чого іншого по тих Суздалях, Псковах та Тамбовах, а щирого серця, а душі святої не забувайсь шукати на чужині, — не знайдеш нігде такої, як дома».

Тож і для своєї доби й своїх сучасників Куліш радить прагнути того, чого й предки прагнули: «святої душі й щирого серця». Філософія серця властива нашому національному світоглядові й нашій філософії. Видатніші наші мислителі як Сковорода, Юркевич, Гоголь, Куліш, а навіть «реаліст» Франко підкреслюють особливе значення культу серця. П. Юркевич має навіть спеціальний трактат на тему серця, де, між іншим, стверджує, що «кращі філософи і великі поети усвідомлювали, що серце їх було дійсним місцем народження тих глибоких ідей, які вони передали людству; свідомість же, якої діяльність зв'язана з функціями органів чуття і головного мозку, надавали цим ідеям тільки яскравість і визначеність, властиві логічному думанню»^{*)}.

Тож так і Куліш в листі до своєї дружини в 1857 р. пише: «Треба утождати тільки Богові, а Бог говорить нам через наше серце. Хто серце своє очистить од усякої скверни, той зробить його храмом Божим». «Царство Боже в нас самих єсть. Хто не має переконання, що поза ним нема щастя, тому даремно шукати його. Моральне й розумове самовдоволення — оце щастя! Ніякого іншого нема, а тільки мрія про славу... Життя само по собі щастя, в якій би формі не сприймати його». «Хто умів насолоджуватися в душі частіше й більше за других, той і є мудрець, той зрозумів ціну життя. Стану вчитися кротості й умінню ні на кого й ні за що не гніватися» (Лист до Н. Білозерського).

Ідеали національного світогляду — здійснення Царства Божого на землі, побудова справедливого суспільного ладу, в якому панувала б любов і братерська згода, сприйняв і собі Панько Куліш. Він, талановитий син свого народу, ствердив їх як позитивне надбання свого народу.

«Ой тим ми на світі
Здавна держимось,

^{*)} «Серце і його значення в житті людини».

Що втеряти тільки правду
Одну боїмося».

(«До братів на Україні». «Досвітки»)

Проф. В. Петрів стверджує як головну тезу Кулішевої ідеології: «простий люд варт, щоб ми його образу подобилися»... Джерелом його наукових і літературних студій «була чиста любов до людини, до її простого сільського життя». Цієї засади Куліш придержувався впродовж усього життя. Мінялася тактика й розуміння самої ідеї, як краще бути корисним народові, але сама ідея лишалася незмінною. Напочатку, в 40-х роках, Куліш, ідучи за духом часу, беззастережно ідеалізував свій народ і його минувшину. Пізніше в наслідок поглиблених студій архівних історичних документів, особливо в польських архівах, приходять критична оцінка минувшини, особливо Козаччини. Засуджуючи міоцями (в «Історії возсоединенія Русі») Козаччину, він «перехватив через край», за словами Костомарова. Але тут же він добавляє:

«Якби не було в прикордонних воеводствах нових буйтур всеволодів (козаків) — навчила б шляхта весь руський народ черпати шапкою порохи перед нею і створила б державу без народу, без народнього чуття, без народньої поезії, — таку державу, якої сліди, на жаль і гнів, ми бачимо над Вислою. Козаки мали історичне призначення спасти народню будуччину грубо реакційним способом»^{*)}.

Так само в закінченні того ж 2-го т. «Возсоединенія Русі», порівнюючи козаків до спольованих винародовлених панських родин українських, Куліш підкреслює, що його симпатія й признание на боці отих руйнівників козаків, бо вони, а не панські роди, зберегли в собі душу свого народу, його національну субстанцію.

На початку своєї громадської роботи поділяв думки щодо потреби незалежного існування українського народу і готов був стати на революційний шлях в боротьбі за визволення. Це були часи Кирило-Методіївського Братства. А в 70-х роках пише «Історію возсоединенія Русі», в якій обстоює ідею єднання в одну державу «руських племен південних і північних». Як тоді, так дехто й тепер розцінює це як зраду Куліша українській справі. Але не так це було

^{*)} «Історія возсоединенія Русі». Т. II. стор. 179.

в розумінні Куліша. Я думаю, що в цьому можна прийняти авторитетну думку проф. В. Петрова, який каже:

»Куліш виявляв себе прихильником «слиянія в одно государство южнорусского племени с северным». Ця позиція Куліша викликала багато непорозумінь: в роки, коли доводилося обстоювати національну незалежність, Куліш захищав «нравственную необходимость слиянія». Це скидалось на зраду... Але в «Етілозі», як і згодом в інших творах своїх, Куліш весь час стояв на ґрунті ідеї презалюванія «піденнорусів»... Він прагне того, щоб у єдиній державі «піденноруси» захопили знов те становище, яке їм колись належало; він певен, що Москва схилиться перед Києвом, що в єдиній руській мові знов, як колись, південноруські українські елементи переважать над північними великоруськими...»

А в листі з 1857 р. до московського знайомого Плетньова пише:

«Люблячи пристрасно Малоросію, я люблю якраз те, що саме і єсть властива Русь».

«Формула двозначна, — добавляв проф. Петров, — але виявляє суть Кулішевої думки. Для Куліша Україна, Київська Русь, а не Москва й не Московська Русь є справжня Русь і Києву, а не Москві належить бути центром відродженого слов'янства.»

То інша справа, що Куліш не розумів чи належно не оцінив сили московського імперіялізму і в цьому прорахувався. Але нам тепер це видніше після новітнього й багатого досвіду бурхливого ХХ ст. Цього досвіду ще не було за часів Куліша, як не була ще тоді перевірена можливість мирного співжиття і розвитку двох національних культур — української й російської. Неможливість такого сумісного розвитку Києва й Москви побачило наочно тільки наше покоління.

Отже з революційного шляху Куліш зійшов і вдарився в аполітизм. Московські репресії зробили своє діло. Але це стосується не тільки Куліша. Аполітизм і культурницьтво — то був «дух часу» ХІХ ст. Бо, здається, чи не В. Антонович висуває теорію бездержавности української нації, приписуючи їй тільки «інстинкт промадськості», стремління побудувати найкращий справедливий суспільний лад. Відомо, що Кулішеві було заборонено друкуватись і, коли щось появлялось із його праць, то під псевдонімом. Куліш сам визначає себе

після катастрофи 1847 р. як людину, що «вискочила з рейок», людина без власного імені, під доглядом.

«Псевдонімність і вся плутанина псевдонімного існування стає поволі виявом його душі. Те непевне, невиразне становище, що в ньому опинився в 50 рр. Куліш, залишає глибокий слід на психіці Куліша, вносить у неї нові риси, накладає своєрідну печать... Події 1847 р. зліквідували Кулішеву політичну активність. У Кулішевому листуванні до 1857 р., власне кажучи, сливе нема листів на політичні теми... Хуторянство з його ізолюваністю означало відхід від політики й громадського життя», — так характеризує зміни в Куліша проф. Петрів*).

ЗАСЛУГИ КУЛІША

В чому ж заслуги Куліша перед рідним народом? Ця заслуга полягає у вивченні свого народу; він глибоко розумів вагу національного самопізнання.

«Поки не з'ясується нами пройдений уже нами шлях, до того часу ми раби, позбавлені самосвідомості (а в цьому, власне, й полягає рабство); до того часу ми не знаємо, що і як нам робити, а це означає, що своєю budouчину допускаємо влаштувати комусь другому»... «Діяння предків наших, які б вони не були, малі чи великі, ганебні чи похвальні — незбитно будуть панувати над судьбою наших дітей і внуків, подібно тасмному, неухильному гороскопу. Постараємся за всяку ціну «зрозуміти істину», хоч би навіть ціною умалення на погляд тих, чії предки, за свідомством гідних істориків, були незаплямлені лицарі**»).

Він вважає першим завданням народнього діяча — поета, літератора, історика, видавця — «передати світові пам'ятки духу народнього», бож саме в творчій духовній діяльності здійснюється самоусвідомлення нації. «Самоусвідомлення ж національне, то й є національне самоствердження.»

З приводу виходу з друку «Записок о Южной Руси» пише до І. Аксакова (лист 3.5. 1856 р.):

«Записки о Южной Руси» друкую з насолодою — не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам'ятники духа народнього, яким, по-моєму, нема ціни! Наша громадськість звикла

*) Там же.

**) «Історія возсоединенія Руси». Т. II. стор. 156.

пов'язувати з розумінням української словесності розуміння якоїсь неписьменності й розстропаності, що й справедливо. Потрібно дати йому до рук книгу, яка б ні скільки не була б гірше за німецькі чи англійські видання, у якій було б видно глибоке знання справи.»

У Куліша був задум видати цілу енциклопедію, розраховану на 12 томів, щоб охопити чисто все українське життя в цілому. Але з цього задуму здійснив лише два томи. Ці «Записки» є дійсно безсмертний пам'ятник українського народу, свідомості високої моралі його духу. Т. Шевченко так оцінив їх: «Такої книги, як «Записки о Южной Руси», я ще зроду не читав та й не було ще такого добра в руській літературі.» А в листі до Кухаренка каже: «Розумна й щира книжка. Такої доброї книги на нашому язичу ще не було друковано. Тут живо вилиті і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і старожитна наша Україна, як на долоні показана.»

Після «Записок» хлопоче про дозвіл видавати журнал «Хата» про «южно-руське» життя: словесність, історію, етнографію, сільське господарство — без політики. Цензура не дозволила. Починаючи з 1860 р. задумує видання цілого ряду українських збірників з метою народнього самопізнання. Він підкреслює:

«З цих перших дослідів різних людей, які займалися дослідженням Ю. Руси, відчувається, що джерела, на які натрапило наше піонерське покоління, дадуть після нас роботу мільйонам других, без сумніву більш могутніх і щасливих діячів. Це праця систематична для вчених і літераторів.»

Як я вже зазначав, П. Куліш був свідомий ваги тієї праці, яку взявся перевести: вивчити свій народ, його історію, розкрити шляхи поступу його й тим самим визначити шлях у майбутнє. Він намагався, таким чином, дати пашпорт своєму народові, щоб він мав своє власне обличчя серед інших народів і відповідну пошану. Свідомий цього завдання він писав до Шевченка в 1857 р.:

«Почали ми з тобою велике діло, — треба ж його так і вести, щоб була нашому народові з наших речей шаноба.»

Перебуваючи на своєму хуторі коло Оржиці (на Полтавщині) на початку 50-х років, збирав етнографічні матері-

яли для своїх «Записок». В листах до знайомих писав:

«Я до такої міри зайнятий своєю малоросійською роботою, що рішуче відмовляюсь од Петербурга й поїду туди хіба друкувати. Весною хочу почати подорожувати, щоб як найліпше вивчити Малоросію. Це наше діло й соромно нам його не виконати.»

З білєю в серці пише про національний занепад України, а особливо провідних людей її, в листах до О. Ольги Милорадовичівни в 1857 р. —

«Боже мій! Скільки в нас добра на Вкраїні, і ніхто тому добру ціни не знає; бо закидана рідна сторона наша всякою негіддю, котора всюди в вічі лізе, куди ні обернешся. Тим то й трудно добро в нас ізнайти, а знайшовши одділити його од негіді і добрим розумом ціну йому зложити... Порідшало вас, земляки мої, на Вкраїні; перемішались ви з усім язиком, а найбільш між тими, котрі повинні б перед вести; вийшло з них таке, що ні до якого плем'я не пристануть: чужоземці в рідній стороні, чужоземці і всюди, де ні появляться. Бо живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англичанин по-англійськи і москаль по-московськи; тільки наш брат, українець, носить навизорот свою одіж. Підбита, бачте, московською китайкою, або німецькою чи французькою матерією; то що вже лице проти підбою... Сили общественної тепер немає. Все перемоскалось; рідного краю ніхто не знає і ціни йому не зложить.»

Отже все зло в тому, що «рідного краю ніхто не знає», не вивчає його, а тому й не знає його потреб і справжніх шляхів його поступовання, властивих тільки йому. Все «перемоскалось», цебто, не знаючи себе, своїх національних особливостей, стало на службу чужим інтересам, чужим ідеологіям, намагаючись прищепити їх своєму народові. А це несе руїну рідному краю.

З метою розбудити своїх земляків задумує написати українську історію українською мовою і при цьому зазначає: «Дуже замислювате діло, але мені хочеться зробити все для мене можливе, щоб хоть спроба до того була показана суддям нашої народности» (Лист до О. Бодянського).

РОЗУМІННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ П. КУЛІШЕМ

Поставивши собі завдання вивчити свій народ, Куліш безперестанно пра-

цював над цим усе своє життя. Пильно вивчав уже відомий на той час фольклор, сам збирав його, вивчав джерельні історичні матеріали, літературні твори і т. д. В наслідок пильного вивчення такого багатющого матеріалу П. Куліш мав своє розуміння рідного народу. Перед ним розкрилась історична місія свого народу. Ця місія мала, загально кажучи, не матеріальний, а духовий характер.

Як і інші в його час, Куліш вважав, що завданням українського народу не є побудова своєї власної держави і стремління досягнути якнайвищий матеріальний добробут. Головним завданням було шукання Правди Божої й стремління здійснити Царство Боже тут на землі, в повсякденному побуті. В листі до багатого дідиця Галагана з 1857 р. писав:

«Дух нашого плем'я, дух людськості, дух Богочоловічності виявив уже себе поважними і праведними художніми лицями, як от батько і мати Марусині у Квітки, як от Катеринині батько й мати у Шевченка, як от Кирило Тур і «Вожий чоловік» у мене... Не говоріть же мені, що се ідеальність наших писателів виновата. Ні, мій голубе! Єсть нерушимий закон правди в душі у всякого поета; не здолає поет самохіть піднятися вгору душено: піднімає його дух рідного плем'я, а не буде рідне плем'я оправданієм його лиш художественних, не припадуть вони й до душі мирові. Несть лєсти во язиче моєм — от вам девіз усякого великого поета.»

Тепер, після досвіду 1-ї половини ХХ ст., ми розуміємо помилки наших діячів другої половини ХІХ ст. в тому числі й Куліша. Ми переконалися, що наші національні ідеали, як здійснення справедливого суспільного ладу для свого народу, плекання наших духових особливостей не можна здійснити, не маючи власної держави. В рамках чужих держав всі наші зусилля в цьому напрямі нищать, а наша національна суть руйнується. Наші діячі в ХІХ ст. такого досвіду ще не мали.

В образі Кирила Тура, як зазначає проф. Петрів, Куліш хоче розкрити душу українського народу, подати вищий вираз людськості. Він є «втіленням духа рідного плем'я, духа людськості, духа боголюдинства». Він тільки й живе душі спасенієм... «Вам жизнь іздається казнає чим. Хата, піч, подушки — ото вам і все щастя. А козакові поле —

не поле, море — не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в Бога на колінах. Туди і рветься душа наша...»

Тому то закон любови, головна заповідь релігії, лежить в основі українського характеру і цим різниться від формальної релігійності великоруського народу. Коли українців характеризує християнська любов, то у великорусів переважає егоїзм, і то є їхня національна властивість. Говорячи про формалізм москалів, Куліш каже, що москаль може набити собі 40 гуль від поклонів, а в серці залишається кровожадним. Наводить до цього таку народно приповідку. «Ночував наш чоловік у москаля. Його дитина просить батька: — Батька, зареш хахла! Да зареш хахла! — Тоді жінка з полатей: — Да зареш хахла, старий хрич, потеш ребятишек!»*).

На перевагу духовного первня в українському характері вказують і такі поговірки, які наводить Куліш для порівняння. Українська: «Словом заб'єш гірш, ніж киякою». Московська: «Брань на вороту не вісіт». Очевидно, українець різниться від москаля тим, що образа морального характеру сприймається ним глибше, ніж у москаля, який більше розуміється на матеріальних речах.

До такого ж висновку доходить Куліш і аналізуючи казки українські й російські.

«Героїзм української казки полягає не в урочистій перемозі фізичної сили чи сиритності обов'язкової умові казки великоруської, а в перенесенні всяких бід і горювання, що випадають на долю людини у вичікуванні кращих, щасливих обставин (витривалість). Іноді казка навіть кінчається бідунням головного героя і годі, замість урочистої перемоги, масмо великодушне співчуття других дійових осіб до нещасливої долі героя. Герой казки, який попав у нещастя й позбувся, наприклад, такої коштовності, як зір або взагалі гине, підбиває собі не державу, як у великоруській казці, а серця людей, і слухачі повністю заспокоюються. Ясно, що в основі казкової уяви нашого народу лежить тут вище розуміння людини, як істоти перш за все моральної»**).

Вивчаючи народно усну творчість, П. Куліш звернув увагу на високу мораль у християнському дусі, витворену на-

*) П. О. Куліш. НТШ. Том 22.

**) «Записки о Ю. Руси», Том II.

родом і передану наступним поколінняам у формі високохудожніх легенд. Це торкається перш усього пошанування рідних батька й матері. На цю тему є в нього в І т. «Записок» одна «Дума про бурю на Чорному морю і двох братів» та легенда «Подорож по тому світу». Зміст цієї думи й легенди подано в розділі «Народня поетична творчість і її виховне значення», а тому тут на них не зупиняюсь. Для розбудови нації, зміцнення моральних основ життя, а особливо підвалин родинного життя — ця дума й легенда є особливо цінні.

Перевага духовних зацікавлень нашого народу, на думку П. Куліша, спричинилась до того, що «народ наш сам собою виробив кротке начало доброчливости до ближніх і моральну сором'язливість в словах і стосунках між статтями. Недоставало, очевидно, тільки проміння Божественного розуму, щоб дати цьому духовому життю гідний людського суспільства розвиток»^{*)}.

Цікаво тут відмітити, що й сучасний дослідник «проблем українського релігійного світогляду» А. Річинський ці думки Куліша підтверджує. Як свідчить цей же Річинський, українській людині властиве «почуття якоїсь своєрідної, інтимної близькості між людиною й Богом, а це в свою чергу зроджує розуміння високої гідності людини. І власне оце гідність в українського простого народу й підкреслює Куліш. Наводить він такий випадок. Десь в 1853 чи 1854 роках він їхав із своїм приятелем до Києва в літній жаркий день. Вони обганяли богомольців.

«Ми кидали їм яблука, але ніхто з них не підняв жадного. Це нас здивувало, бо ж вони спрагнені, а в себе не мали. Ми зупинились і спитали одного хлопця, чому ніхто не хотів узяти яблук. Цей хлопча відповів: »Хіба ми собаки, що ви нам кидаєте?» Це нас вразило. Слід було: зупинитись, поздороватись і тоді вже сказати: »Може б ви, люди добрі, схотіли спрагу прогнати? Ось у нас є кислички; їжте на здоров'я». Інакше чесному »хохлу« не піде в горло нічого з живности.»

Далі він підкреслює, що »не дивлячись на неодноразові поразки народніх повстань, не дивлячись на жорстокі кари бунтівників, не дивлячись на те, що в цих »хлопів« сиділи на шії постоляльці — »жовнежі« й жида, що заї-

дали їх, як кровопійці, — він (народ) не був роздавлений, морально знищений, подібно мазурам, литовцям, жмуді й другим »худородним аборигенам Річи Посполитої«.

Або знов, говорячи про успіх повстання гетьмана Хмельницького й налагодження адміністрації, судів, пошти і т. д., Куліш каже:

«Як би ми не пояснювали це незвичайне переродження бунтівливих рабів у організоване суспільство, але воно показує наявність в українському народі вищих громадських понять... В українському простонародді в неординарній мірі була розвинута свідомість своєї людськості (гідності людини), що шляхетне устрійство Річи Посполитої діяметрально протирічило цій свідомості... Дві цілком супротивні національності (щодо своїх поглядів) зударились на території, на якій панувала польська політична система»^{*)}.

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ П. КУЛІША

Виявляючи ось так цінності свого народу, Куліш конкретизував їх у певних ідеях, і ці ідеї, коли їх популяризувати, самі по собі вже мають колосальне виховне значення. Але в Куліша є і прямі висловлювання на виховні теми. Ось у «Записках» т. II. стор. 146 він каже:

«Хто не любить матері, батька або принаймні мамки чи няньки й товаришів дитинства, той пізніше не буде любити нікого. І коли наше серце не хвилюється від звуків тієї поезії, яка створила наші колискові пісні, — німі будуть для нього всі високі звуки, що спрямовують нас до добра й величі. Тому то я більш усього радуюсь тим, що в наших українках збудилась любов до рідних пісень і рідної поезії. Це певна запорака розповсюдження моральних понять у нашому суспільстві і практика їх у житті; бо, як я сказав, не можна любити й чужого, коли не любиш свого. А без любови ніщо живе й творче не може бути прищеплене людині, і діти, яких виховують без високих впливів, не принесуть справжньої користі ні своєму, ні чужому народові. Національна поезія, плекаючи в молодій душі будучої матері все чисто людяне (добросердечне) над матеріальним, готує із неї апостола добродійства не на одно, а на кілька прийдешніх поколінь. Жінка, яка кохається в поезії свого наро-

^{*)} «Історія возсоед. Руси». Т. I. Стор. 217.

^{*)} Там же. Стор. 326.

ду, переймас, привласнює його моральні переконання, до того ж висловлені в гармонійних формах. А народ у своїй сукупності є сама моральна істота і в нього то слід учитися діяльному благочинству. І за добро, взяте від нього в душу, кожний поверне йому добром із спонуки вдячної любови. В цьому, власне, й полягає ціль виховання.»

Досліджуючи XVI ст., Куліш зупинився на унії, глибоко продумав наслідки розбиття релігійної єдності українського народу і приходить до висновку, що «видумана єзуїтами унія була в нашої відокремленій Русі проявом аморальності, як і всяка політична, яку пропагують наперекір природному ходу діл і спрямованню людських сердець»**).

Отже все те, що хотять прищепити народові чи то чужинці, чи свої нерозумні «вожді» «наперекір природному ходу діл і спрямованню людських сердець», цебто, що не в'яжеться гармонійно з попереднім культурним набутком народу, не випливає з нього, — все те є гальмо в природному поступові, то є руйнування національної субстанції. Бо «діяння предків наших, які б вони не були малі чи великі, ганебні чи похвальні» — незбитно будуть панувати над судьбою наших дітей і внуків, подібно таємному неухильному гороскопу». Звідси випливає відповідальність попередніх поколінь за долю майбутніх. Ця доля буде тим кращою, чим більше буде враховано історичний досвід життя народнього, чим більше буде усвідомлена душа його особовість.

Для доброго національного виховання конче потрібне перебування серед свого народу, в рідній атмосфері національного світорозуміння. Це збагнули як Шевченко, так і Куліш. «У чужому краю не шукайте, не питайте того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі», — казав перший. А Куліш:

«А треба б, дуже треба нам, южним русинам, проживати вкупі, бо тиняючись отак по чужих землях ми одвикаєм од своїх земляків і не знаємо, як вони живуть на світі і чого їм треба. От хоть би й наші пани позавозять діток то в Московчину, то в Німеччину та й ждуть, щоб із них був ужиток, була честь і слава рідній землі. Закопить чоловік свого щастя й нехотя, щоб попоїсти хліба з чужої печі, а вже

як од свого змалечку одвикне, то не приманеш додому й пшеничними буханцями. Де зріс, туди його й тягтиме з усіма його достатками, що земляки придбали, намулявши руки*).

Такого переконання тримався Куліш до кінця свого життя, бо ще за кілька місяців до смерті (в листопаді 1896 р.) писав до В. Тарнавського (сина):

»Нехай і дівора набирається староруського духу та й згадає «откуда пошла ссть Русская земля».

Куліш був свідомий того, що ті знання культурного доробку рідного народу, які він виявив українському громадянству, будуть добрим виховним матеріалом для майбутніх поколінь. Тому в листі до О. Милорадовичівни 19. II. 1857 р. зазначає:

«Погляньте оком духовним у грядущі часи, чи не буде мати учити сина добру і благородству по книжках моїх? Чи не зродять вони красоту помислів і діяній у молодих душах дівочьких і юнацьких на користь мирові?»

Із цих висловлювань Куліша бачимо, якого великого значення надавав він рідному фольклорові для справи виховання. Бо в фольклорі, творцем якого є сам народ протягом довгого ряду віків, найбільш правдиво відзеркалена його душа. А пізнати душу свого народу, а через нього й себе — одне з головних завдань виховання.

Про те, що патріотичні почування Куліша були керівними впродовж усього життя, я вже згадував не раз. Але є в нього особливо сильні вияви патріотизму в листах до приятелів.

«У мене заболіло серце за нашу Україну. Яка бідна сторона! Вона могла б бути покрита розами, але ростуть у ній одні будяки. Як відновити підупалі в неї моральні сили, коли не дозволяють існувати жадному письменникові? Шевченко гине в заслання; я повинен залишити великі справи... і ставати журнальним поденщиком»**).

Його біограф В. Шенрок зазначає:

«Пляни один за другим, все більші й сміливіші, виникали в його голові й змінювались, але всі вони при всіх їх розмаїтості мали одну незмінну рису — всі були так чи так пов'язані з дорогою Україною. Кожна праця здавалась йому пильною й невідкладною потребою його батьківщини, і він уважав себе

*) В. Петров. «Пант. Куліш у 50 рр.», стор. 141

**) За В. Петровим, там же, стор. 269.

**) «Істор. воз. Русі». Том II, стор. 368.

покликанням у міру своїх сил допомагати у виконанні її історичних завдань»**).

Той же патріотизм бачимо і в цих віршованих рядках:

«Святе слово — рідна мати;

Вища, Богові миліща —

Єсть ще святина —

Рідная Вкраїна».

(«Святиня» із збірки «Досвітки»).

Або:

«В Малоросії я не можу прожити й одного місяця з задоволенням: скільки там відбувається мерзотного. Чи то пригнічують кого, чи хто сам гнітить і негідник — все це мої брати: негідне в людині обурює мене там сильніше, чим деінде.»

З тієї ж самої причини з упередженням ставився до свого знайомого росіянина Плетньова тільки тому, що той не знав «малоросійського язика» й не виявляв такого захоплення Україною, яким жив сам Куліш. Він уважав, що таке захоплення його батьківщиною було обов'язкове для всіх порядних людей. Або такий випадок. Мати Олександрівна Білозерської (дружини Куліша) спочатку відмовила йому. Після цього якийсь час він перебував у Петербурзі і часто бував у Плетньова. Йому сподобалась дочка його Ольга. Він так прив'язався до неї, що не відомо, чим би то скінчилось, коли одного разу, розмовившись з нею про українські думи, він сказав між іншим: «Ось і ви з часом виучитесь по-українськи». Вона ж відповіла: «Ніколи». І оце одне слово зразу ж відворожило його. Оця постава Куліша до чужинки, яка не поділяла його почувань до його народу й його батьківщини, повинна бути дороговказом для сучасної нашої молоді, особливо в умовах імміграції.

КОНФЛІКТ ІЗ ГРОМАДСЬКІСТЮ

Нещаслива була доля Куліша як за його життя, так і після смерті. Людина, яка віддала увесь свій небуденний хист і всю довголітню працю на добро свого народу, не мала признання з боку сучасного йому громадянства, навпаки, була засуджена, і тінь того засудження сягає аж по наші дні. Основна причина засуду Куліша була в різній оцінці тогочасного становища України як нації, а звідси й розходження щодо шляхів визвольної боротьби. При цьому непогамованість Куліша, його здатність «пе-

рехвачувати через край» поглиблювали атмосферу непорозумінь. «З нього був великий майстер дратувати українську громадську думку», — каже М. Зеров. Сучасна Кулішеві громадськість розуміла українську справу крізь рожеві окуляри запізнілої романтики. Ми знаємо, що й Куліш спочатку поділяв ці погляди. Але серйозне вивчення справи й спостережливість над життям підказали йому інші, тверезі думки, які суперечили ідеалізованим уявленням минулих, зокрема козацької доби. І Куліш розходиться навіть із близькими своїми приятелями.

«Двадцять років я діяв у так званих національних інтересах — і яких же наслідків досягнув! Тепер обмежуюсь просто наукою, простим вивченням того, що було в старовину, а як використас нове покоління мої літературні праці — це його діло... Ми є нація в розумінні етнографічному, а не політичному. Розмови про окремішність України походять від людей, які найменше працюють над мовою й історією цієї проблематичної країни... Ці розмови лякають уяву впливових людей, які не знають України і тому готують проти нас силу, боротися з якою ми не маємо жадних засобів... Що торкається України, то навіть при розпаді Росії я не бачу для неї іншої долі, як стати гральним м'ячем для сусідніх націй. Зовсім інша справа, коли б ми **єдиними устами і єдиним серцем** працювали над збудженням громадсько-національної свідомості в Україні і поступались один одному в тому, що дороге для нашого самолюбства, але шкідливе для справи»*).

Отже ідеалізація минулих є жадною підставою для реальної політики, а українофіли — безпредметні мрійники. На думку Куліша, слід проробити попередню й велику роботу усвідомлення мас, піднести їх культуру, а тоді вже братись за реальну політичну боротьбу — за державність. На себе й на свою добу дививсь як на осередок, зворотний пункт української історії, як на «час оновлення нації». В листі до дружини 30. III. 1857 р. писав: «Сили общественної немає. Дика ще наша сторона». Він вважав себе піонером з важкою сокирою, якому належало розбивати вікову байдужість громадську й творити громадську опінію.

«Від перших років своєї діяльності

**) «Київська Старина». Тт. 72-73. 1901 р.

*) Лист до Н. Д. Білозерського.

він знав, що для того, щоб створити громадську думку, проти українського денационалізованого суспільства треба йти», — каже В. Петрів.

І на співпрацю з російським урядом у Варшаві, за яку його так картала українська громадськість, пішов з одного боку, щоб поправити свій матеріальний стан, а головне плекав надію заслужити довір'я уряду й добути в нього дозвіл на видання солідного журналу, який служив би українським інтересам.

«Українське питання в загоні і тому ми з Костомаровим хочемо заснувати журнал всеросійський, але в якому буде й питання українське», — писав до дружини. — «Я не падаю духом ніскільки і працюю для майбутнього в публічній бібліотеці. Рано чи пізно мені прийдеться бути редактором журналу, і тоді мої виписки пригодаються. Не вічно ж буде сваволити цензура.»

Як ми знаємо, ці надії на журнал завели, уряд по-старому Кулішеві не довіряв, а конфлікт з громадськістю залишився. І так кидається Куліш на всі боки від москалів до поляків, а навіть і турків, бажаючи знайти якесь зрозуміння для української справи у сусідів. Пам'ятником цього являється його «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.». Цікаве присвячення цієї «Крашанки»:

«Бідолашний автор, стоячи між Сциллою і Харибдою благоговійно присвячує слободженим од нашої великої туги мученикам чоловіколюбства Т. Шевченкові й А. Міцкевичеві.»

Але зрештою приходиться до висновку:

«Шукав я правди по світах широких,
Коло престолів золотих, високих,
Та бачу, шкода її шукати,
Окрім своєї взбросної хати.»

П. Куліш нагадує нам другого такого ж невтомного й відданого працівника своєму народові Івана Франка. Обидва вони були вище своїх сучасників, тому шукали власних шляхів розвитку свого народу, щоб не плентатись у хвості чи то Москви, чи Варшави. При цьому попадали в гострий конфлікт із громадськістю, яка не розуміла їх. Протиставляючи Куліша його сучасникам, можемо сказати словами Франка:

«Ти, брате, любиш Русь
Як хліб і кусень сала,
Я ж гавкаю раз-в-раз,
Щоби вона не спала...»

Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій — то труд тяжкий,
Гарячка невдержима.
Ти любиш в ній князів,
Гетьманія-панування,
Мене ж болить її
Відвічне страждання...»

І коли І. Франко пізніше був оправданий і визнаний як великий патріот, над Кулішем ще й сьогодні тяжить його нещаслива доля.

Кулішеві часто закидають ніби його зраду рідному народові в словах «народу без пуття, без чести, без закону». Ці слова взяті із вірша «До Тараса за річку Ахерон» із збірки «Дзвін» 1893 р.

«Недостів твій доспіваю, мій брате...
Насліддя дороге, клейнодами багате,
Лишив еси мені в твоїй

трицятострунній,
В твоїй поезії високій, многодумній,
Дуброві запашний, широконіжній,
Тарасе! Попроси там Аполлона,
Нехай зупинить він легкий каюк

Харрона,
Щоб довго не возив на той бік Ахе-
рона
Народу без пуття, без чести і закона,
Що з вовчого на світ приходить
лона»...

На якій підставі оці означення «без пуття, без чести і закона» прикладати до всього народу в цілості? Це ж ясно, що Куліш стосував їх до упривілейованої верстви українського народу, до денационалізованих панів. Це той Куліш, який уважав народ «джерелом вічного й універсального, джерелом доброго, щирого й розумного».

А чи не такої думки був і Шевченко, називаючи тих же панів включно з гетьманами «грязю Москви, варшавським сміттям?»

Засуджують іще Куліша за його ніби негативне ставлення до Шевченка. Насправді це не так. М. Зеров, досліджуючи поетичну творчість Куліша стверджує, що Куліш боровся проти могутнього впливу Шевченкової музи на своїх сучасників, щоб так відстояти свою індивідуальність. В розпал цієї боротьби іноді «перехвачував через край», бо це ж «гарячий» Куліш. Насправді ж він розумів і високо цінив Шевченка і ніхто, як він «прислужився до апотеози» Шевченка, за словами того ж Зерова. В поезії «Брату Тарасові на той світ» пише:

«Різно, діти, різно
В світі пробували,
Та єдину душу
У двох вони мали.
Різно, діти, різно
По світу блудили,
Та на одно діло
Душу положили.»

Як Костомаров і інші з колишніх братчиків, так і Куліш не переписувався з Шевченком під час його заслання. І це зрозуміло. Але він не забував за свого побратима й організовував грошові збірки чи продаж пейзажів з часу заслання і тим допомагав йому. При цьому вживав заходів, щоб ці пам'ятки неволі Шевченка залишилися в українських руках.

«Хотілось мені, щоб спомини про твою святу для нас неволю були не в чужих, а в рідних руках, і чого бажав, те Господь і поміг мені вчинити.»

Але, як я вже зазначав, Куліш не хотів і не міг бути тільки звеличальником Шевченка. Він критично ставиться до його творчості і ось тому не радить друкувати повістей російською мовою. «Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш.»

На думку Кулішеву, твори Шевченка належать не тільки йому, вони належать Україні й вічності. Вони — громадське діло, діло всього народу, здобуток нації, а тому й він, Куліш, не тільки має право втручатись і вимагати, але й повинен радити, «рішучі поради давати, вказувати поправки й зазначати переробки». В листі до В. Тарнавського 6. 6. 1856 р. пише:

«Закінчую ж мій коротенький лист потійною звісткою, що є певна надія визволити з неволі нашого Перебендю... Отоді б то в нас на Вкраїні зійшло серед ночі сонце.»

А в другому листі з 1. XI. 57 р.:

«Читав я й одну поемку, которую написал він, почувши волю. Не ослаб, а окріпнув в йому дух. Великий він поет, воістину! Се в нас найбільший поет на всій слов'янщині».

І, нарешті, знаємо надгробне слово Куліша над могилою Тараса в Каневі: «Наш еси, поете, а ми нарід твій і духом твоїм дихатимемо во віки і віки.»

Неоцінним заслуги Куліша в справі національного самопізнання, а тому чільне місце належить йому в національній педагогіці. Тут він стоїть в одному ряду з Сковородою, Шевченком і

Франком. Це є велетні нашого народу, які найбільший вклад дали до пізнання національної суті українського народу. У Куліша є свої помилки, їх треба знати й критично до них ставитись, але при цьому слід пам'ятати ті політичні й суспільні умови, в яких жив і працював він. Ті умови спотворили нам не одного тільки Куліша. Вони примушували глибоко ховати справжні думки, маскувати їх хитро-мудро в якісь невинні форми і з таким трудом, часто з недомовками доводити своїм людям. В інших умовах, у своїй демократичній вільній державі інакше виявив би себе Куліш, як і дріт значні наші люди. На повний голос промовили б вони до свого народу і багато більше дали б йому.

ЗНАЧЕННЯ ІДЕОЛОГІЇ В. ЛИПИНСЬКОГО ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

«Клясократія, демократія, охлократія — ось ці три вічно повертаючі стадії, через які проходять в своєму житті нації і через які, по трупах тих націй, що померли, здеморалізувавшись, йде людськість своїм тернистим шляхом на висоти до Бога» («Листи до братів хліборобів». Стор. 209).

Ідеологія В. Липинського найбільш виявляється у великій праці «Листи до братів хліборобів». Тут він подає своє розуміння розвитку суспільного життя та найкращий спосіб, на його думку, організації державної влади. Липинський вважає, що в кожній національній спільноті можна розрізнити дві нерівномірні групи або, як він каже, «раси»: активну меншість та пасивну більшість. Кожна активна меншість стремить до провладу в суспільстві, до захоплення влади. Захопивши владу, вона організовує її і взагалі громадське життя відповідно до своєї ідеології. Пасивна більшість у міру своєї «восприимчивости», цебто здатності зрозуміти доцільність і потребу всіх заходів активної меншості, приймає лад установлений меншістю й підкоряється їй.

Але активна меншість не однакова, різномодна. Серед цієї меншості Липинський розрізняє: а) воєнників непродуктивних; б) воєнників продуктивних і в) невоєнників продуктивних і непродуктивних. Але всіх їх характеризує «імперіалізм», цебто бажання захопити в свої руки владу над пасивною більшістю.

Політична система при пануванні першого типу активної меншості називається охлократією. Це замкнута в собі правляча військова каста, яка тільки збирає данину, але має в собі нехоть до розвитку матеріальних благ. Матеріальний добробут примітивний, організація економіки не вимагає інтенсифікації праці й веде до упадку й економічної руїни. Тоді приходить зміна політичної системи і в організації суспільства. Прикладом охлократії в нашій історії Липинський вважає період Княжої Руси.

При упадку охлократії владу захоплюють войовники-продуценти, цебто активно-творча меншість, яка сама пов'язана з виробництвом матеріальних багатств краю. Ця меншість організовує суспільство по клясах, на засадах виробничої діяльності. Це і є «клясократія». Основою «клясократії» є лицарсько-хліборобська кляса, яка об'єднує великих і малих господарників, від дідичів до дрібних селян. Цій клясі Липинський надає провідну роль, бо вона одна ніби в найвищій мірі посідає такі шляхетні риси як високу мораль, працьовитість, чесність, мужність, відвагу, жертвенність в ім'я держави, взагалі лицарськість. Вона є притягальним ядром для кращих елементів із других клясів. Разом вони творять національну аристократію, яка захоплює всі ділянки суспільного життя й державну владу. На чолі держави стоїть монарх — дідичний гетьман. Він обмежує «імперіалізм» клясократів і сам обмежений законом. В його руках армія і державний апарат. За свою чинність він відповідає перед «власним потомством, перед своєю родиною й перед сином наслідником» (Стор. 42).

«Свобода внизу (для народу), а авторитет, влада й відповідальність зверху. Вся влада великому господарю-монарху української землі — вся свобода українському народові!»

Такий державний принцип трудової монархії. Державність гетьмана Богдана Хмельницького була, на думку Липинського, періодом клясократії в нашій історії.

Але при цьому Липинський вважає, що «матеріальний розвиток нації, розвиток її технічних засобів війни і праці завжди переростає розвиток політичних організаційних форм цієї аристократії» (135). Тому настає момент незадоволення правлячою аристократією клясократії. Нація витворює нову ари-

стократію, яка й захоплює владу в свої руки. Ця нова правляча меншість є демократія.

Характерною властивістю демократії є те, що владу вона завойовує не у відкритому чесному бою з правлячою меншістю клясократії, а шляхом розкладу й підбурювання народніх низів проти влади. Демократія ніби лицемірно удає з себе добродіїв народніх аж поки сила цього ж народу не візьме владу в свої руки. Сама демократія не є якась суцільно організована кляса: то є «правління расових мішанців». Це авантюристи, яких характеризує: богузтво, хамство, жадність, спекулянтство, політичний анархізм, злоба, брехливість, інтриганство, політична помста, кар'єризм, зрадництво, запобігання перед сильними і перед юрбою (108). Правління демократії є хаос розкладу, бо правлячі інтелігенти дбають лише про себе, про задоволення своїх матеріальних жадоб; вони безчесні, захланні. Про добробут суспільний, про народ, який допоміг їм захопити владу, не дбають. Вони підлі ошуканці.

Ось так мають виглядати за Липинським демократи й їх демократична система управління.

Теорія В. Липинського про «оці три вічно повертаючі стадії розвитку суспільства — охлократію, клясократію й демократію», із яких клясократія означає найвищий організований ступінь розвитку й добробуту національного, а демократія упадок його — ця теорія виглядає штучною, надуманою. Липинський не врахував чи зігнував індивідуальні властивості окремих народів. Кожний народ проходить свій власний шлях розвитку, і не все можна втиснути цей шлях у штучну схему Липинського. Греки, наприклад, уже на зорі історії були демократами, залишилися такими й дотепер. Москалям же притаманний абсолютизм і надмірна централізація влади. Українці, як то було вказано в попередніх розділах, також є демократи з коліски своєї історії. Твердження автора «Листів» про княжу добу як приклад охлократії в нашій історії, а часи козацької держави гетьмана Богдана Хмельницького як клясократії — не відповідають історичній правді. В попередніх розділах доведено, що в суспільному житті українців завжди виявлявся демократизм. Так само в державних системах і Княжої Руси й Гетьма-

нату послідовно проведено було той же демократичний принцип*).

Далі, об'єднання усіх продуцентів сільського господарства в одній організації є нездійснимим мрією. Історичні взаємини великих землевласників-панів і звичайного селянства склалися так, що породили взаємне недовір'я й ворожнечу. Надто великі різниці між ними економічного й культурного порядку, щоб вони могли об'єднатися в одній лицарсько-хліборобській класі.

Гасло класократичної системи «вся влада великому господарю-монарху української землі вся свобода українському народові» викриває облудність цієї системи. Історія свідчить, що без влади свободи не буває: в чийх руках влада, в тих руках і свобода. Органи влади — державний апарат і армія — в руках гетьмана-монарха, тож від його волі і буде залежати свобода народу, тим більше, що він фактично безвідповідальний.

Історичний розвиток народів свідчить, що цей розвиток іде в напрямку демократичних систем. Кожний народ має свій шлях до демократії. Тільки демократична система може забезпечити найбільш справедливий лад, найбільш справедливий розподіл матеріяльних і культурних благ народу. Всяка інша система буде діяти, цілком природно, в інтересах тієї групи, яка привласнює собі владу. Тут діє природа групового (чи класового) егоїзму. Тільки демократія найбільш може обмежити цей груповий егоїзм, бо тут контролює його сам народ. Але до демократії треба «дорости». Народ мусить бути досить культурно дозрілим, щоб брати участь у керуванні державними справами.

В духовості українського народу є всі підстави до демократичного ладу, але й він мусить цей лад у собі культивувати. Помилка Липинського в тому, що його ідеологія побудована без належного знання духовості та народнього характеру українського народу. Це скорше є плід кабінетних розумувань та станових симпатій україно-польського дідича. Тому то, щоб довести правдивість своєї надуманої теорії, він мусить фальшувати історію та допускаться неправильних, свавільних тверджень.

Вище я вказував на необґрунтованість його тверджень про періоди охлократії

та класократії в нашій історії. Так само фальшиво виглядає твердження, що П. Скоропадський проголосив федерацію з Московією, щоб «державу українську від переможної антанти й союзної з нею Москви урятувати» (XXVI). 300 літ Переяславський федерації досить навчило нас, як Москва рятує нашу державність. Сюди ж належать і його міркування, що Україну може спасти тільки союз класократів України, Білоруси й Великої Росії. Липинський не бере тут гід увагу національних аспірацій народів, особливо московських. Як можна говорити, що московські класократи (а значить московське земельне дворянство) знехтує свої національні амбіції, щоб підтримати націоналізм українських дідичів. Історія свідчить нам щось протилежного.

Липинський також твердить, що українські владики самі винні у проголошенні анатем гетьманові Мазепі. Чи була тут своя воля в українських владик, що були на службі у Москві за Петра I? Історик Липинський повинен знати той страшний терор, яким Петро I придушував повстання в Україні. Приклад Батурина з поголовним вирізуванням старих, жінок і дітей виразно на це вказує. А що було з тими нашими владиками, які насмілювались до спротиву московській владі?

На стор. 94 Липинський зазначає, що «без гетьманства не може існувати Україна. Всякий інший лад не буде національно-українським». Гетьманат у нашій історії є наша національна традиція. Але ж історичний наш гетьманат був наскрізь демократичний. Він зовсім не те, що гетьман-монарх при класократії Липинського. І саме монархічний гетьманат «не був би національно-українським».

Найбільш облудним і шкідливим для нашого національного самопізнання є твердження про те, що українці не мають расового споріднення. «Расової єдності вже тоді (в самих початках нашої історії) не було на нашій землі між Полянами, Сіверянами, Деревлянами, Дулібами, Тиверцями; все це були назви територіяльні, а не расові*»). За Липинським, українська нація є мішанина різних виходців з Заходу й північно-західних земель. При чому, ці виходці були гіршим елементом, який не хотів коритися місцевій своїй владі. Ці твердження Липинський не удоводнює, вони

*) Проф. А. Яковлів «Договір гетьмана Б. Хмельницького з Московією».

*) Стор. 425.

в нього голословні. Але на них пізніше він упирає інше твердження про анархізм українців.

Щоб перевірити облудність цих тверджень, звертаємось до кращих наших істориків як М. Грушевський та Д. Дорошенко. Детально й джерельно, як тільки можна, описує Грушевський родовий побут наших предків і стверджує при цьому їхню родову, кровну спорідненість. «Українські племена за тих часів, як їх застає історія, так само як і всі інші слов'янські племена, жили великими родами, цебто великими сім'ями**). Теж саме й Д. Дорошенко.

Ще більш категорично це стверджує В. Щербаківський, зазначаючи, що в основному родинний побут, традиції, звичаї, релігійні обряди склались у нашому народі в прадавні часи Трипільської культури. Чи могла якась мішанина народів витворити оце спільну народню культуру? Очевидно ні, бо для такої творчості потрібна перш за все спільність психічна, спорідненість крові.

Заперечуючи в українців расову спорідненість, Липинський так само закидає нам брак патріотизму. «Патріотів українських і патріотизму українського історія наша, за винятком одиниць і епізодів, не знає» (377). За що ж тоді, питаємо, раніше царат, а тепер большевики нищать десятками й сотнями тисяч наших кращих людей? За що проливає кров цвіт української нації в лавах УПА чи в інших формаціях? Чому наші люди, мандруючи в чужі далекі краї, беруть із собою хоч грудочку рідної землі? Яка сила примушує всіх їх це робити?

Так само фальшиве є твердження ніби в нашій історії повно є принижування політично-вартних, чесних, благородних людей і натомість возвеличування в національні герої криміналістів та злодіїв-авантюристів (458).

Не можна не згадати тут про ставлення Липинського до української інтелігенції. Він не називає інтелігенцією тих освічених людей, які віддають свій хист на виробництво матеріальних благ чи то в промисловості, чи в сільському господарстві. Інтелігенція в розумінні Липинського це ті, які продукують духові цінності й живуть з цієї своєї праці. Отже Липинський, коли був зайнятий організацією свого господарства, не був

інтелігентом, коли ж перебував закордоном і писав свої твори, то там уже став інтелігентом (при умові, якщо це давало йому засоби до життя).

Серед інтелігенції він розрізняє тих, які служать народові як учителі, лікарі, священики, письменники, адвокати, державні урядовці тощо, й інших, які «при допомозі своєї більшої освіти використовують громаду... які живуть з політики і які пруться до політичної влади» (143).

Штучний цей поділ і безпідставний, бо й серед учителів, лікарів, державних урядовців і т. д. можуть бути політики, принаймні члени політичних партій. Отже ту інтелігенцію, яка посміла б брати активну участь у громадсько-політичному житті нації, Липинський називає скунксами, шарлатанами, які «весь час народ проти когось бунтують, живуть з цькування народу проти місцевих панів, сіють ідеологічний хаос, роз'єднання й анархію»... і т. д. Якраз бо ці інтелігенти становлять основні кадри демократії, а вона так немила Липинському.

Таке ставлення Липинського до нашої інтелігенції не тільки не оправдане, воно шкідливе, руйнуюче національну нашу розбудову. Бо що таке національна інтелігенція в кожного народу? То є мізок нації, провід її на тернистому й туманному життєвому шляху. Знищити інтелігенцію або посіяти в народі недовір'я до неї, то значить обезголовити націю, залишити її сліпою блукати манівцями. Замість власних, тоді з'являються чужі проводирі, які скеровують народ на чужі, невластиві шляхи. Це може бути найбільшим нещастям народу. Інтелігенція може помилятися в пошукуваннях властивого шляху поступу народного, але вона ж ці помилки й виправить і використає їх як досвід на майбутнє. Бо нею керує щирість і бажання служити своєму народові. Неправду говорить Липинський, коли каже, що інтелігенція керується тільки мотивами егоїстичними власного особистого добробуту й наживи. Окремі такі одиниці можуть бути, але ніколи інтелігенція у своїй цілості.

У своїй праці Липинський підкреслює свій український патріотизм. «Величчю своєю, а не брудом притягнуло мене ще в ранній мой молодості до себе українство» (XIX). Але він не показав, у чому ж та велич українська. Натомість те ж українство подає в самих темних фарбах. Нічого не можемо мати

**) «Історія України». Стор. 11.

проти когось, що вказує на наші вади, коли вони дійсно в нас є. Коли ж нам приписують те, чого ми не маємо, то це вже наклеп. Від цього подвійна шкода: це не допомагає нашому самопізнанню, а навпаки затьмарює його, а друге — виставляє нас перед чужинцями у спотвореному вигляді.

Як потрактував Липинський українську інтелігенцію, ми вже бачили. Але подібно він трактує й увесь український народ. Справді бо: «Україна — дике поле (XVIII), українці ліниві, не люблять праці (427-28); їм властива вроджена взаємна ворожнеча (447); вроджена всім мешканцям України взаємна злоба й ненависть (461); основна прикмета українських людей — повний брак патріотизму і зненависті до своїх власних земляків як наслідок расової неоднорідності (424); від віків уже анархічна українська нація... й займається самовиризуванням» і т. д.

Що повинен подумати про нас чужинець, коли прочитає отаку характеристику? Цілком логічно: українці є народ щонайменше напівдикий. Як такий він ще не доріс, щоб мати свою державу й жити самостійно. Тому він потребує опіки «старших братів». Ось яку прислугу робить нам «патріотизм» Липинського. Він розглядає українську націю крізь окуляри станового егоїзму польсько-українського дідича. Так було й «самовиризування»... Тільки не в народі, а між народом і панами. І хто ж тому причиною? Історія добре свідчить: не народ захоплював у пачів «луки, ліси й сіножаті», а такі пани в народі, свої й чужі. Народ тікав у вільні степи від «панів лукавих», а за ним слідом йшли пани... Народ тільки захищався від ненависних панів, і не його вина, коли доходило часом до «самовиризування». В одному листі (стор. 77) Липинський пише: «Антагонізм між рідними братами (дідичами й селянством) накинута на нас зовні». Ні, не зовні, він таки наш рідний і спричинили його самі українські й неукраїнські пани. Про це є повно документів у архівах і дивно, що Липинський їх не зауважив.

Так само грубою фальшивкою є твердження його, що «українці не мають однієї всенародної культури. Наш «сутий демократизм» створив три літератури й три культури. Нація з трьома душами — це абсурд, це негачія самого поняття нації» (47). Так, погоджуємось з Липинським, що нація з трьома ду-

шами — абсурд, але де ж ті три душі й три культури українські? До Липинського ніхто такого не зауважив. Коли хтось із панів, що проживали в Україні, почував себе більше поляком чи москалем, ніж українцем, то це їхня справа, а не вина українського народу. Ми маємо одну всенародну культуру й одну власну духовність, тільки не хочемо глибше пізнати її, бо то культура поневоленого народу.

Так само безпідставно Липинський приписує нам слабкість волі й інтелекту та перевагу анархічного чуття. Вже було вказано, що складники волі й інтелекту в українців не нижчі, ніж їх мають інші народи. Ми, українці, багатіші чуттєвістю. Але не тільки негативний анархізм, але маємо в собі й глибоко позитивні чуття, як релігійність, естетизм тощо. І коли нам указують на наш анархізм і замовчують те, що в нас є доброго, то цим роблять нам кепську прислугу. Бо завданням національної педагогіки є поборювати свої вади своїми ж позитивами.

Є в Липинського ще й більше подібного баламутства. Але, здається, досить і цього, щоб зробити певні висновки. Ідеологію Липинського ми розглядаємо з позицій національної педагогіки, цебо з погляду виховних впливів її на українського читача, а в першу чергу на нашу молодь. Наш великий педагог Ушинський казав, що в основі національного виховання лежить свій ідеал людини. «Кожний нарід має свій власний ідеал людини і вимагає від свого виховання втілення цього ідеалу в окремих особистостях»^{*)}. Щоб правильно визначити національний ідеал людини, для цього потрібно, каже той же Ушинський, глибоко пізнати душу народу в корінних особливостях народної психології, а також правильно зрозуміти історичний розвиток його. Вище ми вже бачили, що ні перша, ні друга умова в Липинського не додержана. Зфальшовано він подає й душу українську (бо найшов їх аж три), фальшує й нашу історію. Тому виховні впливи Липинського можуть тільки дезорієнтувати наших людей, завести на манівці, замість показувати властивий шлях національного поступу. Клясократія Липинського нагадує дещо змодифікований лад шляхетської Польщі XVII—XVIII ст. ст. Цей лад і його ідеологія чужі для нас, народ наш все боровся

^{*)} Листи із Швейцарії.

проти них. А в ХХ ст. Липинський рекомендує його нам як найбільш відповідний нібито нашій національній субстанції.

ДМ. ДОНЦОВ І УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

Ідеї Донцова — своєрідне явище в історії нашої культури. Вони різко виділяються своєю дисгармонійністю з усім попереднім надбанням, з національним нашим характером. Вони надто агресивні й побудовані на фальшивому навісвітленні, ба й розумінні історії нашої культури й її діячів. Донцов впливає не правдою своїх тверджень, а фанатизмом і сугестією, пов'язуючи їх з найбільш болочою справою національної незалежності.

Виходить він із правильного заложення, що національна ідея є «двигом життя, коли вона черпатиме свій зміст із тайників національної душі, з потреб нації» і тому потрібно пристосовуватись до рідчї й психіки народу, але при цьому не розкриває отих «тайників душі». Багато разів посилається на наші національні традиції, але не виказує їх конкретно. Для нього ці традиції тільки в агресії, експансії, зовнішньому блискі й величї держави.

«Козацький епос, — каже він, — прагне, щоб давня козацька слава розгустилась всюди як перами пава, щоб зацвіла знову як рожа в літі», вважаючи, що не добробут мільйонів є ціль, до якої стремить всяка культура народів, лише блиск і цвіт її найкращого витвору, її найкращої частини*).

Чи справді козацький епос вважає, що цілком всякої культури народів не є стремління до добробуту народу в цілому, а лише «найкращої частини» і що то є та частина — це лишається у Донцова не ствердженням ссиланням на якісь конкретні документи козацької доби.

Оце й є вихідна позиція донцовської ідеології. Все те, що не погоджується з цією ідеєю, заперечує її, все те Донцов проголошує не-українським, безтрадиційним, запозиченим у Москви або насадженням нею примусово. Тому, власне, він заперечує колосальне культурне надбання ХІХ ст., яке дає такий багатий матеріал для нашого національного самопізнання, розкриває оті «тайники національної душі». Заперечуючи це, він, зрозуміло, не признає й діячів цієї

культури як Драгоманова, Куліша, Грушевського, Франка, Винниченка, а таких як Шевченко, О. Пчілка, Леся Українка трактує викривлено. Вважає всіх «демосоціалістів» наших не патріотами свого народу, а вислужниками Москви.

Хто ж такий Донцов? Тяжко дістати його біографію. Сам про себе каже так:

«Коли я вернув у березні (1918 р.) сюди (в Київ), побачив, що з тими людьми — соціалістами й демократами — мене ніщо не в'яже. Скорше міг знайти спільну мову з Скоропадським, Липинським, Шеметами, Міхновським, Біленьким. Мабуть тому, що я, як і вони, вийшов з того самого поміщицького середовища*).

Що Донцов належить до поміщицької верстви і то російського походження, стверджує й Липинський у вступі до своєї праці «Листи до братів хліборобів». Отже Дм. Донцов є чужою московської крові. Проф. Л. Білецький у праці про Шевченка («Кобзар» у 4-х т. Вінніпег) стверджує, що москалі не можуть правильно зрозуміти Шевченка, бо ментальність, його, як і українського народу взагалі, чужа й незрозуміла їм. Те ж саме каже й проф. В. Щербаківський:

«Ментальність людей чужого культурного круга завше здається їм (людям іншого культурного круга) незрозумілою і дивною, навіть ворожою.»

Правильність цього ми бачимо на прикладі Донцова. Він не розуміє душі українського народу, її прагнень і ідеалів. Це йому чуже. Натомість йому близька й зрозуміла душа московська, і він хоче накинати її нам, українцям. З погляду національної педагогіки це є велике зло, яке несе нищення нашої національної субстанції, так як то робить і всяка Москва.

До характеристики Донцова слід додати тут згадку про нього В. Винниченка в його «Заповіті борцям за визволення».

«Це правда, — пише він, — що Д. Донцов був у початках першого десятиріччя двадцятого віку членом Закордонної групи Соціал-Демократичної партії в Галичині і так само правда, що його виключено з неї Центральним Комітетом цієї партії. Виключено за те, що він писав під псевдонімом руські статті до руської україножерної газети «Русские Ведомости». До цього вважаю

*) «Дух нашої давнини». Стор. 221.

*) «Рік 1918». Київ. Стор. 71.

за свій обов'язок додати, що в партії була крім того, непевність щодо його особи.

Найголовнішим і кричущим фактом є той, що Д. Донцов ніколи не брав ніякої участі в революційній боротьбі, ні в підготовчій, підриивній, підпільній організації, ні в отвертій, конструктивній, державній... Коли лев української революції лежить знесилений, скривавлений, вим'чений ворогом, тоді прийшов осел і почав копитом обурено бити його і повчати Західну Україну, як треба було будувати Українську Державу...**).

ГІЕРАРХІЗОВАНЕ СУСПІЛЬСТВО

До основних ідей Донцова належить перш за все принцип побудови суспільства. В українській державі, на його думку, суспільність мусить бути організована на засадах гієрархії, цебто поділена на різні стани нерівні щодо правного існування й привілеїв. Найбільш упривілейованою мусить бути каста «ліпших людей», правлячий орден. За Донцовим, тільки така каста, ізольована від маси свого народу, здатна творити національну культуру, розбудовувати велич і славу своєї держави. Широка ж маса працюючих не здатні до духово-творчого життя, їх цікавість ніби обмежується задоволенням своїх матеріальних потреб. Це плебс, смерди, яких завданням у державі є створювати догідні умови для «творців державної величі, блиску й слави», для правлячої касты. Цій засаді гієрархізованого суспільства Донцов присвятив велику працю з 1944 р. — «Дух нашої давнини».

«Каста правителів, — пише він, — не назвою, а суттю — повинна бути окремою громадою, зліпленою, поперше, з іншої глини, викута з іншого металу, ніж інертна, байдужа, хитлива маса; подруге, — мусить займати окреме становище, власне творити з себе окрему касту, позбавлену такого сталого контакту з масою, як це водиться в демократіях...» (Стор. 118.).

«Для касты підвладної мотором, метою життя народу, її ідеалом щастя були благоденствіє окремих комірчин суспільного організму, їх матеріальна користь. Для верстви панівної — навпаки, цією метою були служення абстрактним ідеям, погоня за славою, стрем-

ління до речей невидимих і нематеріальних, які одначе давали і силу цілості і навіть добробут масам» (218).

«Правляча верхівка... мусить в суспільності творити окрему від загалу касту» (88). Ця каста не повинна уступати «довільним фантазіям маси», повинна слухати голосу тільки власної совісті і своєї власної оцінки, що добре, що зле, «не понижуватися і не прислухатися до оплесків або докорів юрби», має керуватися тільки власним розумом, честю й совістю» (89). «Коли говорю про ці касты, про верству панівну, кермуючу, думаючу і храбрствуючу... — то говорю не про устрій той чи іншої доби, а менше-більше про засаду важну для кожної суспільності. Демагоги безклясового, агалітарного (рівного) суспільства можуть верзти про скасування клясових різниць, про скинення панів і упривілейованих верств, але це дури-світство. Нема суспільності без панівної верстви» (107).

«Гієрархізація суспільності і на ній збудований державний лад з окремою, своїми здібностями, расою й положенням відгородженою від інших, з генієм командування і проводу кастою, — є konieczна передумова правильного діяння суспільного організму... Це було правилом у героїчні часи старої України. Це є постулатом України сучасної» (109). «Вся наша історія аж до половини XIX в. свідчить, що ідея гієрархічності, кастового укладу суспільності була нерушимим правилом нашого національного життя. Нерушимим догмою був поділ суспільності на касты, konieczність власної аристократії, панування луччих людей. Устрій Київської князівської Руси був побудований на тій засаді кастовості» (97).

Ось таких і подібних висловлювань про кастовість у цій праці Донцова знаходимо багато. Думаю, що багаторазовим повторенням автор хоче сугерувати своїм читачам дві речі: що кастовий лад суспільності є давня й основна традиція нашого народу і що з цією традицією в'яжеться добробут, велич і слава української державності.

Поділ суспільства на певні нерівноправні стани — це було загальним явищем в часи середньовіччя. Якраз у нашій Київській Русі такий поділ був менше розвинутий, ніж у інших народів, бо окремі стани не були так ізольовані взаємно, як то представляє Донцов. Ось як про це говорить проф. Грушевський: «Київська дружина в'яжеться

**) «Вільна Україна». Ч. 1. 1954. Детройт.

ся дуже тісно, непримітно навіть зливається до купи з київським купецтвом. З другого боку ми бачимо тісні зв'язки дружинної верстви з ґрунтом, з сільським господарством» (Т. II. Стор. 290).

«В склад дружини, вищої і нижчої, входили різні суспільні й національні елементи. Були се люди свободні, але се не виключало, правдоподібно, можливості попасти сюди часом і княжому холопу, невільнику. Тим менше закрита була сюди дорога для всяких свободних людей... Про галицьке боярство, яке далеко більше сконсолідовалося ніж деінде, ми бачили, що і тут між бояр проходили також люди »от племені смерд'я«, а один з визначніших галицьких олігархів Доброслав був »поповим внуком« (Т. III. Стор. 305).

«Розуміється, між сю привілеювану верству проходили й посторонні елементи, як ми бачили: дружинне боярство ніколи не могло стати замкненою кастою» (Т. III. Стор. 310).

Отже твердження Донцова про кастовий лад нашого суспільства часів Київської Руси не є абсолютною правдою і зовсім непраждою є уважати той лад нашою історичною традицією. То були прикметні властивості середньовічних суспільств взагалі і, як ми бачили, у нас вони менше були розвинені, як у інших народів. На це вказували дослідники нашої старовини і національної вдачі народу, а Донцов картає їх за це смердами, дурисвітами.

«Погляди нашої демарксовської інтелігенції, — пише він, — нічого спільного не мають з нашою історичною минушиною, ні з її духом, ні взагалі з здоровими підвалинами організації всякої суспільности... Відразлива була ідеологам смердів суспільна структура Київської і козацької України... Це був доказ, що наші стародавні традиції насправду були тій інтелігенції чужі, не були її традиціями» (Стор. 70,74,97).

Далі Донцов твердить, що кастовий лад середньовічних суспільств був передумовою сили й величі державних організацій, в тім числі й Київської княжої Руси. Насправді це не так. Чим більше суспільство усвідомлює свою гідність людини, тим більше протестує проти нерівноправного становища. Тому то в середньовічних часах було стільки внутрішніх потрясень, бунтів підневільних станів.

Історія розвитку національних спільнот свідчить про нестримний рух до уп-

равнення, до рівнорядного становища усіх. А це значить, що розвиток суспільств стремить знищити кастовий лад і запровадити такий, який забезпечує повноцінне життя й індивідуальне і суспільне. Насправді «кастовий устрій» за княжої доби і за козаччини був не джерелом нашої сили й величі, а ознакою недолугости суспільного устрою. Правда, він, може, відповідав добі і стану свідомости тодішньої людини. Той же лад був джерелом внутрішніх заворушень і внутрішньої слабости держави в міру усвідомлення суспільністю своєї людської гідности.

В житті як окремої людини, так і окремих станів переважаючу ролю мають егоїстичні потягнення. Особливо небезпечні вони бувають у тих правлячих кастах, які самозамикаються, відгороджуються від маси свого народу. Керуватися тільки своєю совістю й відповідати тільки перед собою, не рахуватися з народом, — це ніяка гарантія для доброго поступу національного. Історія, особливо наша, це стверджує. Що по суті були «татарські люди» в XIII ст.? Чому вони так легко відкидали своїх князів і йшли під чужу татарську зверхність? Донцов рішає це просто: це смерди, для яких є ніщо князівська слава і держава і яким любо все руйнувати. Очевидно, так просто аби руйнувати людність не повстає і не буде наражати і своє життя й свій добробут на небезпеку. Не буде вона захищати й ту владу й той лад, який не дбає про неї й її добробут. Тільки серйозні причини, упослідження інтересів і матеріальних і правних примушує народні маси до заворушень. А пригадаймо собі боярина Вовка і його боротьбу з Тухольською громадою в союзі з татарами*). Хто там був руйніником національних інтересів, а хто їх захищав?

Що маси дбають у першу чергу про свій матеріальний добробут, в цьому немає нічого дивного, бо вони завжди не мають потрібного для людського існування мінімуму. Як у князівських часах, так і за козаччини правляча верхівка мало дбала про добробут народній, а більше про себе. В часи гетьманщини, взоруючись на польський суспільно-державний устрій, наші правителі надто дбали про касту старшин, творячи з них шляхту, яка часто-густо кривдила посліпство, відбираючи їм «млини і сіножаті». Як знаємо це й ви-

*) І. Франко. «Захар Беркут».

кликало повстання таких пушкарів і петриків.

Поділ суспільства на ізольовані касты, при якому нижчі стани засуджені на ролю продуцентів матеріальних благ і яким відбирається право і здатність творців культурних цінностей, такий суспільний лад з погляду національної педагогіки слід рішуче засудити.

Творець світу не творив каст ліпших і гірших людей. Він створив людину взагалі на свій образ і подобу. Це значить, що кожна людина, хоть і в різній степені, має в своїй природі первні творчого духа. Завданням педагогіки є розвивати й зміцнювати ці первні до можливих, обумовлених природою меж. Тоді суспільність, складена із таких повноцінно розвинутих одиниць найкраще забезпечить високий рівень національної культури. Коли ж людину згори проголосять меншевартислою, обмежують її зацікавлення тільки потребами тіла, цебто потребами матеріального характеру, то цим деградують індивідуальність людини, порушують гармонію її розвитку в цілості, понижують її до стану тваринного.

«Зерно сутності людини — її безсмертний дух — вимагає іншої поживи і, коли не знаходить її, то томиться голодом або ж залишає людину ще за життя», — писав Ушинський*).

Донцов же повчає так:

«Маса, всяка маса, мертвої природи або людська, — безформена, хаотична стихія, поки не є упорядкована якоюсь ідеєю або елітою. Сама маса, як, наприклад, ріка, що вийде з берегів, може лише руйнувати щось**).

Очевидно, на думку Донцова, й маса української спільноти здатна тільки до руїни, бо він уподібнює її до мертвої природи. На думку Донцова, тільки правляча каста може мати такі благородні чесноти як мужність, мудрість і шляхетність. Звичайні люди їх ніби не мають та й не потрібні вони їм. Національна педагогіка інакше до цього підходить. Ці благородні властивості при таманні в більшій чи меншій мірі кожній людині і завдання педагогіки полягає в тому, щоб їх розвинути до можливих меж і зробити кожну індивідуальність повноцінним членом суспільства.

Що в національному провіді повинна стояти аристократія, найкращі, найдос-

коналіші одиниці народу, проти цього не може бути заперечень. З погляду педагогіки це конче потрібно, бо тільки такий провід може давати благодійний виховний приклад для маси. Таку аристократію виділяє сам народ з-поміж себе шляхом вибору. Такий провід служить народові й відповідає перед ним. Геніяльні сини нашого народу як Сковорода, Шевченко, Ушинський, Франко, Куліш і Леся Українка вважали наш народ в цілості за джерело моральності, сили й величчя національної, а не окрему яку б то не було касту.

Коли ж провід дає якась замкнена в собі каста, його добирає верхівка касты, а не народ, і відповідає такий провід перед собою й перед своєю кастою, то, як вчить історія, завжди така кастова аристократія служить більше егоїстичним устремлінням своєї касты, а не народові. Такий провід знижує творчі зусилля національної спільноти, бо нарастають незадоволення ним і намагання повалити його. Наступає внутрішня боротьба, яка затримує національний розвиток.

Стремління національних спільнот до управненого і вільного співжиття Донцов називає деградацією суспільств. Насправді це є деградацією хіба особливо упривілейованого становища «касты ліпших». Для національної ж спільноти взагалі це є піднесення покривджених станів до гідного людського існування. Рятуючи за гієрархічний лад, Донцов рішуче відкидає демократію. Це зрозуміло, бо є це форми суспільного життя взаємовиключаючі себе. Донцов хоче для української спільноти перекреслити досягнення поступу й повернути її історію назад на кілька століть, а вимогою абсолютної незалежності — ізолювати українську націю й наразити на нищення в нерівній і безвиглядній війні «власними силами» з московським колом. В наші часи, коли різні народи й держави стремлять до об'єднання чи то у формі уній чи федерацій для кращого співжиття і забезпечення своєї незалежності, проповідь абсолютної незалежності — це є проповідь ізоляції й назадництва. Це не принесе нам співчуття і симпатій до нашої боротьби, а викличе настороженість і відчуження інших народів.

В літературі Кирило-Методіївського Братства у відозві до українців було піднесено такі ідеали: «Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода, і станів не було овсі... Щоб

*) Праця в її психічному й моральному значенні.

**) Москов. отрута. Стор. 166.

св. Віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій». Ось до яких ідеалів завжди стреміла наша національна спільнота, а не до гієрархії суспільства з пануванням «ліпших людей». І ці демократичні ідеали рівності й справедливості — то й є справжні наші національні традиції.

БОГ І РЕЛІГІЯ ДОНЦОВА — НЕ НАШІ НАЦІОНАЛЬНІ

У творах останнього десятиліття Донцов часто згадує про релігію і значення її в житті українського народу. Він правильно каже, що ідея Бога — основа всього світогляду нашої нації. Ще раніше Арсен Річинський підкреслював тісний і безпосередній зв'язок і примиреність з Богом як характерну особливість нашого християнського світогляду. Наше релігійне навчання не вимагає аскетизму, відречення від світу, навпаки — воно пересвітлює й оживлює нашу дійсність подихом Вічної Правди.

Християнські ідеали любови й справедливості були дороговказами у щоденному житті народу, спроквіло, але невинно очищували чуттєву стихію народню, і таке очищене серце поволі ставало кермою життя. Це відповідало нашій духовості і робилось найціннішою нашою традицією. Крайці наші мислителі як Сковорода, Юркевич, Шевченко, Куліш і Франко підкреслюють це. Тому правильно Донцов робить закид нашим соціалістам, що вони аж надто індиферентні до релігійних почувань свого народу, що разом з доктринами соціалізму вони запозичили й чужий нам атеїзм. Тільки великий Франко зрозумів хибу безрелігійної доктрини, а це тому, що він глибоко стояв на національному ґрунті і пізнав свій народ.

Ще глибше відчув і зрозумів суть національної релігії Т. Шевченко.

Він був непримиренний противник зовнішності, формалізму в релігії, глибоко цинів внутрішню силу релігійних переживань, яка одна підносить людину, наближує до свого Творця. Таку релігію він знаходив у простих селянських людей і тому так близько споріднено був з ними. Отже український християнський світогляд був кермою у щоденному житті і засобом удосконалення людської особистості в напрямку побудови Царства Божого на землі.

Інше розуміння і роля релігії й Цер-

кви було й є в москалів. Їх характеризує зовнішня обрядовість, формалізм і фанатизм. Прикладом тому старообрядці, що йшли на самосталення з-за двоперстного хреста. Церква і релігія там не є кермою удосконалення суспільного чи особистого життя, а сама підпорядковується шовіністичним імперіалістичним забаганкам московської нації. Тому церква московська виправдовує поневолення інших народів, жорстоке не-християнське з ними поступовання.

«І перед образом Твоїм неутомлений
поклоні, —

За кражу, за війну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять,
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!»
(«Кавказ»)

Такого візантійського Саваофа у московській практиці Шевченко не визнає. Це і не його Бог і не його народу.

«Збрешуть люди. І візантійський
Саваоф

Одурить! Не одурить Бог
(наш, український).

Ми не раби Його —
Ми люди». (Лікери)

Але Донцов, ніби правильно зазначаючи значення релігії й Церкви, насправді підсуває нам свого, московського Бога й хоче Церкві нашій накинати прислужницьку ролю московської. Ось д-р Єндик у книжечці «Донцов — ідеолог українського націоналізму» каже:

«Коли нам здається, що, аби добре сісти, мусять потиснутися наші сусіди, не робім собі з того нічого!... Коли на тім потерплять засади гуманності й братерства — тим гірше для них!... Аби ми лише були в згоді з собою і з нацією» (Стор. 164).

Ні, агресія й експансія — це не наші традиції і не буде тут «згоди» з нацією. Оця агресія й експансія це є, за словами д-ра Єндика, перша вимога українського націоналізму. Другою вимогою є боротьба для панування.

«Ці і подібні вимоги націоналізму не є ніякою видуманою мозком теорією: вони є практичним символом усіх здорових і сильних народів, бо вони забезпечують їм панування над зовнішнім світом» (Стор 76).

Так, це є ідеологія всяких імперіалістів. Але це не є традиції наші, українські. При цьому д-р Єндик робить вигляд ні-

би ці вимоги в повній згоді з наукою Христа. Він наводить приклад із Євангелії Матей:

«Від часів Івана Хрестителя та й до сьогодні Царство Небесне здобувається силою і, хто здобуває, той силоюць бере його.»

Тому й Донцов проповідує силу, агресію, щоб панувати над зовнішнім світом. Але всякому зрозуміло, що Христос проповідував силу духа, яким слід поборювати зло в людині, людські пристрасті. Донцов же, а за ним і Єндик, проповідують силу кулака, щоб ним розторошувати чужі черепи для панування над іншими. Відомо, що Донцов високо цинив твір італійця Макіявеллі «Володар» і, власне, звідти запозичив принципи аморальності й хижачства на шляху до влади. Він сам пише у передмові українського перекладу:

«Нам треба релігії, яка найвищу честоту бачила б у великості душі.»

Така «велика душа», на думку Макіявеллі і Донцова, також у Цезаря Борджія, який безжалісно винищував своїх близьких і рідних на шляху до влади.

«Усвідомлюємо собі, який сучасний, жакхливо сучасний є вчитель Цезаря Борджія», — додає Донцов *).

В «Сучасній Україні» ч. 7 за 1956 р. є стаття Р. Рахманного під назвою «Визвольне підпілля і церква», в якій автор стверджує:

«Адже це тільки тепер на еміграції, де до демократії і християнства вигідно прихиливатися» всякому, хто тільки бажає викликати добре враження серед певних кіл і добути від них фінансову допомогу, з легкої руки пишеться, нібито український націоналізм є в своїй основі християнським рухом... Однак, якщо ще не всі втратили пам'ять, то, т. зв., організований український націоналізм (у формі ОУН від 1929 до 1941 рр.) був усім, чим тільки хоче, тільки не рухом прихильним до християнства чи до демократії. Бож майже 20 р. пропагував серед галицької націоналістичної молоді свої теорії Донцов. Його погляди не були «індиферентні» супроти Християнства, ні! Вони були виразно протихристиянські. Ціле покоління виховалося під впливом його аморальної теорії про «вовків і овець», теорії, яка вихваляла громадянську війну в народі;

*) Подано за «Вільною Україною», ч. 7, стор. 13—14.

яка проповідувала насильство меншості над більшістю власного народу: яка схвалювала навіть найбільший злочин, «який тільки він корисний для стради». А що є корисне для справи? Цього це виринувало з ота меншість, яка мала насильно захопити владу над більшістю свого народу... У своєму «Віснику» він залюбки друкував статті, які заперечували божество Христа, покликаючися на таких матеріалістичних істориків та поборників надприродності Христової релігії, як Ренан.»

Як я вже казав, за останнє десятиліття Донцов інше пише про Бога і релігію. Але й ці міркування його виявляють нерозуміння ним національного нашого релігійного світогляду. Тому вони шкідливі для нас, бо сіють хаос, а тим самим і руїну.

НЕГАНЦІЯ ХІХ СТ. І ДІЯЧІВ ЙОГО

Відоме епохальне значення ХІХ ст. в історії нашого відродження. На початку того століття наші люди вже не знали хто і що є вони, «чиї сини, яких батьків?». Потрібно було проробити велику роботу, щоб не тільки відновити в пам'яті трагічну боротьбу за право бути господарем на своїй землі, а також розкрити душу свого народу, як вона оформилась протягом довгих віків існування, показати шлях прямування свого народу і ті ідеали, які просвітлювали йому той шлях. Цю величезну роботу здійснили кращі сини нашого народу, як Шевченко, Антонович, Ушинський, Куліш, Драгоманов, Костомаров, Франко, Леся Українка, Грушевський та інші. І чим винні вони, коли в результаті їхніх дослідів ми пізнаємо себе як націю суто демократичну, яка все стреміла здійснити справедливий соціальний лад, не зазіхала на чуже, лише намагалась упорядкувати своє власне життя.

Донцов не хоче цього розуміти, він фальшиво подає наші історичні традиції, неправильно розуміє душу народу і тому заперечує все, що не погоджується з його теорією. З усіх вищеназваних діячів Донцов виділяє Шевченка і робить із нього прихильника своєї теорії. Для всякого, хто хоч поверхово знає Шевченка, зрозуміло, що це є фальш, блюзнірство. Шевченко, може, найбільш з усіх названих є чистий демократ, вся його творчість присвячена обездоленому народові, в першу чергу скривдженому своїми ж «ліпшими» селянству

«Возвеличу малих рабів отих німих,
Я на сторожі коло їх поставлю слово!»

Правда, Шевченко з захопленням співає про козацьку славу, про боротьбу за честь і волю свого народу. Але хіба ту козацьку славу творила тільки «каста ліпших»? Скільки героїв тієї слави вийшло з гуцї народної! Отож лицарі чести і волі походять не обов'язково з касты правителів, але з народу, бо і благородні властивості людини притаманні взагалі людині, а не є виключно в посіданні «ліпших».

Мотиви героїки в боротьбі за визволення є не тільки в Шевченка, є вони і в інших письменників та діячів демократичного табору, але все ж Донцов признає тільки Шевченка. Чому так? Тому, що Шевченко загальнопризнаний і загально найбільше відомий серед українських мас і йти проти Шевченка небезпечно. інше діло Драгоманів, Куліш і другі. Вони менше знані загалові і тому можна приписувати їм несусвітні речі.

«Як артист, як поет, — пише він про Шевченка, — поринає в її (України) минуле, захоплюється передусім пам'ятками гетьманщини старої — палацами, портретами, церквами, могилами, наповненими «благородним трупом» лицарства українського» *).

Чи не є це фальшування нашого поета, показуючи оцей момент як головне в його творчості? І далі:

«Все в них (у Багряного і демократів) негація Шевченка. Той молився до Бога — вони до фабрики; він кланявся героям — вони «рою комахні» (хай живе колхоз); Шевченко славив борців — вони швейків або чужих панів; ідеалом першого була людина характерна, яка бридилася поганню, всім брудним, дрібним у нас — вони ставлять на показ «маленьку людину», виразно підкреслюючи, що маємо її приймати і на ній будувати, на такій як вона є, хоч дурній і підлій, зате «ріжносторонній» **).

Це є характерний стиль полеміки Донцова проти демократів і соціалістів: довільно приписує їм те, чого вони не мають або ж побічно висловили і то в іншому розумінні і потім розпинає їх за це ж. «Світогляд лицарства українського і світогляд «рабів з кокардою на лобі», — ось так клеймить Донцов наших ліпших людей, прирівнюючи їх до тих кар'єристів, що були нащадками «касти

ліпших». Донцов ніби не знає, що ті, кого він тут називає «рабами з кокардою на лобі» були жертвами московської тиранії і гнили по тюрмах і на засланнях, як раніше сам Шевченко.

У праці «Московська отрута» на стор. 14 пише:

«Ми маємо бути колодою на шляху того «прогресу», до якого ведуть світ «ошуканці та дурні». Ми маємо виповнити заповіт Шевченка: не гонити за «сучасними вогнями» матеріалістично-атеїстичного «прогресу», не Україну «псвести за віком» декадансу і всякої скверни, а протиставитись тому віку. Слухаючи Шевченка, я перестерігаю проти «сучасних вогнів» так званого «прогресу» **).

Отже знов фальшує Шевченка, представляючи його ворогом сучасного західноєвропейського прогресу. «І чужому навчайтесь» підкреслював Шевченко, але перестерігав при цьому не брати безкритично чужого, яке не гармоніювало б із своїм. Він був проти безкритичного захоплення всякими новими крайніми теоріями, які потім не оправдовувались життям. Донцов же, як видно, взагалі хоче ізолювати Україну від прогресивного демократичного поступу заходу.

В той же час він сам хоче накинати нам дещо з тих «сучасних вогнів». Такими «сучасними вогнями» були протидемократичні теорії західних мислителів, як француз Сорель, італієць Парето та німець Шпенглер початку ХХ ст. Ці теорії не прийняли у себе на батьківщині, тим більше вони не відповідають нам, але Донцов конче хотів би їх прицепити в Україні.

«Братерська наша воля без холопа і без пана», — ось що було провідною зіркою як для Шевченка, так і інших діячів ХІХ ст. Але Донцов не хоче цього знати.

Ще яскравіше виступає протилежність між наукою Шевченка і Донцова в справі об'єднання національних сил. Розбиття їх надто боліло Шевченка, і він ще в 1845 р. закликає:

«Обніміте ж, брати мої,
найменшого брата,
Нехай мати усміхнеться,
заплакана мати...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!»

*) «Правда пращів великих». Стор 14.

**) Там же, стор. 17.

**) Там же, стор. 17.

А за кілька місяців до смерті в «Молитві» просить Бога:

«А всім нам вкупі на землі
Єдинomisлe подай
І братолюбіє пошли».

А що ж ми знаходимо у Донцова? Ось у праці «Московська отрута» з 1955 р.:

«Минє 100 літ і якийсь український соціолог із здивуванням розглядатиме одне психологічне явище в нашій громадській життєвій, а саме — дурійку об'єднання» (Стор. 222).

«Українська емігрантська інтелігентська верхівка заражена гнилизною. Ніякими об'єднаннями з гниллю України не створити...» (150). «Занепад політичного думання серед українців кидається у вічі, коли вони, мов папуги, повторюють заявлені фрази про «об'єднання». Їм ходить про об'єднання партій для різних цілей, але не на тім залежить українському загалові. Йому залежить на об'єднанні нації або її активних, не капітулянтських сил» (47). «Відсепаруватися від людей, що наковталися «з московської чаші московської отрути» — від усякої масти демократів» (16).

«Ті, що боряться за прекрасне видиво традиційної України, повинні відсепаруватися від тих «хлопів», повинні перепроводити підбір, селекцію, об'єднатися між собою, об'єднати людей спільного, не холопського духа» (85).

Цю свою лінію розбиття національного фронту Донцов почав ще з 1918 р. в Києві.

«Я задоволений з того, що удалося (хоч трохи пізно) дві речі: добитися виступу партії (хліборобів-демократів) з Національного Союзу і розіслати організаторів на провінцію» *).

Нарешті в наші дні, коли свідомі українці за всяку ціну намагаються забути внутрішні свої сварки й об'єднатися для боротьби з зовнішніми ворогами, Донцов у газетній статті «Революція в Угорщині і ми» пише таке:

«Події Угорщини це прообраз того, що буде нині, завтра чи позавтра й в Україні, прообраз тої громадянської війни і війни з окупантом, яка прийде з падінням імперії... Їх (цебто всякого роду демократів) треба розглядати духовим оком. Тоді побачимо їх серце лакея... тоді стане ясним наше відношення до них, не як до товаришів визволь-

ної акції, якими вони не є, а як до колоди, яка тій акції заважає» *).

Це є виповідження внутрішньої війни українському народові.

Пильно намагається Донцов представити себе послідовником Шевченка, а Драгоманова й Куліша — його противниками. Неправда це. Драгоманів у своїй праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» виступає не проти Шевченка, а проти моди справляти щорічні панакхиди по ньому і тим обмежувати щорічні святкування, замість глибше вивчати його науку. Далі він каже, що Шевченко, даючи загальні гасла рівноправства й справедливого соціального й національного ладу, не подає конкретно, як той лад мав би виглядати. Сам Драгоманів пробує розробляти той новий лад. Чи правильна його теорія чи ні, але це є крок вперед після загальних кличів Шевченка.

Також і Куліш, як я вже показав у розділі про нього, не був проти Шевченка, а помагав йому і вважав найбільшим поетом не тільки в нас, а взагалі серед слов'янських народів.

Закидає Донцов зрадництво Грушевському і Винниченкові, називає їх москвофілами, бо вони повертались в Україну ніби служити москалям. Знаємо добре, що й це неправда. Не москалям служити вони повертались, а допомогти своєму народові. Хотіли в тих тяжких умовах нової окупації України захищати свій народ і його права, наскільки б то було можливо. Показалось, що можливості не було, і тому Винниченко втік зразу ж на захід, а академік Грушевський ще якийсь час працював, розбудовував українську науку, аж поки його знищили.

Очорнюючи так наших заслужених патріотів, Донцов, очевидно, розраховує на непоінформованість і наївність своїх читачів.

В оцінці українського відродження XIX ст. часто закидають йому (відродженню) культурництво, брак політичної активності, навіть сервілізм перед Москвою. Донцов висміює цю культурницьку роботу й хотів би, щоб уже тоді українство войовничо виступало проти Москви. Коли об'єктивно підійти до XIX ст., то треба нашим дітям признати слушність. Не слід забувати атмосфери того століття й спеціально в Росії:

*) «Рік 1918». Київ. 1954 р.

*) «Шлях перемоги» з 25. листопада 1956 р.

крайня реакція, свавільство поліції й адміністрації, аполітичне суспільство, заборона всього національно-українського, брак національної свідомості не тільки серед загалу, а також і серед інтелігенції. Отже, щоб розбудити українців, треба перше їх створити. А для цього треба було створити науку українознавства: історію, етнографію, фолкльор, свою літературу, мову. Треба було доказувати свою окремішність і оригінальність. Як тепер це ми доказуємо перед зовнішнім світом, так треба було довести тоді це і москалям і своїм малоросам. І цю велику роботу, без якої жадного нашого відродження не могло бути, наші ділячі проробили. Обережність, як ми знаємо, диктувала їм не називати свою працю українознавчою, а вивченням «Юго-западного края Росії». Отже потрібні були всякого роду маскування, аби не розкрити завчасу перед сторожкою Москвою своїх задумів і плянів.

З другого боку, як ми знаємо з прикладу Куліша, оте непевне, хитке становище наших діячів, що все почували себе під підозрінням щодо благонадійності, не могло лишитись без сліду на їхній психіці. Про це так пише д-р М. Ковалевський:

«Тотальний утиск царського абсолютизму, що тяжів над українським народом впродовж двох і піввіків, викликав глибоку моральну й ідеологічну реакцію. Негація державної влади як такої, з різними формами примусу, становила один з характеристичних моментів загальних настроїв українських мас. Тільки на цьому тлі зрозумілим стає потужний клич Михайла Драгоманова з його наукою в перших роках його еміграційної діяльності про автономні громади, як підстави людського співжиття взагалі. Вільна спілка вільних громад без державного примусу — такою видавалась ідеальна форма співжиття окремих народів і цілого людства» *).

Звідци й походить аполітичність наших діячів XIX ст.

«Із нашого слова буде колись і діло; ми шепчемо на ухо, а колись повиходять на стогни і майдани і оголосять нашу таємницю речники громадські...» Ось чим керувався Куліш та, певно, й інші. Отже, коли будемо це мати на увазі, то не допустимось помилки, яку робить Донцов.

Сам д-р Єндик каже про нього: «Він часто зрікається об'єктивності, але заступає її глибокою вірою й певністю» (175). Ми бачили, що це так, що Донцов майстер фальшувати нашу дійсність, але на фальші не можна будувати добра. Фальшуючи нашу історію й історію культури, легко збити безкритичних читачів з правдивого шляху національного розвитку, посіяти хаос, а це шлях до деморалізації.

Кожна культурна нація має своїх великих людей, високо шанує їхню пам'ять і авторитет. Це краще потрібне для доброго виховання молодих поколінь. Люди, які правдиво пізнали свій народ, боролись за його правду, жертвуючи своїм життям, ті великі сини народу заповідали й наступним поколінням продовжувати цю боротьбу. Приклад великих людей захоплює молоді покоління, а сила їхня переконання у правдивості змагань буде рушійною силою для наступних поколінь. Моральне переконання у своїй правді є значною позитивною силою життя, що біологічно впливає на підвищення сил людини чи народу. Ця сила виховує всіх, хто культивує її. Отож так важно з погляду національної педагогіки мати культ своїх великих людей і високо тримати їхній авторитет.

Донцов же, як ми бачили, руйнує цей культ і нищить їхній авторитет. Цю роботу, як знаємо, роблять наші окупанти за всяку ціну намагаються винищити в нашій пам'яті наше минуле й пам'ять наших ліпших людей. Донцов же помагає їм, прикриваючись українським націоналізмом.

В педагогіці розглядаються проблеми національного й космополітичного, їхня взаємодія. Ціль розвитку життя є стремління до вселюдськості і вселюдської культури, удосконалення їх. Нації — окремі частини вселюдськості. Самозамикання нації, як частини людства, обмежує можливості її розвитку й добробуту. Творчий геній національний мусить запліднюватися вселюдськістю, співпрацею з іншими. Самозамикання може повести до однобічного розвитку, порушуючи гармонію. Вселюдський поступ і культура є коректором поступу національного, гармонізуючим чинником. Під вселюдськістю розуміємо минулі, сучасні й майбутні покоління людства та їхні досягнення й завдання. Під нацією теж, крім сучасного, всі мину-

*) «Вільна Україна», ч. 7 за 1955 р.

и й прийдешні покоління народу та його здобутки культури.

Завданням педагогіки є знайти правильну взаємодію національного й вселюдського, космополітичного. Нація не є щось готове, дане, самоціль. Нація завжди в процесі становлення. То є тільки форма або стиль людського співжиття, форма творчого виявлення національних особливостей до вселюдського поступу. Тому вона не повинна самозамикатись, а поєднуватись у співпраці. Кожний націоналізм розуміє націю обмежено, а тому й гальмує її творчі змагання до готових уже вироблених форм і традицій.

«Обмеженість націоналізму в тому, що він розуміє націю, як закінчений у собі і готовий народний дух, як незалежний від нашого діяння факт. Помилка його в тому, що він ігнорує нові завдання, якими тільки й оживотворюється і зберігається минуле народу» *).

Історія свідчить, що ізоляція народу веде до національного занепаду. Прикладом тому є Персія і Китай, про яких уже раніше була мова.

Донцов обвинувачує Драгоманова в космополітизмі. Цілком безпідставний закид. Драгоманів був націоналістом у кращому розумінні, бо працював для свого народу, для гідного людського його існування. Але при цьому він не одмежовувався від загальнолюдського, а намагався гармонійно поєднувати їх. З погляду педагогіки Драгоманів куди краще розумів завдання національного поступу, ніж Донцов.

В світлі вищесказаного буде ясно, що теорія Донцова про нашу національну виключність, ворожість до загального прогресу є назадницька теорія, яка неминуче затримала б наш національний поступ. Бо й справді, ось що голосять націоналістичні доктрини:

»В царині економіки — мусить націоналістична доктрина проголосити не-вблаганну війну навіки проклятому соціалізму в усіх його формах від ультра-червоного до рожевого. В царині політичній мусимо проголосити нетипікальну засаду державної незалежності, а не всяких «уній» і «федерацій». Нарешті, в справі внутрішнього устрою нашої держави — проголосити засаду нашого традиціоналізму, вільної, не уярмленої соціалізмом, нації і вільної

людини з своєю власною верствою луччих людей, як з провідною верствою» **).

Це надто загальні кличі, надто не-сучасні. А в практиці це привело б до диктатури безвідповідальної «касти липших людей». На це в іншому місці натякає сам Донцов. «Генерал де Голль міг врятувати Францію в 1944 р., коли б він узяв владу в свої руки, яка лежала на вулиці. Замість того, він почав крутити катеринку об'єднання з усіма... Опам'ятався запізно, коли єдина нагода була втрачена... Грізна пересторога для нас!» («Московська отрута. Стор. 233).

На закінчення слід піднести ще одне зауваження до теорії Донцова. Не можна ставитись до людського суспільства, як до якогось муравлища. Воно складається з свободних по-різному відмінних індивідуальностей. Спаяність нації чи держави найкраще буде забезпечена тоді, коли в ній буде загарантовано свободу одиниць, свободу творчого волевиявлення, коли люди взаємно будуть керуватись творчим чуттям християнської любови, братолюб'я, а не самознищення й ненависті. Ненависть не будове, а руйнує. Отже слід почати розбудову нації й держави від самих себе. Треба нам морально оновитись, знищивши в собі руйницькі зерна взаємної ненависті чи заздрості. На жаль, Донцов проповідує якраз ненависть і насильство проти інакшодумаючих, замість братолюб'я й взаємошанування.

ЗАКІНЧЕННЯ

Я відчуваю велику потребу такої чи подібної праці, праці, яка б наочно виявила й підкреслила невідому суть української духовости, українських національних ідеалів. Історія нашого народу, то є довгий і мученицький шлях довгого ряду українських поколінь у боротьбі за свій власний спосіб життя, за свою власну душу. Ця боротьба не закінчена ще й сьогодні. Наше покоління має велику відповідальність і перед минулими й майбутніми поколіннями цю боротьбу гідно довести до кінця. Для цього перш за все треба добре усвідомити свою українську правду, до чого прагнув наш народ, що він є у своїй суті.

Ми знаємо, як нищили нас, спотворювали нашу душу наші поневоловачі. Це нищення в наші часи переводиться ще зсередини псевдоукраїнцями Липи-

*) «Основи педагогіки». С. Гессен. Стор. 332.

**) «Московська отрута». Стор. 58.

нським і Донцовим. Вони своїми насильницькими й чужими нашому духові теоріями гвалтують недосвідчені душі української молоді і цим завдають великої шкоди, обезсилюють і так до речі знесиленій національній організм. Розкрити фальш їхніх теорій і шкоду для нашого поступовання було моїм завданням.

Думаю, що ця праця допомагає самопізнанню особистому й національному. Як особисте самопізнання допомагає правильно визначити ціль життя людини й своє місце в ньому, так самопізнання національне допомагає встановити правильні стосунки в суспільстві як щодо внутрішніх взаємовідносин, так і назовні. Це є неодмінною умовою доброго й єдино правильного поступу національного.

Уважаю свою працю далеко незавершеною. Це тільки перша спроба накреслити головні віхи своєї національної педагогіки. Брак її відчутно гальмує нашу виховну роботу, бо розбивається

єдність національних ідеалів. У цій праці помітний пропуск таких великих постатей як Драгоманов і Франко. Обидва вони багато дали своєму народові. Велика шкода, що їхні ідеї ще мало знані сучасному поколінню. Їхній вплив не відповідає силі їхніх ідей. Тому конче було б потрібно основно й ґрунтовно їхні ідеї висвітлити й популяризувати, щоб очистити і ці ідеї й їхніх творців від туману і фальші, посіяних Донцовим та Липинським. Це потребує основного вивчення їх обох і аналізу. З прикрістю слід ствердити, що великий Франко у себе, на своїй батьківщині, не має навіть такого впливу, як його антипод Донцов. Це наше національне лихо і глум над Франком.

Я вказав негативні впливи Донцова. Тим з більшою силою й яскравістю слід піднести Франка, щоб він мав заслужений вплив на формування душ наступних поколінь. Це конче потрібне завдання, але його мусить виконати вже хтось інший.

Друк: Друкарня «Українських вістей», Новий Ульм, Німеччина

Verlagsort: Neu-Ulm/Donau — Druck: «Ukrainski Wisti»